

**ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРИВЕНКО АНАСТАСІЯ-ДОМНА ОЛЕКСАНДРІВНА

Гриф

Прим. № _____

УДК 398.4(477.82=161.2):140.8]:930.2

**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАСТ ВОЛИНСЬКОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ:
СВІТОГЛЯДНІ ТА ОБРЯДОВІ ПРОЯВИ**

Спеціальність: 07.00.05 – етнологія

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Гузій Роман Богданович, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Львів – 2017

АНОТАЦІЯ

Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології: світоглядні та обрядові прояви. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.05 “Етнологія”. – Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 2017.

У дисертації на основі аналізу опублікованих джерел і матеріалів польових досліджень здійснено історико-етнографічну реконструкцію традиційних демонологічних уявлень, репрезентованих у календарних повір’ях, звичаях і обрядах жителів етнографічної Волині, розкрито міфо-ритуальну роль демонологічних мотивів у системі народного календаря та з’ясовано ступінь їх світоглядних і обрядових проявів у різних циклах річного кола народно-християнських свят.

Дисертація містить історіографічний аналіз фактографічної й теоретичної вартості народознавчих публікацій, у яких спеціально чи контекстно висвітлено календарно-обрядовий пласт волинської демонології; характеристику джерельної бази роботи, яка охоплює опубліковані й архівні етнографічні і фольклорні матеріали та власні польові записи; окреслення методології праці, її структури та низки понять, які розкривають специфіку тематики і ключові явища досліджуваної сфери етнокультури, а також спеціальний тематичний розгляд міфо-ритуальних проявів у структурі календарних свят традиційних уявлень волинян про напівдемонічних істот, духів-демонів, які уособлюють нечисту силу, та демонологічних персонажів маністичної генези.

У дослідженні окреслено коло персонажів волинського календарного демонарію та окремо розглянуто календарні повір’я про найпопулярніші

образи волинської демонології – відьму і чаклуна, русалку і мавку, покійника, домовика, чорта. Крізь призму календарно-обрядових явищ розкрито традиційні уявлення і повір'я волинян про характерні іпостасі, риси, властивості демонічних істот, їх взаємини з людьми, активізацію та шкідливі дії у певні періоди календаря. З'ясовано, що більшість з таких вірувань є міфологічними універсаліями й залишками архаїчного світогляду: повір'я про походження окремих істот із душ померлих людей; порубіжні з потойбіччям локуси появи, сталого чи тимчасового перебування злих духів (ліс, водойма, роздоріжжя, кладовище); різні (антропоморфні і зооморфні) іпостасі демонів, їх надприродні здатності, шкідливий вплив на різні сегменти біо- і антропосфери тощо.

Виявлено демонологічно марковані дати й періоди, в які, згідно з народними повір'ями, демонічні істоти з'являються між людьми чи проявляють особливу активність. Встановлено, що такі погляди пов'язані з архаїчними міфологічними й маністичними уявленнями (про появу духів у час т. зв. календарних переломів, у дні поминання померлих тощо) і насамперед мають вияв в структурі різдвяно-новорічних, великодніх, зелених, купальських свят. Найповніше у них розкрито образи відьми, чорта та русалки, менше – вірування про мавку, домовиків, мерців. Повір'я про інших демонів (блуд, лісовик, водяник, вихор, полуденник та ін.) представлені в календарній традиції жителів Волині лише частково.

Крім елементів народного світогляду, у дисертації досліджено широке коло ритуальних реалій, зокрема об'ємний комплекс календарно-обрядових апотропеїчних заходів, спрямованих на захист від демонічних сил (охоронні обряди, магичні практики з використанням оберегів, дотримання ритуальних заборон і пересторог), а також календарні звичаї й обряди, у яких проявляється контамінація демонологічних, маністичних, охоронних і поминальних мотивів (перестороги, заборони та обрядодії апотропеїчного, задо-брювального, поминального характеру). На основі аналізу широких міжкри-

туальних і позаобрядових паралелей розкрито семантику таких явищ, які стосуються демонологічних персонажів маністичної генези (покійник, домовик, русалка, мавка) й спрямовані як на охорону від демонів, так і на уласкавлення, пошанування душ померлих чи генетично пов'язаних із ними істот, забезпечення їх позитивного впливу на сімейний добробут.

Досліджено часові й ареальні рамки побутування демонологічних вірувань і детермінованих ними календарних традицій волинян. Виявлено їх загальноетнічні риси та локальні особливості, які проявляються в своєрідних варіантах відомих на теренах всієї України календарних вірувань, звичаїв і ритуалів, пов'язаних із демонологічними мотивами, оригінальних умотивуваннях певних обрядових практик і ритуальних заборон, а також у побутуванні низки самобутніх реалій (повір'я про купання відьом у водоймах на Івана Купала, перебування русалок у домі впродовж Русального Тижня, з'яву чортів на андріївських вечорницях, присутність домовиків на святкових родинних урочистостях, оберігання лісовиками чарівного цвіту папороті, охоронні обрядодії з осикою, освяченими вінками, купальським деревцем, солом'яною лялькою-«чортом» тощо).

Поряд з реконструкцією давніх календарних вірувань і обрядів волинян, досліджено стан збереження і побутування традиційних демонологічних уявлень та пов'язаних з ними ритуальних явищ у сучасну пору. З'ясовано, що досі в багатьох районах етнографічної Волині (передусім у її східній частині) існують різні повір'я про чари відьом у час свят і можливість їх виявлення на Великдень, Водохреще, про появу в Троїцький тиждень русалок, святкування померлими Навського Великодня, звичаї “годувати” на свята домовика, дотримуватися у певні календарні дні господарських заборон та ін. Водночас через низку чинників (нівеляція устоїв традиційної культури, ріст просвіти, церковні заборони, боротьба з релігійними та іншими “забонами” радянської влади) ряд традиційних демонологічних повір'їв про чортів, потерчат, мавок, упирів, а також календарно-обрядових явищ (ма-

гічні практики виявлення відьом, звичаї стріляти з рушниць на Йордан, здійснювати ритуальні обходи полів на свято Юрія, розвішувати на деревах одяг для русалок у Троїцький тиждень та ін.) упродовж ХХ ст. поступово віджили.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що уперше здійснено спеціальне етнологічне дослідження народної демонології волинян; окремо проаналізовано пласт демонологічно маркованих календарно-обрядових явищ; у науковий обіг введено значний обсяг нового польового матеріалу, зібраного в різних районах Волині, а також вартісні дані, наявні в неопублікованих архівах народознавців початку ХХ ст. У праці удосконалено методику емпіричного й аналітичного дослідження міфологічного світогляду українців і традиційної народної ритуалістики та методологічний інструментарій аналізу типології, семантики, світоглядного підґрунтя, форм обрядового прояву компонентів народної демонологічної традиції; поглиблено вивчення в історичній діахронії та синхронії особливостей функціонування і міфо-ритуального прояву традиційних демонологічних вірувань волинян, підтверджено висновки про самобутність і специфічні локальні риси народної демонології та обрядових традицій жителів Волині, загальноетнічну спільність та історичну тяглість українських вірувань і обрядів.

Фактаж, тези, висновки дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць про народну демонологію, світоглядні вірування, календарну обрядовість волинян та українців загалом; розробки окремих аспектів і проблем етнологічної науки (етнографічне районування, картографування етнокультурних явищ та ін.); вивчення народознавчих і краєзнавчих тем у середній школі та вищих навчальних закладах; популяризації українських етнотрадицій у медійній сфері, художній літературі та кінематографії.

Ключові слова: етнографічна Волинь, волиняни, народна демонологія, календарні звичаї та обряди, світоглядні уявлення, демонологічні повір'я.

ANNOTATION

Kryvenko A. Calendar layer of Volyn demonology: philosophical and ritual manifestations. – Qualification thesis manuscript.

Ph.D. thesis in Historical Sciences, speciality 07.00.05 – Ethnology. – Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine. – Lviv, 2017.

The thesis is based on the analysis of published sources and materials of field studies, with historical and ethnographic reconstruction of traditional demonological perceptions represented in the calendar beliefs, customs and rituals of the residents of ethnographic Volyn. The thesis highlights an important ritual and mythological role of the demonological motives in the folk calendar system, and a high degree of their philosophical and ritual manifestations in various parts of the yearly cycle of traditional Christian holidays.

The thesis contains a historiographic review of the factual and theoretical values of ethnology papers covering specially or contextly the calendar layer of the demonology of Volyn, description the source base of the research, that embraces the published and archived ethnographic and folklore materials and own field records; defines methodology of the research, general structure and a number of concepts exposing the particular subject and key phenomena of the investigated sphere of ethnic culture and also the special thematic consideration of ritual and mythological role displays in in the folk calendar system of traditional presentations of the Volhynians about semidemonic creatures, spirits-demons and the demonological characters of manistic genesis.

In the thesis defines a circle of characters of the Volyn calendar demonarium, and separately examines calendar beliefs about the most popular images in the Volyn demonology – witches and wizards, water nymphs and forest nymphs, the departed, devils and other demons embodying the evil spirit.

The thesis reveals, through the prism of calendars and rituals realia traditional beliefs and ideas of the Volyn population about the typical incarnations, features, properties of the demons, their relations with humans, activation and harmful actions in certain calendar periods. It determines that many of such beliefs are mythological universals and notable remnants of the archaic worldview: beliefs about the origin of some creatures from the souls of the dead; places of appearance, permanent or temporary stay of the evil spirits (forests, waters, cross-roads, cemeteries) bordering the other world; various (anthropomorphic and zoomorphic) incarnations of demons; their supernatural capabilities (invisibility, transformation, morphing into animals, flying), trenching of the bearers of evil forces upon life, health and welfare of people, harming animals and plants, provoking natural disasters.

The thesis reveals demonologically marked dates and periods (Christmas, New Year, Easter, Whitsuntide and Midsummer holidays, George's and Annunciation days) in which, according to folk beliefs, demonic beings appear among people or exhibit special activity.

It is reveals these ideas are related to archaic presentations about so-called calendar breaks (winter and summer solstice, vernal equinox) when the borders are open between the earthly and the other world, and the dead and other spirits are present among the living, ideas about their appearance in the time of the spring awakening of nature and active plant vegetation, on the days of commemoration of the departed.

The thesis traces manifestations of such views in various segments of the Volyn folk calendar, and determines that the beliefs most widely represented in each of them are those about witches and the devil and the water nymphs, less than is a belief about a forest nymph, house spirits, deads. On the other hand (beliefs about the blud, forest spirit, water spirit, whirlwind, midday spirit) are mostly represented in the structure of calendar holidays of the Volyn population only partly.

Except the elements of folk world view, the wide circle of ritual realities is investigational in the research, in particular by volume complex of calendar ceremonial apotropeian actions aimed at protection against demonic forces (protective rituals, magical practices using apotropaions, observance of ritual prohibitions and warnings), as well as customs and rituals representing contamination of demonological, manistic, protective and funeral motives (the warnings, prohibitions and rituals of apotropaic, deprecatory, commemorating character).

Based on the analysis of broad inter-ritual and non-ceremonial parallels, the thesis reveals the semantics of phenomena related to the demonological characters of manistic genesis (the departed, house spirit, water nymph, forest nymph), and aimed at both protection against demons and appeasing, honoring of the souls of the dead or creatures genetically related thereto, assuring their positive influence on domestic welfare.

The thesis investigates the time and areal framework of existence of the demonological beliefs and calendar traditions of the Volyn population. It reveals their general ethnic features and local particularities manifested in the original versions of calendar beliefs, customs and rituals associated with demonological motives, known throughout Ukraine, through the existence of a number of distinctive realia and original folk motives for certain ritual traditions. They comprise a number of original beliefs about witches (able to stop rains after Easter and to arrest the growth of plants, bathing in waters on St. John the Baptist's day), water and forest nymphs (activated in the period of snowball blooming or on the tenth day after the "Green Sunday", staying in the house during the "Mermaid Week"), house spirits (attending solemn celebrations along with the souls of the dead, fond of sweets and scared of garlic), the departed (gathering in church on Easter, able to deprive of life for violation of calendar prohibitions), devils (appearing at gatherings of young people on the night of St. Andrew's Day, binding together heads of grains in the field on St. John the Baptist's day), forest

spirits (guarding the magic flowers of fern on the night of St. John the Baptist's day). Numerous protective rituals (involving hawthorn, aspen, blessed chaplets, willow branch, "St. John the Baptist's tree", ashes, bread, straw "devil" doll) and motivation of certain customs (jumping over bonfire on St. John the Baptist's day, making the sign of the cross on Easter bread before putting it in the stove) and ritual prohibitions (against eating berries on St. John the Baptist's day, visiting cemetery on "Light Thursday", a.o.) are also marked with originality.

Next to the reconstruction of traditional calendar beliefs and rituals of Volynians it is investigational the status of conservation and existence of the traditional demonological beliefs and ritual phenomena related thereto in current times. Various beliefs about witchcraft during holiday time and possibility of its exposure on Easter and Epiphany, about appearance of water nymphs during the Trinity week, celebration of the dead's Easter by the departed still exist in the different districts of Volyn (mostly in its eastern part). Some demonologically marked customs have also been occasionally preserved, related to the first pasture of cattle on the grazings on St. George's day, decoration of yard and house with plants on the "Green Saturday", "feeding" the house spirit on holidays, adherence to labor prohibitions on certain days. At the same time, due to a number of factors (levelling of the established basics of traditional culture, increasing educational activities, church prohibitions, struggle of the Soviet power against religious and other "superstitions"), a number of traditional demonological beliefs about devils, lost babes, nymphs, vampire and calendar-ceremonial phenomena (magic practices of exposure of witches, customs to shoot from guns on Epiphany, carry out the ritual rounds of the fields on the holiday of George's Day, to spread on trees a clothing for mermaids in the Trinity week and other) gradually became obsolete during the 20th century.

The scientific novelty of the thesis consists in carrying out *the first* special ethnologic research of the folk demonology of Volyn; separate analysis of the layer of demonologically marked calendar-ceremonial phenomena; introducing

into scientific use a considerable volume of the new field material collected in the different districts of Volyn, as well as value data found in the unpublished archives of the ethnologists of the early 20th century. The thesis *improves*: the methodology of empirical and analytical investigation of the mythological worldview of the Ukrainians and traditional folk rituals; methodological tools for the analysis of the typology, semantics, worldview underpinnings, and forms of the ceremonial display of the components of folk demonological tradition; methods of expansion of the source base of ritual studies (authorial development of special thematic programs for the collection of field ethnographic materials about the calendar ritualism and demonology of the Ukrainians). The thesis *contributes to further development of*: study in historical diachrony and synchrony of the features of functioning and the ritual and mythological display of the traditional demonologic beliefs of Volyn; conclusions about the originality and specific local features of the folk demonology and ceremonial traditions of the residents of Volyn; theses about the general ethnic similarity and historical continuity of the traditional Ukrainian beliefs and ceremonies.

The practical value of the obtained results consists in the fact that the factual information, propositions and conclusions of the thesis can be used for the preparation of summarizing papers on folk demonology, worldview beliefs, calendar ritualism of the Volyn population and Ukrainians as a whole; development of separate aspects and problems of ethnologic science (ethnographic zoning, mapping of ethnic and cultural phenomena, etc.); studying ethnologic and regional subjects in high school and higher educational establishments; promotion of Ukrainian ethnic traditions in the fields of media, fiction and cinematography.

Key words: ethnographic Volyn, Volyn population, folk demonology, calendar customs and rituals, philosophical views, demonological beliefs.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у фахових виданнях

1. Кривенко А. Демонологія волинян в етнографічних публікаціях журналу “Київська старовина” (1882–1906 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2013. Вип. 41. С. 84–87.

2. Кривенко А. Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян (на основі польових етнографічних матеріалів). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2014. Вип. 42. С. 46–52.

3. Кривенко А. Образ відьми в купальських повір'ях волинян. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2015. № 2. С. 463–475.

4. Кривенко А. Апотропеїчна семантика водохресної обрядовості у волинян (на основі польових матеріалів з Сокальщини). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2014. Вип. 25. С. 126–128.

5. Кривенко А. З народної демонології Гоцанщини: уявлення про відьму. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2015. Вип. 51. С. 438–447.

6. Кривенко А. Традиційні уявлення волинян про чорта: календарний контекст. *Научные труды SWorld*. Иваново: Научный мир, 2015. Т. 19. Вип. 2 (39). С. 65–74.

7. Кривенко А. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2017. № 4. С. 859–866.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

8. Кривенко А. Демонологічний образ відьми в календарних уявленнях волинян. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба*: матеріали першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 17–19 жовтня 2013 р.). Львів: Априорі, 2013. С. 168–178.

9. Кривенко А. Мотив оберегу худоби від нечистої сили в юріївській обрядовості волинян. *Україна в етнокультурному вимірі століть*. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 360–369.

10. Кривенко А. Русалка як календарний образ волинської демонології (на основі польових матеріалів з південних районів Рівненщини). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*: матеріали наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Рівне, 2014. Вип. XII. Ч. 2. С. 44–47.

11. Кривенко А. Традиційні демонологічні повір'я українців про папороть: волинсько-подніпровські паралелі. *Історичні етюди*. Дніпропетровськ: Пороги, 2014. Вип. 4. С. 219–221.

12. Кривенко А. Календарный образ домового в традиционных демонологических представлениях украинцев Волыни. *Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории*: материалы XIV междун. заоч. науч.-практ. конф. Москва, 2013. С. 46–53.

ЗМІСТ

Вступ	14
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження	20
1.1. Історіографія дослідження	20
1.2. Джерельна база дисертації	35
1.3. Методологія праці	40
Розділ 2. Календарний прояв народних уявлень про напівдемонічних істот	47
2.1. Календарні повір'я про відьом і чаклунів	47
2.2. Традиційні способи виявлення відьом під час календарних свят.....	69
2.3. Календарні звичаї та обряди, пов'язані з охороною від відьомських чарів	81
Розділ 3. Календарний контекст традиційних уявлень про нечисту силу	99
3.1. Календарні повір'я про чорта та інших злих духів	99
3.2. Календарні звичаї та обряди, спрямовані на захист від нечистої сили	117
Розділ 4. Календарні вірування, звичаї та обряди, пов'язані з уявленнями про демонологічні персонажі маністичної генези	134
4.1. Календарні повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з уявленнями про померлих	134
4.2. Календарні повір'я про русалок і мавок. Охоронні й поминальні мотиви русальних обрядів	155
4.3. Календарна канва демонологічних уявлень про домовика: традиційні повір'я, ритуали задобрення та охорони	186
Висновки	203
Список використаних джерел	208
Додатки	250

ВСТУП

Актуальність теми. Народна міфологія – одна з невід’ємних складових традиційного світогляду українців, що охоплює різні за суттю й походженням уявлення і повір’я про навколишній світ, надприродні сили та істоти. Частиною цього об’ємного комплексу прадавніх світоглядних поглядів є т. зв. нижча міфологія, або демонологія – сукупність усталених народних уявлень і вірувань про різних духів (демонів) та напівдемонічних істот (людей із надприродними властивостями), які уособлюють небезпечну для усього сущого нечисту силу і негативно впливають на різні сегменти біо- і антропосфери. Такі погляди, що сформувалися ще в первісні часи і почасти дожили донині, репрезентовані на світоглядному і фольклорному рівнях у формі численних демонологічних повір’їв, легенд, оповідань та в автентичних умотивуваннях багатьох звичаєвих настанов, пересторог, заборон, ритуальних дій, що пов’язані з ключовими подіями життєвого циклу людини і датами народного календаря, аграрними обрядами, традиційним скотарством, будівництвом тощо.

Дослідження різних ділянок етнокультури було б неповним без вивчення пов’язаних з ними демонологічних вірувань, позаяк вони не лише виконували суголосну своєму часові етіологічну функцію, а й детермінували появу певних обрядових традицій, регламентували діяльність і поведінку людини в різних сферах і ситуаціях. Царина народної демонології ввібрала в себе низку міфологічних і етичних концептів (природне і надприродне, земне і потойбічне, добро і зло, життя і смерть), а тому її дослід є науково значимим і потрібним як для реконструкції традиційного світогляду і старожитніх звичаїв та обрядів українців, так і для глибшого пізнання народної філософії, психології, етики, релігійності.

Значна частина демонологічних вірувань законсервована в календарно-обрядовому контексті, що дає підстави виділяти їх як окремий календарний

пласт народної демонології. Попри те, що українська міфологія широко висвітлена в народознавчій літературі (студії І. Вагилевича, Я. Головацького, М. Костомарова, В. Милорадовича, Г. Булашева, В. Гнатюка, А. Онищука, К. Кутельмаха, В. Давидюка, О. Поріцької, В. Войтовича, Н. Хобзей, Б. Кузьмінської та ін.), демонологічні мотиви народного календаря – етнологічна тема, що досліджена лише почасти і в основному на матеріалах про повір'я й обряди українців Карпат і Полісся (розвідки І. Чеховського, Н. Левкович, В. Галайчука, Ю. Буйських). Натомість міфологічна традиція жителів інших етномасивів з цього огляду є маловивченою.

Один із самобутніх районів України, де і донині добре збереглися давні демонологічні вірування та календарні звичаї й обряди, – етнографічна Волинь. Спеціальної студії про волинську демологію чи її окремі складові досі не було. Поява такої праці актуалізована необхідністю заповнення певних прогалів у тематичних і регіональних дослідженнях проблематики, наявністю великого обсягу відповідних джерельних даних та можливістю вивчення багатьох реалій у польових умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відділі етнології сучасності Інституту народознавства НАН України в рамках планових наукових тем “Традиційна культура в системі етнокультурного простору давньої і сучасної України” (номер державної реєстрації 0111U001064), “Трансформаційні процеси традиційної культури українців: сучасна дискусія глобального та національного” (номер державної реєстрації 0115U005545).

Метою дисертаційної роботи є історико-етнографічна реконструкція та різнобічна наукова характеристика традиційних народних демонологічних уявлень, репрезентованих у календарних повір'ях, звичаях і обрядах волинян.

Основні завдання дисертації:

– з'ясувати роль демонологічних уявлень і вірувань у системі народного календаря та ступінь їх міфо-ритуального вираження в календарно-обрядовому контексті;

– окреслити коло демонологічних персонажів, уявлення про яких наявні у календарно-обрядовій традиції волинян, та проаналізувати календарні повір'я про їх походження, іпостасі, властивості, дії, взаємини з людьми тощо;

– встановити демонологічно марковані календарні дати й періоди та дослідити світоглядний вияв уявлень про демонів і напівдемонічних істот у кожному з циклів річного календарного кола;

– дослідити календарні звичаї й обряди, зумовлені демонологічними мотивами, та традиційні народні способи виявлення й знешкодження нечистої сили під час календарних свят;

– розкрити взаємозв'язок демонологічних і маністичних, охоронних і поминальних мотивів народного календаря та виявити міжритуальні й позаобрядові паралелі досліджуваних явищ;

– визначити загальноукраїнські риси і локальні особливості волинських календарних повір'їв, звичаїв і обрядів, пов'язаних із демонологічними мотивами, та показати стан їх збереження і функціонування в сучасну пору.

Об'єктом дослідження є календарна обрядовість волинян, а **предметом** – демонологічні мотиви в системі народного календаря, міфологічні образи, риси, властивості ключових персонажів волинського календарного демонарію та детерміновані демонологічними уявленнями календарні звичаї і обряди.

Територія дослідження охоплює етнографічну Волинь, до якої, за сучасним етнографічним районуванням, належать південна частина Волинської і Рівненської областей, південно-західні терени Житомирщини, північно-західні – Вінниччини, північно-східні – Хмельниччини та північні –

Львівщини і Тернопільщини *. У певному історичному проміжку (друга половина XIX – перша третина XX ст.) ареалогія розсліду включає й Лівобережне Побужжя (Холмщина), позаяк за мовними та іншими етнокультурними ознаками його автохтонне населення однорідне з волинянами.

Хронологічні межі праці: середина XIX – початок XXI ст., тобто проміжок від часу активного нагромадження емпіричних даних про демонологічні вірування і календарні звичаї волинян до сучасного періоду побутування досліджуваних явищ.

Методи дослідження. Дисертаційна праця ґрунтується на засадничих методологічних підходах до комплексного історико-етнологічного вивчення етнокультурних явищ й охоплює застосування різних методів (польового спостереження, типологічного аналізу, структурно-функціонального, порівняльно-історичного, реконструктивного, структурно-семантичного), які дозволяють відтворити автентичну міфопоетику й традиційну календарно-обрядову реальність, розкрити походження, поширення, семантику демонологічних вірувань і зумовлених ними звичаїв та обрядів, виявити їх варіантність, видозміни, міжритуальні паралелі.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що:

уперше:

– здійснено спеціальне етнологічне дослідження народної демонології волинян;

* Північна межа етнографічної Волині пролягає по умовній лінії міст Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Коростишів; південна – по лінії: Белз – Великі Мости – Буськ – Золочів – Збараж – Красилів – Хмільник – Калинівка – Тетіїв. З огляду на діалектні особливості та етнолокальні риси культури жителів певних місцевостей Волині дослідники поділяють її на Східну та Західну з умовним розмежуванням по р. Стир (див.: Глушко М. Історико-етнографічна Волинь: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.). *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”*. Луцьк, 2007. Т. 1. С. 115–116; Макаруч С. Історико-етнографічні райони України. Л., 2012. С. 69; Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу. *Етнографія України*. Л., 2004. С. 134; Воронич Г. Волинський говір. *Українська мова: енциклопедія*. К., 2007. С. 87; Матвіяс І. Українська мова і її говори. К., 1990. С. 65).

– окремо проаналізовано пласт демонологічно маркованих календарно-обрядових явищ;

– у науковий обіг введено значний обсяг нового польового матеріалу, зібраного в різних, зокрема й у досі малодосліджених, районах Волині (Бродівщина, Бусьчина, Білогірщина, Старокостянтинівщина, Хорошівщина, щина та ін.), а також вартісні дані, наявні в неопублікованих архівах народознавців початку ХХ ст.;

удосконалено:

– методику емпіричного й аналітичного дослідження міфологічного світогляду українців і традиційної народної ритуалістики;

– методологічний інструментарій аналізу типології, семантики, світоглядного підґрунтя, форм обрядового прояву компонентів народної демонологічної традиції;

– способи розширення джерельної бази ритуалознавчих студій (авторська розробка спеціальних тематичних програм для збору польових етнографічних матеріалів про календарну обрядовість і демонологію українців);

подальший рівень розвитку отримали:

– вивчення в історичній діячності та синхронії особливостей функціонування і міфо-ритуального прояву традиційних демонологічних вірувань волинян;

– висновки про самобутність і специфічні локальні риси народної демонології та обрядових традицій жителів Волині;

– тези про загальноетнічну спільність та історичну тяглість традиційних українських вірувань і обрядів.

Практичне значення отриманих результатів. Фактаж, тези, висновки дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць про народну демонологію, світоглядні вірування, календарну обрядовість волинян та українців загалом; розробки окремих аспектів і проблем етнологічної науки (етнографічне районування, картографування етнокультур-

них явищ та ін.); вивчення народознавчих і краєзнавчих тем у середній школі та вищих навчальних закладах; популяризації українських етнотрадицій у медійній сфері, художній літературі та кінематографії.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної праці, її ключові тези, положення та висновки апробовано на засіданнях відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України, а також на XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII сесіях Наукового Товариства імені Шевченка (Львів, 2013–2017 рр.), наукових конференціях: “Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба” (Львів, 2013 р.), “Україна в етнокультурному вимірі століть (До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського)” (Київ, 2014 р.), “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Рівне, 2014 р.), “Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології” (Дніпропетровськ, 2014 р.) та ін.

Публікації. Основні положення і результати дисертації викладені в 12 публікаціях, 7 з яких – в українських і зарубіжних фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (443 позицій) і додатків. Загальний обсяг праці становить 274 сторінки, із них основного тексту – 194 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія дослідження

Міфологічна традиція, зокрема й народна демонологія, волинян – малодосліджені ділянки їх духовної культури як з погляду цілісної наукової характеристики власне самого комплексу давніх світоглядних вірувань і пов'язаних із ними звичаєво-обрядових явищ, так і щодо історіографічного висвітлення основних напрямків і наукових результатів їх вивчення. Між тим, воно триває вже понад півтора століття і завдяки напрацюванням багатьох українських і зарубіжних учених ця своєрідна тематика представлена в народознавчій літературі низкою розвідок, оцінка яких потребує окремого наукового розгляду.

Усна народна творчість, обрядові традиції та повір'я жителів Волині, деякі елементи їх демонології потрапили в поле зору дослідників (Зоріана Доленги-Ходаковського, Юліана Крашевського, Миколи Костомарова) ще в перші десятиліття ХІХ ст.¹ Однак, довший час вивчення волинської демонології мало характер лише принагідних фіксацій тих чи інших вірувань у контексті теренових записів народних звичаїв і обрядів, нотаток окремих демонологічних легенд і оповідань мешканців локальних територій тощо. Основний масив такого емпіричного матеріалу, який є надзвичайно вартісним для дослідження різних аспектів проблематики, зокрема й демонологічної складової народного календаря, зібрано в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

¹ Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). К., 1974. С. 91; Костомаров М. Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году. *Етнографічні писання Костомарова*. К., 1930. К., 1930. С. 147, 157, 196–197; Kraszewski J. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. Wilno, 1840. Т. 1. S. 24–25, 227; Т. 2. S. 111–113.

Особливо цінні народознавчі матеріали з різних місцин української етнотериторії, зокрема й теренів Холмщини та Волині (Старокостянтинівський, Острозький, Рівненський, Луцький, Дубенський, Кременецький, Житомирський, Новоград-Волинський пов. Волинської губ.), опублікував у 70-х рр. XIX ст. Павло Чубинський. У відомому виданні “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” поміж іншими відомостями знаходимо фіксації місцевих календарних звичаїв і народних повір’їв, а також демонологічних легенд, оповідань про злих духів (чорт, лісовик, болотяник, очеретяник, польовик, перелесник, скарбник), напівдемонічних істот (т. зв. “духо-людей”) та інших міфологічних персонажів (домовик, відьма, чаклун, знахар, упир, вовкулака, вішальник, потопельник, персоніфіковані хвороби, смерть, доля та ін.). Крім того, із матеріалів П. Чубинського можна почерпнути вартісну інформацію щодо власне календарного прояву демонологічних уявлень волинян про відьом, чарівників, русалок, мерців та способів виявлення, знешкодження демонів під час деяких календарних свят ¹.

На сторінках першого тому вказаного народознавчого видання була вперше опублікована важлива для вивчення певних аспектів демонологічної проблематики розвідка Володимира Антоновича “Колдовство” ² *. На основі актових матеріалів повітових магістратських судів про чародійство з Київського Центрального Архіву вчений подав цінний джерельний матеріал, що висвітлює уявлення волинян, а також поліщуків, подолян про відьом, чаклунів, знахарів і їх шкідливі дії (зокрема й чарування у час календарних свят), способи виявлення та знешкодження відьом у XVIII ст. тощо.

У ще одній відомій праці 70-х рр. XIX ст. (збірка Михайла Драгоманова “Малорусские народные предания и рассказы”) представлено деякі

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 1. С. 199, 205, 208, 224; Т. 3. С. 375–379, 417–420.

² Див.: Там само. Т. 1. С. 320–454.

* З ініціативи НТШ 1905 року працю було перевидано українською мовою під назвою “Чари на Україні”.

волинські демонологічні легенди, записані на теренах Новоград-Волинщини. Зокрема, про нічні з'яви покійниці-упириці та духа-охоронця “заклятих” скарбів, які, проте, можна здобути на Зелені свята ¹.

Упродовж 80–90-х рр. XIX ст. та в перші роки XX ст. багато нового фольклорно-етнографічного матеріалу про українські, зокрема й волинські, звичаї та вірування було опубліковано на шпальтах періодичних видань, насамперед – в історико-етнографічному та літературному часописі “Киевская старина”.

Серед етнографічних праць, темою яких стали демонологічні уявлення та вірування саме волинян, найчисельнішими є розвідки, що їх друкував у журналі Іван Бінковський. Більшість із них ґрунтуються на матеріалах, які автор зібрав у селах Старокостянтинівського та Заславського повітів Волинської губернії.

Завдяки активним тереновим розслідам І. Бінковського на сторінках часопису, поряд з іншими дописам автора, з'явилася низка статей про календарні традиції населення Волині та Поділля. Окрім власне звичаїв і обрядів, у поле зору дослідника потрапили світоглядні явища, зокрема пов'язані з тими чи іншими календарними святами демонологічні уявлення та вірування. Так, у розвідці про великодні свята автор висвітлив повір'я про безсилля в передвеликодню ніч нечистої сили; описав своєрідні способи розпізнавання відьом (у Чистий четвер та під час Великоднього богослужіння); зауважив використання оберегів (“страсна свічка”, залишки пасхальних страв) і засобів вербальної магії для захисту осель і худоби від злих духів та забезпечення з її допомогою добробуту селян ².

Переконання в тому, що певними діями можна схилити на свій бік демонічні сили, відображені й у деяких народних віруваннях, пов'язаних із

¹ Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. К., 1876. С. 63–66, 80–88.

² Беньковский И. Обычаи и поверья, приуроченные к “Велькодню”. *Киевская старина*. 1895. Т. 49. Кн. 5. Отд. 2. С. 71, 73, 75–76.

святом Благовіщення. Саме про це та про повір'я стосовно поведінки відьом у цей день І. Більковський згадав в інших своїх статтях ¹.

Окрему розвідку І. Більковський присвятив звичаям, яких на Волині дотримувалися в день відзначення свята Преображення Господнього. Поміж іншим матеріалом є тут окремі факти стосовно уявлень волинян про відьму, а також охоронного використання в народній традиції освячених на Спаса зілля, маку для захисту від мерців, відьом, упирів ².

Етнографічні відомості про деякі демонологічні уявлення і пов'язані з ними охоронні звичаї І. Більковський подав також у статті про різдвяно-новорічні традиції волинян. Зокрема, відзначив побутування народних вірувань у те, що в цей сакральний період демони втрачають свою злу силу та докладно описав виконувані напередодні Водохреща обряди захисту оселі від усілякої “нечисті” ³. Ряд фактів, важливих для дослідження народної демонології та її різноконтекстних проявів, містять статті автора про родильну, похоронну обрядовість волинян, окремі дописи про апотропеїчні практики з використанням маку, осики, а також нотатки деяких фольклорних творів ⁴.

Окрім дописів І. Більковського, волинська демонологія представлена на сторінках “Киевской старины” іншими етнографічними матеріалами. Зокрема, у відомій праці Миколи Сумцова “Культурные переживания”, яка була опублікована частинами в декількох випусках журналу, спорадично трапля-

¹ Бильковский И. Народные поверья, суеверия и приметы, приуроченные к “Благовещению” *Там же*. 1903. Т. 81. Кн. 5. Отд. 2. С. 100; Его же. Стрелянье в кресты (Из народных суеверий). *Там же*. 1902. Т. 27. Кн. 6. Отд. 2. С. 162.

² Бильковский И. Народные обычаи и обряды, приуроченные к “Спасу”. *Там же*. 1895. Т. 50. Кн. 7. Отд. 2. С. 12–13.

³ Бильковский И. Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к “Риздвяным Святам”. *Там же*. 1896. Т. 52. Кн. 1. Отд. 2. С. 1–9.

⁴ Бильковский И. Из народных рассказов, характеризующих национальные типы. *Там же*. 1890. Т. 30. Кн. 8. Отд. 13. С. 324–326; Его же. Из области народных верований о выходцах с того света. *Там же*. 1902. Т. 78. Кн. 9. Отд. 2. С. 108–110; Его же. Мак в народной демонологии на Волини. *Там же*. 1905. Т. 89. Кн. 4. Отд. 2. С. 34–36; Его же. Осина в верованиях и в понятии народа на Волини. *Там же*. 1898. Т. 62. Кн. 7–8. Отд. 2. С. 6–9; Его же. Поверья и обрядности родин и крестин. *Там же*. 1904. Т. 87. Кн. 10. Отд. 2. С. 1, 2, 3; Его же. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа. *Там же*. 1896. Т. 54. Кн. 9. Отд. 8. С. 229–261; Его же. “Як сатана збирав закони по землі” (Из народных уст). *Там же*. 1906. Т. 94. Кн. 9. Отд. 2. С. 15–17.

ються відомості про вірування волинян у домовика, злидні, упирів, перелесника. Є тут і чимало повір'їв про відьом та їх шкідливий вплив на життєдіяльність, добробут і здоров'я людей, зокрема й у певні періоди календаря (“дання”, “закрутки”, збирання роси на Івана Купала та ін.), а також дані про різні оберегові засоби від нечистої сили, деякі з яких застосовували й під час календарних свят¹.

За етнографічними записами зі с. Косаревого Дубенського повіту невелику статтю про “ходячих” мерців і способи їх нейтралізації на початку ХХ ст. опублікував В'ячеслав Камінський². В іншому дописі (про великодні звичаї жителів цієї ж місцевості) автор також звернув увагу на календарні повір'я про небіжчиків і “Намський Великдень”, який вони святкують у Світлий Четвер³.

Про традиційне побутування на Волині таких вірувань свідчать і відомості з рукописного збірника пісень Зоріана Доленги-Ходаковського (поч. ХІХ ст.), на що в своїй публікації, яка з'явилася на сторінках “Киевской старины” у 1904 р., вказав Василь Доманицький⁴. Ще раніше в одному з номерів газети “Волынские губернские ведомости” (за 1866 р.) запис народної легенди про святкування покійниками Навського Великодня в четвер після Паски та відомості про деякі заборони, яких селяни дотримувалися цього дня, подав Василь Пурієвич⁵.

Деякі відомості щодо повір'їв, заборон, приурочених до Навського Великодня та Івана Купала, а також народних уявлень про русалку та інші міфологічні істоти навів Микола Коробка у своїй розвідці “Восточная Во-

¹ Сумцов Н. Культурные переживания. *Там же*. 1889. Т. 25. Кн. 5–6. Отд. 6. С. 505; Т. 26. Кн. 8. Отд. 4. С. 425; Т. 27. Кн. 12. Отд. 4. С. 600, 603.

² Каминский В. К народной демонологии (из с. Косарева, Дубенского у. Волын. губ.). *Там же*. 1906. Т. 93. Кн. 5–6. Отд. 2. С. 9–11.

³ Каминский В. Праздник Пасхи в селе Косарева, дубенского уезда, волынской губернии. *Там же*. 1906. Т. 92. Кн. 3–4. Отд. 2. С. 317.

⁴ Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи из материалов З. Доленги-Ходаковского. *Там же*. 1904. Т. 86. Кн. 9. Отд. 2. С. 86.

⁵ Пуриевич В. Нечто из обычаев и поверьев волынских крестьян. Великдни. *Волынские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1866. № 43. С. 356–357.

льнь”. У цій публікації, що побачила світ 1895 р. у журналі “Живая старина”, побіжно згадано й “русальний тиждень”, “розигри”, “бабський великдень”, однак докладнішої інформації про ці календарно-обрядові явища та їх зв’язок з демонологічними мотивами автор не подав ¹.

Питання календарного прояву народних демонологічних вірувань не здобуло свого фактографічного відображення й у багатьох інших публікаціях другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які тією чи іншою мірою висвітлювали уявлення волинян про різні демонологічні персонажі (чорт, відьма, упир, самогубець та ін.) і способи їх ритуальної чи оказіональної нейтралізації (розвідки Івана Морачевича, Петра Єфименка, Арсенія Селецького, Ореста Левицького, Миколи Стороженка, Володимира Боцяновського та ін.) ². Лише фрагментарні відомості про календарний вияв деяких демонологічних уявлень волинян (чаклування знахаря на Зелені свята) можна почерпнути зі збірки народних демонологічних легенд і оповідань Володимира Гнатюка ³.

Трохи більше даних про календарну складову демонології волинян представлено в історико-статистичній праці про міста, містечка, села Волинської єпархії Михайла Теодоровича (повір’я про покійників, чаклунів та способи їх знешкодження під час різдвяних, великодніх, троїцьких свят) ⁴. Деякі матеріали щодо календарних повір’їв про “дідьків”, окремих демонологічно вмотивованих календарних заборон та апотропеїчних ритуалів є й у

¹ Коробка Н. Восточная Волянь. *Живая Старина*. 1895. Вып. 1. С. 30, 32, 33, 37.

² Морачевич И. Село Кобылья, Волынской губернии, Новгород-Волынского уезда. *Этнографический сборник*. СПб., 1853. Вып. 1. С. 294–312; Ефименко П. Суд над ведьмами. *Киевская старина*. 1883. Т. 7. Кн. 11. Отд. 2. С. 374–401; Селецкий А. Колдовство в юго-западной Руси в XVIII ст. *Там же*. 1886. Т. 15. Кн. 6. Отд. 1. С. 193–236; Левицкий О. Старинные воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной-Руси. *Там же*. 1891. Т. 35. Кн. 12. Отд. 1. С. 345–360; Стороженко Н. “Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года” (рукопись А. И. Чепы). *Там же*. 1892. Т. 36. Кн. 1. Отд. 7. С. 119–130; Боцяновский В. Заговоры против болезней, разные поверья и приметы (Село Писки Житомирского уезда). *Живая Старина*. 1895. Вып. 3–4. С. 499–504.

³ Гнатюк В. Знадобы до галицько-руської демонології. *Етнографічний збірник*. 1903. Т. 15. С. 229.

⁴ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1893. Т. 3. С. 607–608; 1899. Т. 4. С. 808.

розвідці Ярослава Пастернака про звичаї і вірування жителів Жовківщини (волинсько-опільське пограниччя) ¹.

Ширші відомості про низку календарних демонологічних вірувань, а також магічних практик, спрямованих на охорону від злих духів, містить розвідка Василя Доманицького про народний календар жителів околиць Рівного. Зокрема, тут подано народні повір'я про русалок, відьомські шабаші, появу покійників на Зелені свята, Івана Купала, Навський Великдень. Крім того, автор описав низку календарно-обрядових апотропеїчних дій, використання під час різдвяних, великодніх, купальських свят певних оберегів (освячена верба, крейда, страсна свічка, осика тощо) ².

У перші десятиріччя ХХ ст. вагомий внесок у дослідження побуту, традицій, вірувань населення Волині зробив очільник Волинського наукового товариства та керівник його етнографічної секції і краєзнавчого музею Василь Кравченко. Його праці є незамінним джерелом для дослідження різних сфер духовного життя волинян, зокрема й їх демонології, позаяк містять важливу інформацію про локальні відміни низки народних повір'їв, характеристику ряду демонологічних персонажів (чорт, перелесник, упир, відьма, домовик) тощо.

Багато вартісних фактів дослідник прибирав стосовно календарної обрядовості волинян (жителів сучасних Черняхівського, Житомирського, Любарського, Чуднівського, Хорошівського р-нів Житомирської обл., Ізяславського р-ну Хмельницької обл., Шумського р-ну Тернопільської обл., Корецького р-ну Рівненської обл. та ін.). Певна частина матеріалів містить важливі відомості про світоглядне і обрядове вираження в народному календарі демонологічних мотивів, зокрема й фіксації явищ, які до того часу були невідомі (повір'я й ритуали, пов'язані з уявленнями про русалок та їх "проводами" до потойбіччя, купальські повір'я про чорта і відьом, календарні об-

¹ Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту. *Матеріали до етнології й антропології*. Л., 1929. Т. 21-22. С. 328, 330–331, 333, 339.

² Доманицький В. Народний календар у Ровенському повіті, Волинської губернії. *Матеріали до української етнології*. Л., 1912. Т. 15. С. 65, 66, 67, 71, 74–75, 829.

рядодії, спрямовані на охорону від демонів та знешкодження їх чарів, та ін.). Крім багатого фактажу про волинські вірування й традиції, праці В. Кравченка цінні також з погляду етнологічного аналізу, оскільки містять трактування сутності певних календарних явищ (оберегових, поминальних), їх порівняльний розгляд в ширшому етнокультурному й територіальному контекстах тощо ¹.

Крім розвідок українських народознавців, у другій половині XIX – на початку XX ст. демонологія волинян знайшла певне фактографічне відображення у низці публікацій польських дослідників. Власне про її календарно-обрядові прояви (уявлення про русалок, мавок, чортів, мерців, їх дії у ті чи інші календарні періоди, способи виявлення відьом під час свят, оберегові ритуали з використанням освячених святкових атрибутів тощо), є фрагментарні дані у працях Оскара Кольберга, Едварда Руліковського, Тадеуша Стецького ². Більше фактографії про демонологічно марковані календарні звичаї та повір'я жителів одного з районів Західної Волині вдалося зібрати й представити на сторінках своєї монографії про Сокальщину Броніславу Сокальському (уявлення про відьомські зборища та чарування напередодні Юрія, Вознесіння та Купала, способи їх розпізнавання в часі Страсної літургії, повір'я про локуси перебування чорта, мерців у той чи інший календарний період та пов'язані з цим оберегові ритуали й заборони) ³.

¹ Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. *Труди Общества Исследователей Волини*. Житомир, 1911. Т. 5. С. 5, 19, 63; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали. Житомир, 1920. С. 26, 60, 71, 118; Його ж. З побуту й обрядів північно-західної України. *Волинський науково-дослідчий музей*. Житомир, 1928. Т. 1. С. 75, 83, 95, 96, 99, 101, 107, 108, 111; Його ж. Етнографічний нарис (про Волинь). *Древляни*. Л., 1996. Вип. 1. С. 281-282.

² Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław; Poznań, 1964. Т. 33: Chełmskie: Obraz etnograficzny. Cz. 1. S. 113, 125, 138, 142, 145, 149, 153; Т. 34: Chełmskie: Obraz etnograficzny. Cz. 2. S. 138-139, 140-141, 143; Т. 36: Wołyń. S. 72-73; 2002. Т. 84: Wołyń. Suplement do t. 36. S. 337-339; Rulikowski E. *Zapiski etnograficzne z Ukrainy. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1879. Т. 3. Dz. 3. S. 89-90, 105, 125-126; Stecki T. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. Lwów, 1864. Т. 1. S. 59-60.

³ Sokalski B. *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym*. Lwów, 1899. S. 179, 184, 188, 234, 236, 251, 258.

Цінні матеріали, що характеризують духовну культуру волинян кінця XIX ст., збирала Софія Рокосовська у с. Юрківщині Новоград-Волинського повіту (тепер – частина смт. Ярунь Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.). У 1887 р. ці записи впорядкував і опублікував на сторінках краківського видання “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” Ізидор Коперницький. Демонологічні вірування жителів села виділено в окремий розділ. Крім традиційних уявлень про упирів, самогубців, відьом, чародійниць, тут наведено місцеві повір’я, перестороги, охоронні звичаї, приурочені до Різдва, Великодніх свят, Навського Великодня, Русального тижня, Івана Купала та ін. ¹ Про календарні повір’я, які стосуються чортів, відьом, русалок, охоронні звичаї та заборони, зумовлені демонологічними мотивами, також можна знайти ряд цікавих фактів у розвідці С. Рокосовської про рослини у віруваннях і фольклорі юрківчан ².

Кілька статей про календарні (різдвяні, великодні, купальські) звичаї та обряди волинян у 30-х рр. XX ст. опублікував польський дослідник Назар Димнич. У контексті розгляду народних звичаєво-обрядових традицій автор також відзначив побутування низки світоглядних явищ, зокрема народних демонологічних повір’їв про відьом і чорта ³.

Так само контекстно і лише на рівні фактографії волинська демонологія та її календарне наповнення висвітлені в публікаціях російського вченого Дмитра Зеленіна, де наведено лише окремі календарні повір’я про русалок, мавок, злих духів, що охороняють цвіт папороті ⁴. Фрагментарно матеріал

¹ Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Krakow, 1887. T. 11. Dz. 3. S. 144–147, 157–158, 162–164, 174–185, 191–201.

² Rokossowska Z. O świecie roślinnym, wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim. *Ibid.* 1889. T. 13. Dz. 3. S. 10, 21, 23, 25, 27, 29, 30.

³ Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1930. T. 1. S. 95, 97–98, 99, 101; Ibidem. Obrzędy i wierzenia ludowe w okresie świąt Wielkiej Nocy. *Ibid.* 1931. T. 2. S. 458–459; Ibidem. Święto “Iwana Kupajła” na Wołyni. *Ibid.* 1934. T. 3. S. 435–436.

⁴ Зеленін Д. Описание рукописей ученого архива Императорского Русского географического общества. Петроград, 1914. Вып. 1. С. 295, 297, 300; Его же. Очерки русской мифологии: умершие неестественною смертью и русалки. М., 1994. С. 147, 151, 187, 236, 309, 324.

про календарні демонологічні повір'я та звичаї волинян представлено також у новочасних публікаціях Віри Соколової, Людмили Виноградової, Світлани Толстої, Тетяни Агапкіної. Натомість більше уваги російські дослідниці приділили вивченню демонологічних вірувань і календарних традицій жителів поліських теренів¹.

Така ж тенденція помітна в українській етнології, позаяк у багатьох працях автори лише частково охоплюють науковим розслідуванням волинську демонологію або ж повністю зосереджують свою увагу на поліссезнавчій тематичі (розвідки Юрія Климця, Тетяни Пархоменко, Корнелія Кутельмаха, Ольги Поріцької, Володимира Галайчука та ін.)². Водночас останнім часом стали з'являтися публікації, в яких демонологія волинян, її календарні прояви, уявлення про окремі персонажі стали предметом докладнішого (часом – спеціального) розгляду.

Так, у працях Людмили Іваннікової на основі узагальнення теренових досліджень проаналізовано демонологічні вірування мешканців Старокостянтинівщини та Ізяславщини про русалок, мавок, відьом, чортів, домовиків, упирів³. Певна частина розглянутих явищ стосується власне тих повір'їв, звичаїв та обрядів, які мають демонологічну основу і репрезентовані в народному календарі (різдвяні, зелені, купальські свята). Висвітлюючи їх, дос-

¹ Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX вв. М., 1979. С. 189, 233; Виноградова Л. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу: поверия о домовом. *Проблеми сучасної ареалогії*. К., 1994. С. 294–311; Ее же. Полесская народная демонология на фоне восточнославянских данных. *Восточнославянский этнолингвистический сборник*. М., 2001. С. 10–49; Ее же. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. М., 2000. С. 100–118; Толстая С. Полесский народный календарь. М., 2005. 106, 133, 166, 217; Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. М., 2012. С. 340–406.

² Климец Ю. Купальська обрядовість на Україні. К., 1990. С. 29–31, 80, 86, 94, 99; Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: матеріали польових досліджень. Рівне, 2000. 54, 63, 100, 104, 105; Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків. *Записки НТШ*. 2001. Т. 242. С. 87–152; Поріцька О. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.). К., 2004. С. 67, 74, 149; Галайчук В. Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2008. Вип. 43. С. 320–381 та ін.

³ Див.: Іваннікова Л. Вірування в русалок і мавок на подільсько-волинському пограниччі. *Велика Волинь*. Житомир, 2008. Вип. 39. С. 106–115; Українські міфи, демонологія, легенди / упоряд. М. Дмитренко. К., 1992. 37–43, 57–60, 61, 64, 76, 82–88, 98, 105, 124.

лідниця зауважила локальні особливості волинських повір'їв про з'яву русалок у Світлий четвер (т. зв. Мавський Великдень), контамінацію чи розмежування у народній уяві образів русалки і мавки, календарний прояв деяких уявлень про відьом і упирів. Водночас календарні повір'я про інших персонажів висвітлені менш докладно.

Помітний внесок у дослідження міфологічних вірувань і календарних традицій волинян зробив Віктор Давидюк. Окрім введення в науковий обіг значного обсягу нового польового матеріалу, зібраного у селах Іваничівського, Луцького, Горохівського, р-ну Волинської обл., Сокальського р-ну Львівської обл., Здолбунівського р-ну Рівненської обл., Ізяславського р-ну Хмельницької обл., Чуднівського р-ну Житомирської обл. і ін., у низці фольклористичних й етнологічних студій дослідник також проаналізував, інтерпретував ті чи інші реалії волинської міфо-ритуальної традиції. Зосібна – календарні (купальські, троїцькі, великодні) звичаї та обряди, демонологічні повір'я про русалок, мавок, домовиків, відьом і відьмаків, чортів ¹.

Багато тез і міркувань автора є слухними й науково обгрунтованими. Водночас певні твердження, наприклад, щодо майже цілковитої відсутності на Волині уявлень про русалок та хрононіму “Русальний тиждень”, традиції розпалювати купальські вогнища, не мають підстав і не узгоджуються з даними сучасних польових досліджень. Малоаргументованими, дискусійними є також авторські версії генези образу русалки, окремі судження щодо сутності, номінації й витоків деяких календарних звичаїв і обрядів (“проводи”

¹ Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Л., 1992. С. 106–107; Його ж. Етнокультурна своєрідність волинян. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 3. С. 75–77; Його ж. Етнологічний нарис Волині. За матеріалами експедиції Полісько-Волинського народознавчого центру “Волиняна – 2003”. Луцьк, 2005. С. 54–69; Його ж. Купало на заході Волині. Луцьк, 2015. 75 с.; Його ж. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк, 2005. С. 116–229; Його ж. Походження та семантика деяких купальських обрядів. *Фольклористичні зошити*. 2008. Вип. 11. С. 3–30; Його ж. “Русалочка-купалочка”. Давидюк В. *Поліська дома*. Вип. 3: Літо. Луцьк, 2008. С. 11–32; Його ж. Походження уявлень про русалок і мавок та значення клечання і “Куста”. *Записки НТШ*. 2010. Т. 259. С. 229–248.

русалки, знищення купальського деревця та ін.), на що свого часу звернули увагу й К. Кутельмах та В. Галайчук¹.

Декілька тематичних наукових статей, у яких на основі широкого кола опублікованих даних і матеріалів польових досліджень спеціально чи в контексті розгляду інших етнокультурних явищ висвітлено демонологічні уявлення і вірування волинян, упродовж останнього десятиліття опублікував Володимир Галайчук. Це, зокрема, узгальнююча розвідка про народну демонологію мешканців Кременецького р-ну Тернопільської обл., в якій охарактеризовано різні, поміж тим і календарні, повір'я про русалок, мавок, відьом, чортів та інші демонологічні персонажі, стаття про Різдвяно-водохресні свята жителів цієї етнолокальної території, що частково охоплює й розслід наявних у ній демонологічних мотивів, та окрема студія, присвячена аналізу традиційних уявлень волинян про домовика². За результатами досліджень, проведених у різних місцевостях Волині, Полісся, Бойківщини, такі та інші аспекти демонологічної тематики вчений також представив у нещодавно опублікованій науково-популярній праці “Українська міфологія”³.

Висвітлюючи у своїх роботах традиційні повір'я українців, зокрема й волинян, про ті чи інші демонологічні персонажі, В. Галайчук звертає увагу на їх народні назви, уявлення про походження, властивості, іпостасі, дії демонічних істот, способи їх магічної нейтралізації тощо. Завдяки наявності багатого джерельного матеріалу, зокрема й польового, дослідник вдало ілюструє локальні особливості, автентичні риси народних вірувань, окреслює ареали побутування окремих явищ, зауважує їх сучасні видозміни. Крім того, у порівняльно-історичному ракурсі фіксує й осмислює обрядові прояви явищ, обґрунтовує власне бачення генезису й семантики низки різдвяних,

¹ Див.: Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 333; Кутельмах К. Русалки... С. 99–100.

² Галайчук В. Демонологія Кременеччини. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2012. Вип. 47. С. 198–240; Його ж. Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині. *Там само*. 2013. Вип. 48. С. 343–382; Його ж. Різдвяно-Водохресні свята в околицях Кременця. *Там само*. 2009. Вип. 44. С. 215–240.

³ Галайчук В. Українська міфологія. Х., 2016. 288 с.

великодніх, русальних традицій, народних вірувань про русалок, чорта, домовика та ін. У більшості випадків авторські припущення, потрактування є продуктивними і аргументованими. Воднораз деякі міркування, наприклад, щодо зв'язку певних демонологічних уявлень із окремими звичасвими реаліями (зажинкові обряди, ритуальне спалювання різдвяного снопа), змісту деяких календарних пісень, очевидно, потребують певної корекції або докладнішого умотивування.

У контексті дослідження компонентів календарної обрядовості волинян її демонологічна складова знайшла своє часткове висвітлення у монографії та статтях Юрія Пуківського, публікаціях Марії Баглай, Володимира Конопки, Алли Дмитренко. Зокрема, дослідники звернули увагу на такі прикметні світоглядні та обрядові явища, як відьомське чаклування, з'яви злих духів, покійників, домовика під час Різдва, Великодніх, Троїцько-купальських свят, обрядові засоби їх знешкодження та ін.¹ Окремо й ширше такі та інші реалії проаналізовано в низці розвідок, що з'явилися в результаті спеціального авторського розсліду календарного прояву народних уявлень про відьму, чорта, традиційних способів розпізнавання демонічних істот під час свят, охоронного використання ряду апотропеїв².

¹ Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині. Л., 2015. С. 92–93, 122–146, 176–200; Його ж. Образ відьми у великодніх звичаях та повір'ях українців історико-етнографічної Волині. *Матеріали до української етнології*. 2011. Вип. 10. С. 227–232; Баглай М. Поминання померлих у Зелену суботу на теренах історико-етнографічної Волині. *Наукові зошити істор. ф-ту Львів. ун-ту*. 2015. Вип. 16. С. 131–139; Її ж. Обрядові функції троїцької рослинності у волинян. *Народознавчі Зошити*. 2013. № 4. С. 606–615; Її ж. Скотарські мотиви в літній обрядовості волинян Житомирщини. *Там само*. 2015. № 4. С. 818–824; Конопка В. Волинський “народний календар”. *Там само*. 2014. № 2. С. 392–402; Дмитренко А. Різдвяні звичаї на Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині*. Луцьк, 2013. С. 91–96.

² Кривенко А. Образ відьми в купальських повір'ях волинян. *Народознавчі Зошити*. 2015. № 2. С. 463–475; Її ж. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Там само*. 2017. № 4. С. 859–866; Її ж. Традиційні уявлення волинян про чорта: календарний контекст. *Научные труды SWorld*. Иваново, 2015. Т. 19. Вип. 2. С. 65–74; Її ж. Апотропеїчна семантика водохресної обрядовості у волинян. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту*. Рівне, 2014. Вип. 25. С. 126–128; Її ж. Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 46–52; Її ж. З народної демонології Гошанщини: уявлення про відьму. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2015. Вип. 51. С. 438–447.

Отже, на відміну від давніших робіт, у сучасних етнологічних працях демонологічна проблематика висвітлена здебільшого в узагальнювальному, аналітичному, порівняльно-історичному ключі, деякі дослідники зробили спроби з'ясувати генезу міфологічних образів і вірувань, семантику обрядових явищ, зумовлених демонологічними мотивами і т. ін. Поряд з цим, у згаданих та інших публікаціях (Олекси Ошуркевича, Наталії Криловець, Петра Градовського, Михайла Глушка та ін.), які містять важливі для розсліду волинської демонології записи народних легенд, бувальщин, оповідань, календарних пісень¹, наявно багато нового, чітко паспортизованого етнографічного і фольклорного матеріалу, зібраного в різних районах Волині. Певний обсяг інформації щодо волинських календарних повір'їв про чорта, відьом, русалок, домовика, ритуально-магічні способи їх виявлення та знешкодження представлено в підрозділах колективної історико-етнографічної монографії “Холмщина і Підляшшя”, які підготували Єлизавета Рижик, Ярослава Конєва та Казимира Карабович².

Деякі дані про прояв демонологічних уявлень у волинських календарних звичаях і повір'ях (великодніх, юрїївських, троїцьких, купальських) можна почерпнути з праць вчених української діаспори. А саме: зі статті Лесі Романенко про “Намський Великдень” на Волині, а також відомих народознавчих студій Олекси Воропая та Степана Килимника, у яких об'ємно висвітлено давні календарні традиції українців³. Певною вадою обох праць,

¹ Ошуркевич О. У дивосвіті казки. *Ошуркевич О. До джерел. Народознавчі статті, розвідки, тексти.* Луцьк, 2008. С. 173–179; Криловець Н. Безодня. Бувальщини й легенди. Рівне, 2008. С. 6–19; Градовський П. Із глибини віків. Забрідська міфологія. Житомир, 2008. 140 с.; Глушко М. Купальські пісні Східної Волині з села Дубрівки Баранівського району Житомирської області. *Міфологія і фольклор.* 2009. № 1. С. 78; Пісні з Волині. К., 1970. С. 230–256; Чарівне кресало: Українські народні казки з Волині і Полісся. Л., 1995. С. 30–37.

² Рижик Є. Календарні обряди українців Холмщини та Підляшшя. *Холмщина та Підляшшя: історико-етнографічне дослідження.* К., 1997. С. 252, 260, 261, 266, 269; Конєва Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків. *Там само.* С. 312, 314; Карабович К. Народні вірування. *Там само.* С. 316, 317.

³ Романенко Л. Намський Великдень на Волині. *Літопис Волині.* Вінніпег, 1961. Ч. 5. С. 120–122; Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен, 1958. Т. 1. С. 277; Т. 2. С. 13, 44, 117; Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Кн. 2. К., 1994. С. 353, 451.

щоправда, є те, що у багатьох випадках поданий матеріал не має паспортизації та покликань на відповідні джерела інформації. Крім того, варто вказати на хибність деяких тверджень: русальні обряди – це жертва “духам-ладам”, уявлення про русалок, мавок, потерчат пов’язані з культом лісу¹.

Цінна фактографія та предметні наукові узагальнення, важливі для порівняльно-типологічного аналізу досліджуваних реалій у ширшому міфологічному контексті, є в публікаціях, що певною мірою висвітлюють демонологічно детерміновані явища в родильній, будівельній обрядовості, народній метеорології тощо (розвідки Іванни Лютої, Романа Сілецького, Петра Біляковського, Андрія Зюбровського)². З іншого відзначу продовження в сучасну пору розслідувань історичних джерел про давні судові процеси над відьмами (студія Катерини Диса)³.

Підсумовуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що вивчення народної демонології волинян, зокрема й відповідних календарно-обрядових явищ, розпочалося ще в середині XIX ст. і пройшло у своїй історії етапи від первинного накопичення етнографічного й фольклорного матеріалу до його наукового узагальнення й аналітичного опрацювання на сучасному етапі розвитку етнологічної науки. У результаті сукупний доробок українських і зарубіжних народознавців у царині дослідження цієї складової духовної культури жителів краю охоплює низку публікацій, у яких представлено великий обсяг вартісних даних про традиційні народні повір’я, легенди, звичаї, а також ряд етнологічних розвідок, що тією чи іншою мірою розкривають певні грані волинської демонології, сукупність традиційних демо-

¹ Килимник С. Український рік... С. 371, 386.

² Люта І. Звичаєво-обрядовий супровід народження дитини у волинян. *Народознавчі Зосшити*. 2013. № 1. С. 66; Зюбровський А. Випікання повсякденного хліба українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX – на початку XXI століть. *Там само*. 2014. № 2. С. 253; Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. Л., 2011. С. 38, 45, 47, 64, 67, 71, 73, 76–79, 125, 131, 133, 163, 168, 172, 195, 214, 219, 242, 275, 277, 311, 315, 324, 356, 367; Біляковський П. Причини виникнення засухи в народних уявленнях волинян. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту*. Рівне. 2011. Вип. 22. С. 260.

³ Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. К., 2008. 302 с.

нологічних вірувань жителів деяких територій чи населених пунктів або уявлення про окремі міфологічні персонажі. Водночас, ряд аспектів, зокрема й демонологічні мотиви в народному календарі, висвітлені в народознавчій літературі не повно, часто – фрагментарно, контекстно, фактографічно-описово. І досі різні пласти волинської демонології не мають комплексного наукового узагальнення в рамках окремої дисертаційної чи монографічної праці, яка б синтезувала наявні дослідницькі здобутки із результатами новочасних наукових пошуків, зокрема й спеціально проведених польових досліджень.

1. 2. Джерельна база дисертації

Одним із головних чинників, від якого залежить змістовність, ґрунтовність, повнота і глибина будь-якого наукового дослідження, є залучення до наукового аналізу великого обсягу достовірних емпіричних даних. Не є винятком й етнологічне вивчення явищ традиційної народної культури, тому одним із засадничих підходів до розсліду обраної теми став пошук і опрацювання якнайширшого кола опублікованих і архівних джерел, а також поповнення джерельної бази праці новими польовими матеріалами.

Велику частину фактографії про волинську демонологію та її світоглядно-обрядові прояви в календарному, контексті складають різні за обсягом і докладністю етнографічні матеріали, представлені в опублікованих працях українських і зарубіжних народознавців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та в новочасних наукових студіях про народні вірування й традиції волинян. Аналіз джерельної вартості цих матеріалів, який подано в контексті історіографічного розсліду ступеня висвітлення обраної теми в етнографічній літературі, показав, що вони містяться як у публікаціях описового характеру, так і в узагальнювальних, аналітичних статтях і монографіях.

Найбільше важливих й оригінальних даних про календарно-обрядову складову народної демонології волинян представлено у працях П. Чубин-

ського, І. Біньковського, В. Кравченка, С. Рокосовської, Б. Сокальського, Н. Димнича, Л. Іваннікової, В. Давидюка, В. Галайчука, Ю. Пуківського. Неоціненну першоджерельну вартість для вивчення теми мають і народознавчі записи багатьох інших вчених та етнографів-аматорів, зокрема й наведені в етнологічних, фольклористичних, історико-статистичних студіях, етнографічних описах і замітках контекстні, фрагментарні фіксації окремих звичаїв та повір'їв жителів локальних територій.

До групи опублікованих джерел, які містять певний обсяг даних щодо демонології волинян, її календарних проявів, належать також збірки записів українського фольклору. Такі матеріали (народні легенди, оповідання, казки, обрядові пісні) опублікували О. Роздольський, В. Гнатюк, В. Давидюк, Л. Іваннікова, Н. Криловець, О. Ошуркевич, П. Градовський, М. Глушко та ін.

Фактографічні відомості, важливі для дослідження теми, частково представлені у працях українських діалектологів – Г. Аркушина, М. Корзонюка, О. Могили, П. Лисенка. У їхніх студіях є інформація про демонологічну лексику волинян, а також записи деяких народних приказок і оповідок про окремі міфологічні персонажі¹.

Об'ємну групу джерел, в яких поміж іншими даними є значний обсяг фактажу про демонологічні вірування і календарні обряди, становлять наявні в архівах ряду наукових інституцій неопубліковані матеріали народознавчих досліджень традиційно-побутової культури волинян. Певну частину цих матеріалів призбирано ще на початку ХХ ст., але і досі не представлено на сторінках наукових видань. Лише частково введена в науковий обіг фактографія, яку містять польові етнографічні матеріали ряду сучасних дослідників.

Цінне джерело для вивчення багатьох тем з етнографії Волині – народознавчі матеріали, які зібрали на початку ХХ ст. члени Волинського науко-

¹ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Луцьк, 2000. Т. 2. С. 238, 255; Лисенко П. Словник поліських говорів. К., 1974. С. 188; Корзонюк М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика*. К., 1987. С. 67, 74, 129, 130, 160, 163, 170-267, 172, 179, 186, 209, 212, 257; Могила О. Назви вихору в українських говорах. *Там само*. С. 21–22.

вого товариства (В. Кравченко, Н. Дмитрук) та ряд кореспондентів Етнографічної комісії, утвореної при Всеукраїнській академії наук у 1921 році. Сьогодні ці неопубліковані етнографічні записи, які охоплюють понад 900 сторінок рукописних текстів, є в архівних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Народна демонологія та календарна обрядовість волинян кінця XIX – початку XX ст. найширше представлена у першому й п'ятнадцятому фондах архіву й відображає традиційні уявлення, звичаї та повір'я населення окремих районів Житомирської, Хмельницької, Рівненської, Вінницької областей¹. Деякі матеріали, проте, не мають паспортизації зафіксованих даних або відомостей про їх збирачів і це дещо знижує наукову вартість певної частки польових записів.

¹ Дмитрук Н. Жнива. 1923 р. // НАНФ ІМФЕ НАН України (Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України). Ф. 1–4. Спр. 210. Арк. 2, 14, 22; Дмитрук Н. Матеріали з народного календаря, зібрані на Волині (1924–1929). Зшиток 2, 3 // Там само. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 2, 23, 25–31, 70; Народні вірування про підвій або вихор та інші вірування. Записи різних збирачів 1925 – 1926 рр. // Там само. Ф. 1–5. Спр. 480. Арк. 5, 6, 57; Фольклорні та етнографічні матеріали, зібрані окремими кореспондентами в Житомирській обл. 1923–1930 рр. // Там само. Ф. 1–7. Спр. 721. Арк. 10; Кравченко В. Г. Етнографічні матеріали різних збирачів: описи сіл, кошикарство, різдвяні свята і ін. 1909–1923 рр. // Там само. Ф. 15. Спр. 142. Арк. 76; Кравченко В. // Там само. Ф. 15. Спр. 156-е. Арк. 102, 126, 141, 150; Етнографія та фольклор (одяг, взуття, народна медицина, прикмети, народні оповідання, легенди, приказки та ін.), записані в с. Синьгурі Троянівської вол., Житомирського в'єзду від Євдошука К. Кравченком В. Г. та самим Євдошуком. 1920 р. // Там само. Ф. 15. Спр. 202 в. Арк. 25–27, 29, 33, 55; Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів. Записи різних збирачів: Нечисті. Ч. III. 1941 р. // Там само. Ф. 15–3. Спр. 254. Арк. 5, 16, 28, 46, 111, 178; Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів. Записи різних збирачів: Народний календар. Ч. V. 1941 // Там само. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 76, 81, 117, 124, 144, 150; Кравченко В. Етнографічні та фольклорні матеріали: обряди, звичаї, народні пісні та інше. Записи різних збирачів на Волині та інших місцевостях. 1927–1928 р. // Там само. Ф. 15–3. Спр. 212 а, б, в, г. Арк. 13, 20, 31, 43, 145, 156; Матеріали до вивчення скотарства на Україні, звичаї, прикмети, лікування худоби // Там само. Ф. 15–3. Спр. 216. Арк. 3, 8, 21, 23; Кравченко В. Етнографічні і фольклорні матеріали, народна медицина, вірування, легенди, перекази та ін. Власні записи від родини, Можаровський, Мартусов. 1920–1926 рр. // Там само. Ф. 15–3. Спр. 226 (В). Арк. 1–177; Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів, календар пересувний, одяг, рибальство, килимарство. Записи різних збирачів: Народний календар. Ч. VI., 1941 р. // Там само. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 46, 48, 75–76, 92, 97; Етнографічні та фольклорні матеріали від різних дописувачів, що ввійшли до рукописного журналу “Етнограф”, який випускали Житомирські педкурси 1922–1924 рр. // Там само. Ф. 16. Спр. 83. Арк. 16, 18, 22, 30, 156.

Завдяки зусиллям ряду народознавців у 2007–2015 рр. багато відомостей про різні сфери духовного буття жителів Волині нагромаджено в результаті експедиційних етнографічних досліджень. Призбирані польові матеріали, що відтак потрапили до архівів Інституту народознавства НАН України та Львівського національного університету ім. І. Франка, містять деяку інформацію й стосовно народних календарних традицій, нотатки низки повір'їв та фольклорних оповідей про ті чи інші демонологічні персонажі тощо. Найбільше такої етнографічної й фольклорної емпірики є в польових матеріалах В. Галайчука, зібраних на Славутчині, Кременеччині, Бродівщині, Гощанщині. Певні відомості можна почерпнути з теренових записів І. Бабій, Л. Оніщук, Н. Когут, М. Баглай, О. Дуди, В. Конопки та ін.¹

¹ Див.: Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зібрані Галайчуком Володимиром Васильовичем 8–18 липня 2006 р. у Кременецькому р-ні Тернопільської області // Архів ЛНУ ім. І. Франка (Архів Львівського національного університету імені Івана Франка). Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 324-Е. Арк. 1-33; Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зібрані Галайчуком Володимиром Васильовичем 14–24. 07. 2007 р. у Славутському р-ні Хмельницької обл. // Там само. Спр. 326-Е. Арк. 1–38; Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зібрані Галайчуком Володимиром Васильовичем 8–18 липня 2009 р. у Гощанському районі Рівненської області // Там само. Спр. 328-Е. Арк. 1–22; Польові етнографічні матеріали до теми “Народна демонологія”, зафіксовані Бабій Іриною Ростиславівною 6–21 липня 2006 р. у Кременецькому районі Тернопільської області // Там само. Спр. 147-Е. Арк. 1–73; Польові етнографічні матеріали до теми “Народна демонологія”, зафіксовані Оніщук Людмилою Василівною 11–25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області // Там само. Спр. 186-Е. Арк. 1–66; Польові етнографічні матеріали до теми “Демонологія”, зафіксовані студенткою третього курсу Когут Наталією Василівною 6–20 липня 2011 р. у Бродівському районі Львівської області // Там само. Спр. 399-Е. Арк. 1–83; Польові етнографічні матеріали до теми “Літня календарна обрядовість волинян”, зафіксовані Баглай Марією Василівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському р-ні Волинської обл. // Там само. Спр. 330-Е. Арк. 1–205; Польові етнографічні матеріали до теми “Весняна календарна обрядовість” зафіксовані Дудою Ольгою Іванівною 4–15 липня 2009 р. у Гощанському районі Рівненської області // Там само. Спр. 285-Е. Арк. 1–56; Польові етнографічні матеріали до тем: “Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців”, “Літня календарна обрядовість волинян”, зафіксовані Конопкою Володимиром Михайловичем та Баглай Марією Василівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області // Архів ІН НАН України (Архів Інституту народознавства НАН України) Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 619. Арк. 1–205; Польові етнографічні матеріали до теми “Хліборобські мотиви в календарній обрядовості українців”, зафіксовані Конопкою Володимиром Михайловичем 6–8 липня 2012 р. у Кам'янка-Бузькому та Буському районах Львівської області // Там само. Од. зб. 674. Арк. 1–40 та ін.

Відсутність окремої наукової праці про календарну демонологію волинян та певний брак джерельного матеріалу для цілісної наукової реконструкції її світоглядних і звичаєво-ритуальних компонентів, спонукала до поповнення джерельної бази дослідження матеріалами власних польових пошуків. Збір відповідної фактографії було проведено впродовж 2009 – 2015 рр. у 56 населених пунктах Гощанського, Острозького, Радивилівського р-нів Рівненської обл., Горохівського, Іваничівського р-нів Волинської обл., Черняхівського, Пулинського, Хорошівського р-нів Житомирської обл., Сокальського, Буського, Бродівського р-нів Львівської обл., Старокостянтинівського, Білогірського, Ізяславського р-нів Хмельницької обл., Хмельницького р-ну Вінницької обл. та Лановецького р-ну Тернопільської обл.

Задokumentовані записи (709 сторінок) зберігаються в архівах Львівського національного університету ім. І. Франка та Інституту народознавства НАН України ¹ і на фактографічному рівні заповнюють певні лакуни тематичного й ареального розсліду явищ. У результаті маємо суттєве розширення та уточнення інформації щодо репрезентованих у календарно-обрядовому контексті традиційних уявлень і повір'їв волинян про певні демонологічні персонажі, способів їх розпізнавання й магічної нейтралізації під час кален-

¹ Польові етнографічні матеріали до теми “Демонологія”, зафіксовані Кривенко Анастасією Олександрівною 3–17 липня 2011 р. у Гощанському та Острозькому районах Рівненської області // Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 1–63; Польові етнографічні матеріал до теми “Демонологія”, зафіксовані Кривенко Анастасією Олександрівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському р-ні Волинської області // Там само. Спр. 337-Е. Арк. 1–53; Польові етнографічні матеріали до теми “Календарний пласт волинської демонології”, зафіксовані Кривенко Анастасією Олександрівною 3–15 липня 2013 р. у Черняхівському, Червоноармійському, Володар-Волинському районах Житомирської області // Там само. Спр. 496-Е. Арк. 1–122; Польові етнографічні матеріали до теми “Календарний пласт волинської демонології”, зафіксовані Кривенко Анастасією Олександрівною 6–11 серпня 2013 р. у Сокальському районі Львівської області та Іваничівському районі Волинської області // Спр. 497-Е. Арк. 1–80; Кривенко А. Календарні звичаї та повір'я волинян. Польові матеріали, зібрані у селах Хмельницького р-ну Вінницької обл., Старокостянтинівського та Білогірського р-нів Хмельницької обл., Лановецького р-ну Тернопільської обл., 2014 р. // Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк.1–283; Кривенко А. Календарні звичаї та повір'я волинян. Польові матеріали, зібрані у селах Буського та Бродівського р-нів Львівської обл., 2015 р. // Там само. Од. зб. 773. Арк.1–109.

дарних свят, демонологічно маркованих ритуальних заборон, охоронних звичаїв і обрядів.

У сукупності фактографія, яку можна почерпнути із опублікованих праць і неопублікованих народознавчих матеріалів, має велику джерельну цінність для вивчення волинської демонології, оскільки репрезентує, ілюструє широкий спектр міфо-ритуальних явищ, зокрема й тих, що мають сталий прояв у календарному контексті. Крім того, на її основі можна дослідити їх структурно-семантичні ознаки, локальні варіанти, територію поширення, час побутування, ступінь збереження в сучасну пору тощо. Усе це дало добре джерельне підґрунтя для продовження наукового вивчення теми й уможливило висвітлення її різних аспектів.

Крім базового (волинсьзнавчого) матеріалу, для порівняльного аналізу досліджуваних явищ у дисертації використано великий обсяг етнографічних відомостей про вірування і традиції жителів інших регіонів України. Джерельна база праці також охоплює відповідні публікації, що містять фактографічні дані про їх іноетнічні паралелі.

1. 3. Методологія праці

Запорукою ефективного й ґрунтовного наукового дослідження є його вивірені теоретико-методологічні засади та дієвий методичний інструментарій. Від застосування різних способів вивчення явищ та дотримання певних методологічних принципів безпосередньо залежить і різнобічне та доглибне історико-етнологічне вивчення різних сфер народної культури.

Теоретико-методологічні засади її наукового дослідження сформували видатні українські вчені XIX – початку XX століття – Іван Франко, Володимир Гнатюк, Федір Вовк, Микола Сумцов, Зенон Кузеля, Філарет Колесса

та ін.¹ У новітній час методологію етнологічної науки поглиблено в працях С. Макарчука, Р. Кирчіва, С. Павлюка, В. Борисенко, М. Тиводара, М. Глушка, а методику досліду власне міфо-ритуальної сфери – у студіях К. Кутельмаха, О. Курочкіна, Р. Сілецького, В. Балущка, О. Боряк, М. Гримич, В. Галайчука, В. Войтовича, В. Конобродської, Р. Гузія, І. Несен та ін.²

Загальні методологічні принципи та підходи, на яких ґрунтується дисертаційна робота, – об’єктивність, історичність, системність, комплексність і міждисциплінарність наукового дослідження. Відповідно до цієї парадигми вивчення теми здійснено на основі об’єктивного й критичного аналізу широкого кола верифікованих емпіричних даних та результатів наукових напрацювань, поєднання фактографічного та теоретичного рівнів наукового пізнання, диференційованого застосування дослідницьких методів, використання

¹ Див.: Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898 – 1939 рр.). Л., 2000. С. 149–175; Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини ХІХ століття: школи, постаті, проблеми. К., 2004. 384 с.; Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К., 2002. 92 с.; Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978. 172 с.; Макарчук С. Етнографічні райони України: до історіографії дослідження. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 525–534; Павлюк С., Сапеляк О. Стан етнографічної науки в Галичині (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). *Народознавчі Зошити*. 1996. № 4. С. 211–212; Кісь Р., Сапеляк О. Комплексність методології українського народознавства кінця ХІХ – поч. ХХ ст. (Львівський дослідницький центр). *Там само*. 1995. № 3. С. 132–138; Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник похоронної обрядовості українців. *Там само*. 2000. № 6. С. 1012–1014; Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. Л., 2013. 251 с.; Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. К., 2001. 391 с.

² Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Л., 2012. 352 с.; Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України: нариси й статті. Л., 2002. 350 с.; Павлюк С. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К., 1991. 224 с.; Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). К., 1988. 190 с.; Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Ужгород, 1994. 560 с.; Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження. Л., 2008. 288 с.; Кутельмах К. Русалки в повір’ях поліщуків... С. 87–152; Курочкін О. Українські новорічні ритуали: “Коза” і “Маланка”. Опішне, 1995. 392 с.; Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. Л., 2011. 428 с.; Балущок В. Обряди ініціації українців та давніх слов’ян. Л.; Нью-Йорк, 1998. 216 с.; Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. К., 2009. 400 с.; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). К., 2000. 379 с.; Галайчук В. Українська міфологія. Х., 2016. 288 с.; Войтович В. Українська міфологія. К., 2002. 664 с.; Конобродська В. Поліський поховальний та поминальний обряди. Житомир, 2007. Т. 1: Етнологістичні студії. 356 с.; Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди. Л., 2007. 352 с.; Несен І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ – ХХ ст.). К., 2004. 280 с.

даних різних наукових дисциплін (етнологія, історія, фольклористика, етнолінгвістика, мистецтвознавство), а також системного й комплексного досліджу етнокультурних явищ у їх структурній цілісності, взаємозв'язку, контексті історичної дійсності, динаміці розвитку, сталих і варіативних формах.

Методика праці опирається на загальнонауковий інструментарій (методи індукції, дедукції, аналізу, синтезу), що дозволяє у різний спосіб осмислювати явища та узагальнювати виявлені факти, а також – застосування спеціальних методів історико-етнологічного дослідження. За їх допомогою на емпіричному й теоретичному рівнях досліджено міфо-ритуальні основи народного календаря та роль у ньому демонологічних мотивів.

На етапі емпіричного досліджу явищ, що передбачає нагромадження для подальшого наукового узагальнення необхідного фактажу, було здійснено пошук і опрацювання відповідних джерельних відомостей, наявних в народознавчих публікаціях й архівних фондах, а також теренові етнографічні дослідження, проведені з метою збору польового матеріалу. Згідно з основними засадами польової етнографічної роботи ¹, його фіксація відбувалася **методом усного опитування (інтерв'ювання)** носіїв традиційної культури (етнофорів) та **методом безпосереднього спостереження** за деякими явищами народної календарно-обрядової традиції (сучасне відзначання деяких календарних свят, способи зберігання апотропеїв та ін.).

Під час восьми етнографічних експедицій опитування інформаторів здійснювалося за спеціальною програмою-запитальником. При її укладанні було враховано методичні розробки для запису польових матеріалів про народні міфологічні вірування ряду українських та зарубіжних учених (програма-запитальник “Міфологія” науковців ІМФЕ НАН України, програма для збору відомостей про слов'янську демонологію М. Виноградової) ². Водночас, зважаючи на специфіку предмета дослідження, що охоплює

¹ Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження... С. 99–119, 188–199.

² Поріцька О. Народні вірування українців. *Програми-запитальники: міфологія*. К., 2008. С. 4–9; Артюх А. Міфологія. *Там само*. С. 9–35; Виноградова Л. Народная демонология... С. 60–67.

обрядові прояви народних демонологічних вірувань, авторська розробка включила ширше коло запитань. Саме це дало змогу отримати повнішу інформацію як щодо виокремлених у спеціальний розслід світоглядно-обрядових явищ календарного циклу, так і стосовно народної демонології волинян загалом.

Таку інформацію записано від 123 респондентів – здебільшого осіб старшої й середньої вікових категорій, що народжені в 20-30 і 40-60 рр. ХХ ст. і є добрими носіями традиційних народних вірувань та фольклорної й обрядової спадщини волинян. У деяких селах на Житомирщині, Вінниччині, Хмельниччині, Львівщині вдалося поспілкуватися з носіями езотеричних знань (знахарями, шептухами), від яких, oprіч відомостей про календарні повір'я та обряди, занотовано також дані про інші явища етнокультури (магічні способи лікування вроків, підвію, відгону градових хмар і т. ін.).

Як і в низці інших народознавчих праць (Р. Сілецького, В. Галайчука, Н. Хобзей та ін.), для фактографічної достовірності та ілюстрації тих чи інших відомостей, тверджень і тез у певних місцях дисертації цитовано пряму мову етнофорів із збереженням діалектних особливостей їхньої говірки. Ілюстрацією окремих міфо-ритуальних реалій є також наведені в додатках праці матеріали, зібрані *методом фотофіксації* (світлини вертепу, поминальної трапези на кладовищі на Проводи, різних предметів-оберегів від демонічних сил тощо).

Систематизацію всього масиву виявленого емпіричного матеріалу здійснено завдяки *методу типологічного аналізу*. За його допомогою також згруповано однорідні чи подібні за своїми ознаками явища, що дало змогу виокремити основні міфо-ритуальні компоненти календарних свят та сталі форми прояву в них демонологічних мотивів, традиційні способи охорони від демонічних істот, типи обрядово-магічних оберегів тощо.

Структурно-функціональний метод дозволив показати календарну демонологію як цілісний комплекс структурно й семантично взаємопов'я-

заних між собою світоглядних і звичаєво-обрядових елементів. Крім того, за його допомогою розкрито внутрішній взаємозв'язок демонологічних, маністичних, охоронних, поминальних мотивів народного календаря та функційність наявних у ньому міфо-ритуальних компонентів.

Застосування *порівняльно-історичного методу* було спрямоване на зіставний розслід етнокультурних реалій в динаміці їх історичного розвитку. У результаті простежено історичну тяглість, видозміни календарно-обрядових явищ, їх ареальні й хронологічні межі, загальноетнічні та локально-етнографічні риси, прояв і стан збереження давніх демонологічних вірувань у сучасній календарній традиції волинян тощо.

З метою досліду витоків міфо-ритуальних явищ, відтворення їх первинних форм за тими залишками (пережитками) архаїчного світогляду та обрядової старовини, що наявні в новочасній культурі, застосовано *реконструктивний метод*. За його допомогою вдалося реконструювати давні повір'я волинян про відьом, русалок, неупокоєних мерців, а також низку календарних звичаїв та обрядів, спрямованих на виявлення та нейтралізацію демонічних істот, їх задобрення тощо.

Структурно-семантичний метод дав змогу з'ясувати семантику ритуальних дій і світоглядних концептів та розкрити символіку низки атрибутів календарної обрядовості (купальське деревце, троїцьке клечання та ін.), зміст застосування магічних оберегів (металеві й освячені предмети, рослини-апотропеї тощо). Задля виявлення глибинної сутності міфо-ритуальних явищ, об'єктом семантичного аналізу стали як компоненти народної календарно-обрядової традиції, так і їх типологічні відповідники в інших ритуальних і позаритуальних контекстах.

Календарний пласт народної демонології волинян охоплює широке коло світоглядних та обрядових явищ, наукову характеристику яких у дисертаційній праці подано за проблемно-тематичним принципом. Кожен розділ роботи висвітлює сталі прояви в календарному контексті народних уявлень і

повір'їв про певних демонів (їх походження, іпостасі, дії тощо), а також, пов'язані з такими поглядами, звичаї та обряди. Демонологічні персонажі, вірування про яких наявні в народному календарі, своєю чергою поділені відповідно до традиційних уявлень про їх приналежність до світу людей чи духів та походження із певних категорій померлих: люди з демонічними властивостями (відьми, чарівники); персоніфіковані чи неперсоніфіковані злі духи, що уособлюють нечисту силу (чорт, вихор, блуд); мерці та генетично пов'язані із ними істоти (русалка, мавка, домовик).

Термінологічною основою дисертації є низка понять, що розкривають її тематичну специфіку та ключові явища досліджуваної сфери етнокультури.

Міфологічні уявлення та повір'я – усталені погляди, поняття та образи, що відображають віру в існування надприродного, сакрального, божественних і демонічних сил, добрих і злих духів живої і неживої природи, від яких залежить доля і життєдіяльність людини.

Календарна обрядовість – комплекс регламентованих звичаєвими настановами правил і норм поведінки та символічних, магічних обрядових дій, що приурочені до певних сезонів і періодів річного календарного циклу та святкових дат народно-церковного календаря.

Народна демонологія – відображена у народній світоглядній, обрядовій і фольклорній традиції сукупність уявлень і повір'їв про злих духів (демонів) та напівдемонічних істот (людей з надприродними властивостями).

Календарний пласт народної демонології – демонологічні уявлення та повір'я, вплетені в хронологічну й ритуальну канву народного календаря.

Демонологічні мотиви – світоглядні й ритуальні прояви демонологічних уявлень в обрядовій чи іншій сфері народного буття та сюжетотворюючі одиниці фольклорних творів міфологічної тематики.

Демонологічний персонаж – наявний у народній світоглядній і фольклорній традиції образ демонічної істоти, що має свою номінацію й низку характерних ознак.

Апотропеїчна магія – магичні засоби, які спрямовані на захист людини та докїлля від згубного впливу демонічних сил і охоплюють застосування предметів-апотропеїв, вербальних оберегових формул та спеціальних охоронних обрядодїй.

Календарні заборони – усталені традицією й зумовлені міфо-ритуальними, релїгійними, етичними мотивами обрядові табу на здїснення в певний перїод календарного часу деяких звичних побутових дїй і господарських занять.

РОЗДІЛ 2. КАЛЕНДАРНИЙ ПРОЯВ НАРОДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО НАПІВДЕМОНИЧНИХ ІСТОТ

2. 1. Календарні повір'я про відьом і чаклунів

Відьма – один із тих популярних образів народної демонології, уявлення і повір'я про якого й нині доволі поширені в українців. Чимало вірувань, серед яких є давні й новочасні, загальновідомі та локальні, збереглося на теренах етнографічної Волині. Певна їх частина репрезентована власне в календарно-обрядовому контексті.

У різних місцевостях досліджуваної території міфологічний персонаж відомий під назвою “відьма”, “ведьма”, “відьмара”, “відьмега”, “чарівниця” тощо. Подібно волиняни поймаєнували й напівдемонічних осіб чоловічої статі, яких підозрювали у небезпечному зловорожому чаклуванні (“відьмак”, “відмар”, “відьмач”, “чарівник”). Повір'я про них, проте, були менш поширені на волинських теренах.

За віруваннями волинян, які розкривають поширені в українців уявлення про походження демона, відьми бувають “вродженими” (“родимими”, “родовитими”) та “навченими” (“вченими”). Перші мають надприродні здібності від народження і відрізняються від інших людей ще й прикметною тілесною аномалією (наявність “хвостика”). Другі (найбільш злісні й небезпечні) отримують магичну силу від іншого її носія – шляхом переймання відьмацтва “у спадок” (через подання руки помираючій відьмі чи чаклуну) або внаслідок цілеспрямованого навчання¹.

У деяких селах Гоцанщини у схильності до відьмацтва підозрювали ширше коло осіб. Наприклад жінку-“чужинку”, яка прийшла з іншого села,

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 2, 7, 19, 35, 40, 54, 61; Спр. 337-Е. Арк. 5, 15, 32, 37-38, 47; Спр. 496-Е. Арк. 12, 29, 45; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 44, 60, 79, 99, 142, 165, 207, 255, 268; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 199, 205; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 60; Ошуркевич О. У дивосвіті казки. С. 186; Українські міфи... С. 82–83.

або молодицю, що не мала сім'ї, людину, котра не брала участі в сходинах сільської громади, трималася осторонь від людей, не віталася та не спілкувалася з односельцями, особу, що виконувала господарську роботу вночі, була надміру жадібною, хворобливою тощо (сс. Новоставці, Колесники, Бугрин, Угольці) ¹.

Подібні вірування зафіксовано і в інших місцевостях Волині (с. Пустовійти Хмельницького р-ну, с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну, с. Юськівці Ланівецького р-ну, с. Старики Горохівського р-ну, с. Хоробрів Сокальського р-ну) ². Натомість у волинській традиції не спостерігаємо властивого для жителів деяких місцевостей українських Карпат та Прикарпаття розподібнення чарівниць залежно від основного об'єкта їх чаклування (відьма “від корів”, “від бджіл”, “від кіз”, “від гусей”, “від риби”, “від грибів” та ін.) ³.

Відьма – міфологічний образ, що поєднує в собі два начала – людське та демонічне. Останнє виявляється в тому, що відьма, як здавен вірять в Україні, знається з “нечистим” і володіє надприродними знаннями й уміннями, які спрямовує на зло людям ⁴.

На переконання волинян, відьми не лише мають зв'язок із нечистою силою, а й самі є її носіями. Дехто вважає, що у відьом всередині є щось “нечисте” й саме це “мучить” їх доти, поки вони не вчинять якогось зла. Жертвою тих чи інших зубних дій, до яких відьми періодично змушені

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 7, 20, 34, 43; Криловець Н. Безодня. С. 6.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 15; Спр. 497-Е. Арк. 77; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 142, 205, 274.

³ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5. Л., 1908. С. 203; Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław; Poznań, 1962. Т. 29: *Pokucie: Obraz etnograficzny*. Cz. 3. S. 114.

⁴ Болтарович З., Скрипник Г. Світоглядні уявлення та вірування. *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. К., 1994. С. 355; Кирчів Р. Народні вірування і знання. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1983. С. 210; Його ж. Світоглядні уявлення і вірування. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1987. С. 250; Скрипник Г. Царина народної уяви та вірувань. *Українці*. Опішне, 1999. Кн. 2. С. 265; Конєва Я. Хтонічний світ... С. 311; Діса К. Історія з відьмами. С. 63; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 199 та ін.

вдаватися, може стати будь-яка людина. Наприклад, той, хто чимось її образив, особа, якій вона заздрить через ліпші достатки, випадковий зустрічний тощо (сс. Колесники, Бугрин, Новоставці, Угольці Гощанського р-ну, с. Крученець Черняхівського р-ну, с. Кутрів Горохівського р-ну та ін.) ¹.

Аналізуючи судові справи про чари, які у XVIII ст. мали місце в різних місцевостях України, зосібна й на теренах Волинської губернії, Володимир Антонович з'ясував, що найбільше відповідних судових позовів стосувалося посягань відьом і відьмаків на життя та здоров'я людини, любовного чаклування та шкідливої господарської магії ². Остання (переважно – відбирання молока в корів), постає основним зловорожим заняттям відьом і за численними етнографічними даними, зокрема й польовими матеріалами, нещодавно зібраними в різних куточках Волині. Поза тим, у міфо-ритуальній традиції волинян, зосібна й у календарному контексті, наявно чимало повір'їв і про інші прояви демонічної активності відьом, їх походження, іпостасі, власливості тощо.

Сталі уявлення народу про відьом, зокрема, відображають вірування, пов'язані з Різдвяно-новорічними святами. Як і деінде в Україні, на Волині вважали, що саме в цей календарний період відьми є особливо небезпечними, набувають здатності до перевтілень, чинять людям різну шкоду: лякають ночами перехожих, проникають на сусідські обійстя, аби щось “підкинути” чи украсти ³.

За повір'ями, що досі побутують на волинських теренах, напередодні Різдва відьми полюбляють приходити до чужих осель чогось позичати. Відповідно появу в хаті сторонньої особи в час підготовки до святвечірньої

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 3, 29, 30, 39, 56, 60; Спр. 337-Е. Арк. 5; Спр. 496-Е. Арк. 15, 20.

² Антонович В. Б. Колдовство. С. 10.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 29; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 45; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 198; Українські міфи... С. 86; Dymnusz N. Obrzędy i wierzenia... S. 95. Пор.: Іларіон, митр. Дохристиянські вірування українського народу. К., 1991. С. 183; Милорадович В. Українська відьма: нариси з української демонології. К., 1993. С. 54; Скуратівський В. Дідух. К., 1995. С. 16.

трапези вважають ознакою її відьомства та зазіханням на господарський добробут сім'ї (с. Колесники Гоцанського р-ну, с. Троковичі Черняхівського р-ну, с. Рибчинці Хмільницького р-ну, с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну та ін.)¹.

Такі ж вірування побутували в минулому. За відомостями початку ХХ ст. (запис Н. Димнича), у с. Борщівці Кременецького повіту (тепер – село Лановецького р-ну Тернопільської обл.) були певні, що відьма приходить що-небудь позичати саме в той момент, коли перед Святвечором господиня покладе у піч хліб².

За уявленнями волинян, “забрати” чуже майно разом із позиченим предметом відьми намагаються не тільки напередодні Різдва, а й у часі наближення інших великих релігійних свят. Таких же чарів належить остерігатися будь-коли по заході сонця, а також, скажімо, у момент отелення корови (сс. Крученець, Клітище, Вільськ Черняхівського р-ну, с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну, с. Хоробрів Сокальського р-ну, с. Левківка Старокостянтинівського р-ну та ін.)³.

Із бувальщини, яку зафіксовано у с. Тартакові на Сокальщині, випливає, що проявом чаклування вважають також віддавання позиченої речі саме на свято. Одна жінка якраз на Святвечір повернула сусідці позичену сіль і через те її життя весь рік було “гірким і солоним”⁴.

Демонологічно марковані календарні дати, з якими волиняни традиційно пов'язували посилення відьомської активності, – Водохреща та Великдень. За віруваннями, що й досі побутують у багатьох селах, у ці дні відьми відвідують релігійні літургії й навіть удаються у церкві до певних ворожінь, аби зміцнити й примножити свої магичні сили, забезпечити успіх і

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 2; Спр. 496-Е. Арк. 98; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 45, 46, 211, 219.

² Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia... S. 95.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 19, 24, 60, 85; Спр. 497-Е. Арк. 70-71; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 226.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 29.

першість у різних справах тощо. Деякі з цих повір'їв тісно пов'язані з мотивом розпізнавання відьом під час календарних свят, про який окремо й докладніше йтиме далі. Інші зауважу тут, продовжуючи розгляд календарного прояву традиційних уявлень про згубні наслідки відьомського чарування.

Один з його проявів – зурочення, жертвою якого може стати будь-яка людина. Ось, що про це оповіли в Сербинівці на Старокостянтинівщині. Після Водохреща, коли зазвичай відбувається посвята сільських осель йорданською водою, якась чарівниця, начебто, настільки сильно врекла місцевого священика, що він довго й важко хворів і навіть звертався за допомогою до народних цілителів (“начав по бабках їздити”) ¹.

У Юськівцях на Лановеччині вірили, що відьми вдаються до певних лиходіянь у Страсний четвер. У цей день вони, зокрема, підкидають на подвір'я сусідам якісь відра, биті миски абощо ².

У с. Зозулинцях Хмельницького р-ну Вінницької обл. апогеєм злорожної діяльності відьом вважали передвеликодню ніч. Саме тоді, коли односельці перебувають в церкві на всеношній, вони найбільше “викрадають” молоко в корів і чинять інші збитки господарям, котрих вважають своїми ворогами ³.

У деяких місцевостях східної частини Волині були певні, що у відповідь на великоднє привітання священика відьма стиха промовляє магічне закляття – “А я молока хочу!”, “А я корову дою!”, “В мене на голові дійниця есть!” тощо. Саме це допомагає їй сповнити свої бажання та чаклунські наміри (с. Новопіль Черняхівського р-ну, с. Великий Скнит Славутського р-ну) ⁴.

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 209.

² Там само. Арк. 268.

³ Там само. Арк. 129.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 109; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15-3. Спр. 257 (В). Арк. 82; Пуківський Ю. Образ відьми... С. 228.

За даними з архіву В. Кравченка (запис початку ХХ ст.), у Сколобові Пулинського р-ну вважали, що на Великдень відьма рушає до церкви, підперезавшись гороховинням. Коли священик уперше скаже “Христос Воскрес!”, вона відповідає – “Я молока хочу!”. Відтак, повернувшись додому, те гороховиння дає з’їсти корові, вочевидь, сподіваючись на збільшення надоїв молока ¹.

У те, що на великодній час припадає спалах відьомської активності, спрямованої на відбирання молока в чужих корів, волиняни вірили й у ХІХ столітті (фіксації П. Чубинського, С. Рокосовської) ². Давніми є також частково збережені в їх календарній традиції уявлення про вплив відьом на погоду. Подекуди на Гоцанщині (с. Бугрин) досі вірять, що саме відьомськими чарами зумовлена відсутність дощу після Великодня: *“В нас оце тільки після Паски дощу николи нема, засуха. А чого? Бо відьмам саме більше вигідно”* ³.

У цьому ж селі відсутність небесної вологи пов’язували з тим, що відьми “замикають” земні води, а саме – забивають кілка в джерело (“безодню”) ⁴. Такі та деякі інші свідчення про те, що саме відьми “зупиняють дощі”, загалом не мають чіткої календарної прив’язки, так само як і зумовлені ними й звісні з матеріалів давніх судових справ випадки жорстокого покарання (спалення, потоплення) осіб, які своїм відьмацтвом начебто спричиняли посухи, епідемії тощо *.

Рідкісне, але, на жаль, недокладне свідчення про чародійництво на самий Великдень вдалося занотувати в с. Угольцях Гоцанського р-ну. За

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 144–145.

² Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 198; Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 164.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 29.

⁴ Там само. Спр. 328-Е. Арк. 10.

* Докл. про такі okazії, що траплялися і на Волині, і в інших місцевостях України ще в ХVІІ – ХVІІІ ст. див.: Антонович В. Чари на Україні. Л., 1905. С. 16, 26; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 4. С. 749; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 205; Диса К. Історія з відьмами. С. 123; Sokalski V. Powiat Sokalski... S. 251.

твердженням одного з інформаторів, після пасхальної літургії та розговіння деякі особи, яких у селі підозрювали у відьомстві, начебто ходили до лісу для здійснення якихось магічних дій¹.

На теренах Старокостянтинівщини поширеними були повір'я про зібрання відьом у т. зв. Мавський Великдень, що припадає на четвер Світлого тижня. Саме тоді опівночі, а то й серед білого дня вони збираються на роздо-ріжжі, кладовищі чи біля церкви та разом з іншими демонічними істотами (русалками, мавками) розважаються іграми. У Слободі, Сербинівці цей день називали “їхнім святом”².

Мотивом активізації зловорожої діяльності відьом просякнуті повір'я, що стосуються ключовик дат народного календаря, пов'язаних з початком нового сільськогосподарського року, зокрема свят Благовіщення (7 квітня) та Юрія (6 травня). За записами П. Чубинського, І. Бінковського, у селах Старокостянтинівського, Заславського повітів Волинської губернії та Літинського повіту Подільської губернії вірили, що саме тоді відьми чи не найбільше шкодять худобі (відбирають молоко в корів)³.

Про шкоду, яку, на переконання волинян, відьми завдають у ці дні селянським господарствам, йдеться також в інших етнографічних джерелах, зокрема й матеріалах сучасних теренових досліджень. Перевтілившись у тварин (жаб), чарівниці проникають до господ і відбирають у корів молоко. Крім того, на Благовіщення вони ходять позичати що-небудь у людей, що теж призводить до господарських втрат, зосібна й до загибелі корови⁴.

За деякими свідченнями на Благовіщення відьми також проявляють себе аномальною поведінкою. У с. Клітищі на Черняхівщині оповідають,

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 56.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 178–179, 186, 196, 220.

³ Беньковский И. Народные поверия... С. 51; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 198.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 61; Спр. 497-Е. Арк. 66; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 91; Беньковский И. Народные поверия... С. 100; Агапкина Т. Мифопоэтические основы... С. 394; Толстая С. Полесский народный календарь. С. 511.

що одна з них саме цього дня йшла на болото й мила у ньому своє волосся: *“Сьомого квітня – це свято Благовіщення. Милася на болоті відьма... І піде, і коси розпусить. І Боже! Глум робить на тому болоті... Коси вже мила да й розтріпувала”*¹.

За давніми українськими повір'ями, які широко представлені й у календарній традиції волинян, особливо небезпечними відьми стають у день святого Юрія, до якого приурочений перший вигін худоби на пасовище. Повсюди на Волині вважали, що в цей час вони можуть зурочити корів, після чого тварини хворіють, втрачають молочність тощо².

У деяких місцевостях України (Поділля, Середнє Подніпров'я, Слобожанщина) вірили, що в юріївську ніч жінки, які хочуть стати відьмами, чинять певні магичні дії та навчаються в інших осіб відьомського ремесла (наприклад, опівночі йдуть до броду й набирають у рот води зі сліду корів, голими вверх ногами вилазять на придорожній хрест і т. ін.)³. На теренах Волині такі вірування майже не зустрічаються, а те, що на цей час вдалося зафіксувати (демонологічне оповідання зі с. Мерви на Горохівщині про відьму, що в певний час влітку біля річки навчала сільських дівчат відьомству) не має чіткої прив'язки до певної календарної дати⁴.

У цьому ж селі оповідають, що в літній період, який у міфопоетичній свідомості волинян чи не найбільш насичений демонологічними повір'ями, декому траплялося на власні очі побачити, як у лісі відьми перекидаються на тварин, а потім “бігають” по селянських дворах:

“Відьма на любу тварину перекидається... [Один чоловік – К. А.] ... в червні місяці пішов в лісі сів, шоб як вона вийде, побачити, як вона перекидається. Каже: “Бачив. Вийшла вона, обійшла одну деревину і другу, і

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119, оп. 17, спр. 496-Е. Арк. 60.

² Там само. Спр. 337-Е. Арк. 51; Спр. 496-Е. Арк. 8, 32, 34; Спр. 497-Е. Арк. 53; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 49; Каминский В. Праздник Пасхи... С. 318.

³ Див.: Гнатюк В. Знадоби до української демонології. Т. 2. Вип. 1. *Етнографічний збірник*. Л., 1912. Т. 33. С. 179; Ефименко П. Суд над ведьмами. С. 378.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 21.

через голову перекинулася і стала собакою”... Тіко він дуже злякався, як цес побачив, і сховався, шоб вона так до нього не коснулась. [І та собака – К. А.] ... побігла в оден двір, і вибігла з одного двора в другий двір...”¹.

Подекуди на Хмільниччині вважали, що шкідлива діяльність відьом посилюється в пору літньої спеки й унаслідок цього в корів меншає молока: *“Якщо дощ мало йде, то не росте ніяка рослинність. А корові де взяти молока? ... Як тільки жара, то відьма краде молоко”* (с. Рибчинці)². Можливо, такі уявлення є своєрідною інтерпретацією інших: оскільки посуха настає тому, що відьма “затримує” дощі, у корів, які не мають належного корму, пропадає молоко.

Зачином літнього календарно-обрядового циклу традиційно вважаються Зелені свята. За уявленням багатьох слов'янських народів, зокрема й українців, цей період є часом розгулу нечистої сили й активізації різних демонічних істот.

Як і деінде, подекуди на Волині досі вважають, що демонологічним персонажем, пік шкідливої діяльності якого припадає на Зелені свята (особливо – на Трійцю), є саме відьма. Як і в інший час, її чарування насамперед спрямовувалися на заволодіння молочністю чужих корів: *“Трійця – відьмарський день”, “На Зелені свята у відьми празнік, кажуть...”, “Большинство на Трійцю ці ведьми вже ходять”, “Перед Трійцею, бо ведьми молочко тягнуть”, “... всігда на Трійцю меншає молока...”, “От до Трійці тільки молоко, після Трійці, як хто вріже”, “Найчастіше крали [молоко – К. А.] перед Трійцею”* і т. п. (сс. Івановичі, Стара Олександрівка Пулинського р-ну, с. Грушки Хорошівського р-ну, сс. Крученець, Новопись Черняхівського р-ну та ін.)³.

У деяких селах Пулинського, Хорошівського, Черняхівського р-нів досі вірять, що задля відбирання у корів молока відьми удосвіта на Трійцю

¹ Там само. Арк. 24.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 34.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 4, 13, 19, 20, 34, 46, 78, 102; Спр. 497-Е. Арк. 71; Гнатюк В. Знадобы до галицько-руської демонології. С. 229.

ходять до лісу і збирають росу. За іншими уявленнями, вони перевтілюються у жаб, проникають до корівника і “крадуть” молоко. Як і в інші святкові періоди, на Зелені свята лиходійниці також завжди норовлять щось позичити у сусідів, наприклад, просять дати з печі жару, бо, мовляв, у них вдома закінчилися сірники абощо ¹.

Подібні повір'я побутували й на Хмельниччині. Крім того, тут вірили, що на Трійцю відьми не можуть ввійти до церкви (бо їх “Бог не допускає”) і не мають змоги посвятити зелень. Тому по завершенні літургії випрошують в односельців освяченого “зілля” (аїру), яке, однак, використовують для чарувань (с. Сміла) ².

За традиційними уявленнями, поширеними в різних регіонах України, чи не найактивніший прояв демонічних властивостей відьом відбувається на свято Івана Купала ³. Подекуди, наприклад, на Поліссі, навіть вживалися прикметні хрононіми на його позначення – “Іван Відьомський”, “Іван Ведьмак”, “Іван Відьмарський”, “Іван Відьмацкий”, “Відьомська ніч” ⁴. Волиняни здебільшого поймаєнували це свято як “Іван Купайло” (“Іван Купало”, “Іван Купальний”, “Янка Купала”), однак так само вважали його “відьомським” ⁵.

Посилення активності відьом саме на Купала – сталий світоглядний мотив традиційних повір'їв жителів різних районів етнографічної Волині.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 4, 13, 29, 38, 46, 108.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 73, 76.

³ Астахова О., Крупа Т., Сушко В. Свята та побут Слобожанщини. Х., 2008. С. 100; Болтарович З., Скрипник Г. Світоглядні уявлення... С. 355; Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. Л., 2008. С. 228; Кутельмах К. Календарна обрядовість. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1987. С. 300; Милорадович В. Українська відьма. С. 50; Толстой Н. Очерки славянського язичества. М., 2003. С. 33.

⁴ Буйських Ю. Відьма як персонаж “календарної міфології” Центрально-Західного Полісся. *Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу*. О., 2011. С. 22; Толстая С. Полесский народный календарь. С. 107; Виноградова Л., Толстая С. Мотив “уничтожения – проводов нечистой силы” в восточнославянском купальском обряде. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. М., 1990. С. 102.

⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк.18; Спр. 288-Е. Арк. 3, 4, 15, 35; Спр. 330-Е. Арк. 85; Спр. 337-Е. Арк. 38, 40; Спр. 496-Е. Арк. 2, 51, 68.

Подекуди такі переконання побутують досі (сс. Городиловичі, Стенятин Сокальського р-ну, с. Буркачі Горохівського р-ну, с. Колесники Гощанського р-ну). В інших місцевостях “відьомським” днем вважають Зелені свята (сс. Крученець, Новопіль Черняхівського р-ну, с. Стара Олександрівка, Івановичі Пулинського р-ну, с. Грушки Хорошівського р-ну). Натомість, скажімо, у Тартакові, Хороброві на Сокальщині певні, що відьми можуть шкодити людям і на Купала, й у часі інших християнських свят, і в будні ¹.

Традиційні уявлення про відьомську активність на свято Купала знайшли своє відображення в різних оповідах та повір'ях про пошук у купальську ніч чарівного цвіту папороті. На переконання волинян, за цією квіткою до лісу опівночі вирушали тільки ті люди, котрі володіли надприродними вміннями та знаннями, насамперед – відьми. Вірили, що, віднайшовши той цвіт, вони здобудуть чи зміцнять свою магічну силу, все на світі знатимуть і нічого не боятимуться: “...в ніч на Івана Купала відьми йдуть у ліс, шукати цвіт папороті” (хут. Стійло Горохівського р-ну); “Ну, іменно відьми називають їх, то... вони тоді [у купальську ніч – К. А.] збираються в лісі, ходять і шукають...” (с. Угольці Гощанського р-ну); “...ходять ворожки, шукають папороті, щоб ворожити... Вночі ходять... В дванадцятій годині треба йти рвати ту папороть...” (с. Хоробрів Сокальського р-ну); “...тії, що відьми, то йшли. Вони вже ни боялися ничо. Ну, там шукають таку серцевинку, що вона їм помагає” (с. Солонів Радивилівського р-ну); “... треба в дванадцять часов ночі на Івана Купала пойти і зорвать цвіточка... казали, що дуже помочне, що будеш усе знать... як цього цвіточка зорвеш”, “... як хто її знайде, то вже буде геть все знать... і нічо не буде бояться” (с. Крученець Черняхівського р-ну); “Ну то вже людина всьо знала. Прімерно, де гроші, де що” (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну) ².

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 3; Спр. 330-Е. Арк. 85; Спр. 496-Е. Арк. 4, 13, 20, 34, 46, 78, 108; Спр. 497-Е. Арк. 7, 14, 29, 71.

² Там само. Спр. 288-Е. Арк. 6, 15, 54; Спр. 330-Е. Арк. 107; Спр. 337-Е. Арк. 48; Спр. 496-Е. Арк. 2, 17, 18; Спр. 497-Е. Арк. 49.

У тих чи інших волинських селах прагнення заволодіти чарівною рослиною приписували не лише відьмам і чаклунам, а й тим особам, які займалися лікувальною практикою – знахарям, шептухам, повитухам¹. Усе ж, згідно з повір'ями і легендами, впоратися з нелегким і небезпечним завданням і здобути квітку папороті могли лише найбільш “знаючі” та відважні люди. Зокрема – ті, які самі вміли чарувати й знали які магичні дії та обереги потрібно застосувати для охорони від “нечистої сили”, що її стереже².

У різних місцевостях Волині вірили, що знайдену купальську квітку необхідно “сховати”, “вшити” в розрізану долоню³. За повір'ям з Кременеччини, її конче зашивати у долоню лівої руки, бо, якщо закладеш у праву, то, вітаючись, передаши своє щастя іншим⁴.

У деяких селах гадали, що лише після “зашивання” цвіт папороті проявлятиме свої чарівні властивості. До того ж, його володар повинен знати відповідні закляття: *“Кажуть, що хто квітку найде, то її взяти зашити десь там в руку, то вже буде всьо знати”* (хут. Стійло Горохівського р-ну); *“Ну це таке казали, що, як хто зашиє, то буде все знать”* (с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну); *“... розрізує і вишивай, то будеш всей світ знать”* (с. Новопіль Черняхівського р-ну); *“До того зілле треба шось сказать, а як ти не знаєш, то нашо тобі того зілля?”* (с. Колесники Гощанського р-ну)⁵.

За загальноукраїнськими віруваннями, демонологічними легендами, оповіданнями, бувальщинами, які побутували й на теренах Волині, окрім

¹ Там само. Спр. 337-Е. Арк. 2, 37, 39; Спр. 496-Е. Арк. 2; Спр. 497-Е. 49, 70; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 98, 149, 186, 216.

² Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 225; Доманицький В. Народній календар... С. 73; Камінський В. Свято Купала на Волинському Поліссі. *Етнографічний вісник*. К., 1927. Кн. 5. С. 21; Українські міфи... С. 124–126; Dymnycz N. Święto “Iwana Kupajła”... S. 436.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 2, 39; Спр. 281-Е. Арк. 66–67; Спр. 496-Е. Арк. 16, 33, 66, 110; Спр. 497-Е. Арк. 49, 70.

⁴ Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 200.

⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 6; Спр. 337-Е. Арк. 2; Спр. 496-Е. Арк. 33, 110.

пошуку цвіту папороті, на Івана Купала (власне в купальську ніч) відьми також завжди збираються на свої шабаші. Під час таких збіговиськ, які відбуваються на міфічній Лисій горі чи в інших міфологічно маркованих місцях (роздоріжжя, цвинтар, межа між селами та ін.), демонічні істоти влаштовують ігрища з піснями й танцями, випробовують свою силу і змагаються за першість у відьомській майстерності, навчають свого ремесла “новаків” тощо ¹.

Як показали польові пошуки, у різних місцевостях Волині (села Гошанського, Радивилівського, Іваничівського, Горохівського р-нів) повір'я та оповіді про купальські зборища відьом не забулися й досі. Окрім загальних констатацій того, що вони відбуваються власне напередодні свята Івана Купала, у розповідях волинських старожилів інколи фігурують навіть згадки про конкретні локуси, де колись начебто відбувалися такі сходини (певна місцевість у лісі, межа п'яти полів, перехрестя доріг, біля криниці). Поза тим, можна почути дещо й про їхню тривалість (до сходу сонця), особливості зовнішнього вигляду відьом (розпущене волосся), поведінку цих напівдemonічних істот (перегукуються між собою). Водночас деякі респонденти певні, що те, що відбувається в купальську ніч, – таємниця, за розкриття якої неминуче покарання: *“Але вам того ніхто не скаже, що вони там роблять... Якщо, наприклад, я признаюся, то я вже свою пам'ять всю покину, вже не буду нічо знати”* (с. Солонів Радивилівського р-ну). У цьому ж селі занотовано залишки прадавніх повір'їв про здатність відьом до ме-

¹ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 60; Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. К., 1992. С. 62; Золота скриня / упор. В. Давидюка. Луцьк, 1995. С. 72; Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х років XIX століття у записі Михайла Пйотровського. *Записки НТШ*. 1995. Т. 230. С. 323; Климец Ю., Минько Я. Календарные обычаи и обряды. *Общественный и семейный быт, духовная культура населения Полесья*. Минск, 1987. С. 52; Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. Чернівці, 2001. С. 112; Афанасьев А. Ведун и ведьма. *Происхождение мифа*. М., 1996. С. 62; Podbereski A. *Materyjały do demonologii ludu ukraińskiego. Z opowiadań ludowych w powiece Czehryńskim. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1880. Т. 4. Dz. 3. S. 40 та ін.

таморфоз. На свій шабаш вони можуть “злетітися” зграйкою птахів або “злізтися” плазунами ¹.

Оповіді про зібрання відьомської сили в певний день року досі частково збережені й на Сокальщині. Однак дехто з респондентів вважає, що такі сходини припадають не на день Івана Купала, а на Чесного Хреста (с. Хоробрів) ². За іншими віруваннями, які наприкінці ХІХ ст. зафіксував на цих теренах Б. Сокальський, відьомські шабаші відбуваються напередодні дня св. Юрія або свята Вознесіння Господнього ³.

На відміну від західних теренів Волині, в її східній частині, наприклад, у селах Черняхівського й Пулинського районів, побутування фольклорного мотиву про відьомські збіговиська на Купала на цю пору зафіксувати не вдалося (деякі респонденти лише припускають можливість таких зібрань) ⁴. Як видно із розслів В. Галайчука, не було виявлено відповідних відомостей і на Кременеччині ⁵. За записами Л. Іваннікової, на Старокостянтинівщині вірили, що зборища відьмарів і відьом відбуваються напередодні Різдва чи Великодня ⁶.

Семантика купальського свята як переломного періоду календаря знайшла своє відображення не лише в уявленнях про специфічну діяльність відьом напередодні Купала, а й у традиційних повір'ях волинян про спалах небезпечної, згубної відьомської активності безпосередньо в день самого свята. Саме тоді відьми чи не найбільше застосовують свої вроджені або набуті внаслідок зв'язку з нечистою силою надприродні вміння. Зокрема, чинять різну шкоду односельцям, насамперед – відбирають молочність у корів ⁷.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 48; Спр. 288-Е. Арк. 3, 29; Спр. 330-Е. Арк. 107; Спр. 337-Е. Арк. 48; Спр. 497-Е. Арк. 52, 65.

² Там само. Спр. 497-Е. Арк. 65.

³ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 15.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 8, 30.

⁵ Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 202.

⁶ Українські міфи... С. 85.

⁷ Давидюк В. Походження та семантика... С. 21; Dymnycz N. Święto “Iwana Kupajła”... S. 435; Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 176, 196.

Про традиційність і загальну поширеність таких вірувань свідчить їх репрезентація в купальському пісенно-обрядовому фольклорі українців. Для прикладу наведу лише деякі зразки, зафіксовані на Волині, зокрема в селах Гощанського району:

*Ой на Івана Купального,
Ходила відьма навального *.
Ой із рябою спідницею,
Ой із новою дойницею.
Ряба спідниця хлопців дурити,
А нова дойниця корів доїти.*

(с. Посягва)

*Ой на Івана Купального,
Ходила відьма навалного,
З новою дойницею,
З рябою спідницею.*

(с. Башино)

*А на Івана, на Купала,
Ходила відьма гарно вбрана.
З новою дійницею, з рябою спідницею.
Нова дійниця побилася,
Ряба спідниця порвалася.*

(с. Угольці)¹.

За традиційними українськими віруваннями, що були притаманні і волинянам, для того, щоб завдати комусь господарської шкоди, опівночі або удосвіта на Івана відьма збирала купальську росу. Під час цього чаклування, яке відбувалося на межі чийогось поля або, скажімо, у лісі, на пасовищі тощо, вона тягла по мокрій траві мотузку, фартух або запаску, збирала в них росу зі сліду корів, розмахувала цідилкою та промовляла відповідне закляття

* “Ходила відьма навального” – тобто ходила повально, повсюдно, скрізь.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 60, 66, 94.

(“Моя цідилка бере половинку”), несла росу з чужої ниви на своє поле абощо. Оскільки в народній міфопоетичній традиції роса поставала життєдайною, продукуючою субстанцією, яка впливає на врожайність злаків і молочність худоби, та символічним уособленням чужого блага ¹, вірили, що внаслідок таких магічних дій відьма “відбере” в корів молоко, а у нив – родючість і таким чином примножить свій достаток. У деяких селах вважали, що, коли відьма збере росу з межі біля тієї чи іншої хати або з чийогось поля, у господарстві взагалі “не буде сі вело ніц” (с. Хоробрів Сокальського р-ну). Зате у неї всього буде вдосталь, зокрема багато “чужого” молока і сметани: “... вона три межі обійде, мотузка суне, за собою росу збирає... Збрала собі сметану тай всьо... І корова та дає багато молока, і сметана і все-все в неї є” (с. Мокроволя Білогірського р-ну) ².

Удосвіта на Івана “знаючі” люди, зокрема й відьми, також збирали різне зілля, омите цілющою купальською росою. На відміну від знахарів, шептух, які застосовували ці трави з лікувальною метою *, відьми брали їх для зловорожого чаклування. Зокрема, як вірили на Сокальщині, ними вони годують корів, щоб відібрати в них молоко ³.

Деінде, наприклад у Бугрині на Гоцанщині, таке зілля вважали придатним для любовного причарування: “*Колись ото Степан наш косив з Мішею, то вони [відьми – К. А.] там ходили. Ті баби з мішками якесь зілле збирали... А вони були ше хлопци молоди да й кажуть до їх: “Нам, може, шось дасте, шоб ми причарували дівчат, яких любимо”.* А вона каже: “Є

¹ Див.: Виноградова Л., Толстая С. Роса. *Славянские древности*. М., 2009. Т. 4. С. 471–472; Левкиевская Е. Отбирание молока. *Там же*. 2004. Т. 3. С. 584; Виноградова Л. Народная демонология... С. 233; Ее же. Та вода, которая... (Признаки, определяющие магические свойства воды). *Признаковое пространство культуры*. М., 2002. С. 41.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 38; Спр. 496-Е. Арк. 110; Спр. 497-Е. Арк. 29, 66; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 244; Градовський П. Із глибини віків. С. 31; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 60; Сумцов Н. Культурные переживания. С. 600; Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 195.

* У лікувальні властивості різних рослин і роси волиняни вірять досі й збирають їх також на Зелені свята, Юрія, Петра, Переплавну середу, Семена Зилота тощо.

³ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 251.

таке зілля. Тільки ми вам дамо, то хоч ви там його віддасте, воно ничим не допоможе, бо то треба шось казати”¹.

Про відьомські чари з купальським зіллям йдеться й у текстах деяких купальських пісень:

*На Йвана Купайлого
Ходила відьма навального.
На дуба лізла – кору гризла,
З дуба впала – позбирала,
Селянських хлопців чарувала...²*

*Ой на Івана Купалного,
Ходила відьма навалного.
На дуба лізла, кору гризла,
З дуба впала, зілля рвала.
Зілля рвала, (ім'я хлопця) чарувала.*

(с. Угольці Гощанського р-ну)³.

У с. Перемилі на Горохівщині зафіксовано оповіді про те, що вдосвіта на Івана Купала відьми купаються в річках. При цьому вони начебто не знімають одежі й мають при собі мітли та коцюби. Тому, хто випадково це спостереже, під страхом смерті заборонено розповідати про побачене. До того ж відьми можуть занапастити його худобу:

“В день білий, от сходило сонце на Івана Купала, вони там викупувалися. В одежі і в хустках, в усьому. Я приганяю додому, кажу: “Мамо, як топіро жінки купалися, вигулькували з коцюбами”. Мама каже: “Боже, пропала корова!”... В нас бігав коні пасти біля цвинтару, а вони [відьми – К. А.] тоже купалися в Стиру. А вони вилізли і сказали: “Кому скажеш, то

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 35.

² Кравченко В. Етнографічний нарис... С. 276.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 50.

*тобі смерть”... Хто на мітлі, хто на коцюбі. І викупуються, і вигулькують. І туди лізуть з головою і назад вигулькують. То я таке бачила”*¹.

За уявленнями, поширеними в українців та інших слов'янських народів, у час літнього сонцестояння й апогею життєдайних сил природи вода у водоймах набуває чудодійних, цілющих властивостей². Очевидно, саме тому відьми й викупувалися в річках на Купала, аби через безпосередній контакт із магичною субстанцією перейняти її надприродну міць і тим самим примножити свої магичні сили.

Один із стійких мотивів купальських вірувань українців – перевтілення відьми в тварину (у собаку, кішку, жабу) та її непомітне проникнення до селянської господи з метою відбирання молочності в корів. Розповіді про такі метаморфози, які, за народними повір'ями, могли траплятися й в інший час (на Чесного Хреста, Зелені свята), у деяких волинських селах можна почути й тепер:

“То ми вбирали “Купайлу” там, на хуторі, а мати сиділа на порозі тако, а ми вбираєм “Купайлу”. А хлів тої Федори (сусідки – К. А.) так біля того порогу. І як-то так: “Цо-цо-цо”, так крепко цокає. Як Федора вийшла, а собака чорний ссе корову. І як вона в хлів вийшла – він поміж ногами і побіг. То це я бачила” (с. Колесники Гоцанського р-ну);

“Нераз ропухи лізуть до хати. Кажуть: “Во, вже відьми лізуть до хати», шо може си перекидати на ропух. Колись так казали – “О, вже жаби тлумляться”. То вже ніби відьми на корови чатують... шось поробити... Які найбільші свята: на Чесного Хреста можуть бути, на Івана Купала можуть бути, на Зелені Свята можуть бути” (с. Хоробрів Сокальського р-ну)³.

¹ Там само. Спр. 337-Е. Арк. 38.

² Виноградова Л. Вода. *Славянские древности*. М., 1995. Т. 1. С. 387; Ее же. Та вода, котора... С. 41; Горошко Л. Знакові функції води в обрядах і віруваннях українців Карпат: автореф. дис. канд. іст. наук. Л., 2007. С. 16; Килимник С. Український рік... Кн. 2. С. 440; Климець Ю. Купальська обрядовість... С. 43; Соколова В. Весенне-летние календарные обряды... С. 234.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 2; Спр. 497-Е. Арк. 71.

Крім завдання шкоди худобі, згубний вплив відьом на селянський добробут виявлявся також у намаганні позбавити ниви врожайності. З цією метою до сходу сонця на Івана Купала (чи в інші дні, що передували жнивам), відьми, відьмарі виходили на чиесь поле й на колосі робили так звані “заломі”, “закрутки”. На переконання волинян, унаслідок цього засіяна ділянка втратить родючість, а людину, котра торкнеться такої “закрутки”, спіткає хвороба або смерть. Подекуди вірили, що “волшебніки” можуть знищити врожай, “наславши” на поле чи обійстя щурів, горобців, які “пооб’їдають все” (с. Вільгір Гоцанського р-ну) ¹.

За повір’ям, що побутувало в різних місцевостях Волині (Гоцанщина, Сокальщина, Старокостянтинівщина та ін.), відьми зменшують статки людей, чаруючи над предметом, який напередодні Івана Купала їм вдалося виманити (позичити) у тій чи іншій оселі ². Ось, що про це розповіла уродженка с. Млинів Баранівського району:

“Кажуть, що відьми на Купала не сидять вдома. Вони десь ідуть шось позичають... Особенно жінки отакі, що вже пожили. От, якби я десь пішла до когось там шось позичить, чи шо. Я даже боялася піти в цей день Івана Купала, бо це тільки відьми оце таким зацікавляються. Або даже квітку вона хоче взять, шо таке, шо-небудь... Я знаю, шо ми колись були вдома, святкували Купала, Івана Купайла. І зайшла така – на неї казали відьма. І вона зайшла до меї мами, каже: “Позич мені голку, але не голу голку, з ниткою”. А мама каже: “Знаєш, шо такий день сьогодні. Голки я не позичу. І голу не позичу, і з ниткою не позичу”. Вона стояла, стояла. В нас такий був там полісадничок, ми там капусту садили, а потім квітки там остав-

¹ Там само. Спр. 288-Е. Арк. 35, 36; Спр. 330-Е. Арк. 41, 74; Спр. 496-Е. Арк. 15, 81, 100; Етнографічні матеріали... С. 18–19; Сумцов Н. Культурные переживания. С. 598; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 208; Т. 3. С. 193; Stecki T. Wołyń... S. 60.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 2; Спр. 497-Е. Арк. 14; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 226.

ляли... *“Ти мені хочь квіток цих дай”*. Тож же мама відмовила, то вона й обіжалась... *Недалеко сусідка. І всі на неї казали – відьма*”¹.

На Поліссі та деінде в Україні вважали, що для здійснення своїх злих намірів відьми використовують рештки купальського вогнища. Зокрема, беруть з нього погаслі вуглини та попіл і підкидають їх у чужі двори, аби нашкодити господарству чи здоров'ю людей². У волинян відповідні реалії відображені у купальських театралізованих дійствах (кінця ХХ ст.), під час яких ряджена відьма намагалася непомітно викрасти залишки від ритуального багаття (відомості зі с. Новополя на Житомирщині)³.

Уявлення про шкідливий вплив відьом на добробут селян репрезентовані також у низці інших повір'їв, які, щоправда, не мають чіткої хронологічної пов'язаності з датами літньо-осіннього календарного періоду. Так, як впливає із матеріалів судових розглядів фактів чаклування, які подав у своїй праці В. Антонович, волиняни вважали, що своїми діями відьма могла завдати шкоди врожаю, накликавши на ниву град, та затримати ріст городини, зокрема капусти. В одній зі справ йдеться також про жінку, яка на Маковія (14 серпня) освячувала разом з різними травами веретено, перев'язане червоною ниткою, що викликало занепокоєння та підозру у відьомстві⁴.

Цікаві дані про волинських відьмарів, які, вдягнувши білі сорочки та підперезавшись поясами, ходять з серпами по житніх полях і “збирають спір”, навів у своїй праці В. Давидюк⁵. Однак, дослідник не конкретизував території побутування таких повір'їв і не подав докладніших відомостей про сутність чаклування (зрізання серпами колосків чи збивання з них роси

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 51.

² Данилюк-Терещук Т. Регіональні особливості народних уявлень про відьом на Західному Поліссі. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки*. Луцьк, 2011. № 13. С. 45; Возняк М. Народний календар... С. 325; Килимник С. Український рік... Кн. 2. С. 440; Скуратівський В. Дідух. С. 163.

³ Климец Ю., Минько Я. Календарные обычаи... С. 55.

⁴ Антонович В. Б. Колдовство. С. 28, 39.

⁵ Давидюк В. Етнологічний нарис Волині. С. 64.

абощо) і його часову приуроченість. Вочевидь, такі дії практикували в час початку збору врожаю зернових культур.

Підсумовуючи виклад етнографічного матеріалу, можна зробити такі висновки.

Календарні повір'я про відьму – об'ємний пласт народної демонології волинян, у якому широко представлено їхні традиційні уявлення про один із найвідоміших образів української міфології. В сукупності цей пласт охоплює уявлення про сутність, властивості та функції цього персонажа в різні періоди річного календарного циклу та зберігає в собі чимало залишків архаїчного світогляду. Зокрема, вірування в надзвичайні знання й уміння напівдемонічної істоти та її магичний вплив на природні, життєві й господарські процеси, уявлення про здатність відьом до метаморфози та чаклування, повір'я про відьомські шабаші тощо. Такі та інші погляди відображено не тільки в низці календарних вірувань, а й у фольклорі – у легендах, бувальщинах, піснях.

У традиційних уявленнях і повір'ях волинян відьма – негативний міфологічний персонаж, небезпечна й ворожа людині істота, згубна діяльність якої зумовлена її напівдемонічним еством і вродженими чи набутими надприродними знаннями та властивостями. У той чи інший календарний період, зокрема й у моменти космологічного “перелому” і тимчасової відкритості та взаємопроникності сфер земного та потойбічного (Різдвяно-водохресний, великодний, троїцько-купальський цикли свят), такі властивості, енергетика і активність відьом посилюються внаслідок перебування в порубіжних міфологічних локусах (ліс, межі села, криниця, водойма), через здобуття чарівного цвіту папороті, участь у церковних літургіях і колективних зібраннях нечистої сили, ритуально-магічне купання тощо.

Згідно з народними повір'ями, напередодні великих релігійних свят і власне в самі святкові дні (Різдво, Водохреще, Великдень, Благовіщення, Юрія, Трійця, Купала) основними проявами шкідливої діяльності відьом є

зазіхання на чужі господарські блага, зокрема відбирання молочності в корів та врожайності нив. Крім того, за допомогою свого чаклування (з троїцьким і купальським зіллям, позиченими речами та ін.) відьми могли завдати шкоди здоров'ю та життю людей.

Як засвідчує аналіз порівняльних даних, традиційні уявлення та повір'я волинян про небезпечні діяння в певні календарні періоди відьомських сил (відбирання молока, позичання речей, в'язання в полі “закруток”, “викрадавання” дощу), пошук відьмами цвіту папороті, збирання купальської роси, відьомські шабаші у багатьох випадках є тотожними чи подібними до вірувань жителів інших регіонів України¹. Водночас побутування низки прикметних світоглядних явищ вказує на їх етнолокальну своєрідність. Її, зокрема, виражають уявлення про здатність відьом перевтілюватися в птахів і плазунів, затримувати ріст рослин, повір'я про викупування відьом у водоймах, їх зборища у Навський Великдень і на Чесного Хреста, навчання відьомству “новаків”, чаклування з гороховинням, купальським зіллям тощо.

Характерною особливістю досліджуваного комплексу явищ є значне ареальне поширення багатьох давніх уявлень і повір'їв та їх часткове збереження в сучасній світоглядній і фольклорній традиції волинян. Як показали польові пошуки, найповніше календарна верства демонологічних віру-

¹ Фактографічні дані про такі збіжності та іноетнічні паралелі явищ містять такі праці: Гнатюк В. Нарис української міфології. Л., 2000. с. 230; Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К., 1991. С. 116; Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Там само*. С. 443; Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного. Черкаси, 2009. С. 381–384; Красовський І., Вархол Й. Календарна обрядовість. *Лемківщина: історико-етнографічне дослідження*. Л., 2002. Т. 2. С. 118; Галайчук В. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини. *Записки НТШ*. 2010. Т. 259. С. 175; Горошко Л. “Вогню чорт боїться, а в воді селиться” (Традиційні уявлення українців про воду як локус міфологічних істот). *Народознавчі зошити*. 2010. № 5–6. С. 572; Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). Кам'янець-Подільський, 2013. С. 76; Парій І. “Зав'язки” у магичній практиці поліщуків (На основі польових етнографічних матеріалів з Камінь Каширського району Волинської області). *Етнічна культура українців*. Л., 2006. С. 224; Семенюк Л. Купальська обрядовість Шацького поозер'я (на матеріалі записів останнього десятиліття). *Літопис Волині*. Луцьк, 2010. Ч. 7. С. 180; Агапкина Т. Купание. *Славянские древности*. М., 2004. Т. 3. С. 50; Виноградова Л. Народная демонология... С. 12, 233 та ін.

вань про відьом збереглася у мешканців Східної Волині (Гоцанський та Острозький р-ни Рівненської обл., Черняхівський, Пулинський, Хорошівський р-ни Житомирської обл., Старокостянтинівський та Білогірський р-ни Хмельницької обл., Хмільницький р-н Вінницької обл.). На цих теренах досі побутують повір'я про відьомські метаморфози та шабаші на Івана Купала та Навський Великдень, чаклування чарівниць під час великодньої літургії і їх здатність затримувати дощ після Великодня, посилення відьомської активності на Трійцю, згубний вплив відьом і відьмаків на врожайність нив тощо.

На Західній Волині такі вірування збереглися меншою мірою. Все ж подекуди на Сокальщині, Горохівщині, Бусьчині, Лановеччині вдалося зафіксувати повір'я про здатність відьом до зооморфного перевтілення, їх купання і шкідливі дії на Купала, зібрання на Чесного Хреста тощо.

2. 2. Традиційні способи виявлення відьом під час календарних свят

Окремою групою світоглядних явищ, репрезентованих у календарній традиції волинян, є вірування в можливість т. зв. розпізнавання відьом під час свят. Такі погляди, що постали на основі спостережень за поведінкою й діями в час релігійних відправ деяких осіб, репрезентовані в багатьох народних повір'ях, які насамперед стосуються свят Водохреща й Великодня. Мотив виявлення відьом, відьмаків має певне відображення і в обрядовості інших календарних свят, у позаритуальному контексті та в низці спеціальних магічних дій, за допомогою яких у певний час календаря чи okazіонально селяни теж намагалися викрити й знешкодити носіїв демонічної сили.

Деякі з указаних явищ, передусім різні народні повір'я, тією чи іншою мірою представлені в сучасній світоглядній традиції волинян. Так, у багатьох селах на Сокальщині, Бусьчині, Хмільниччині, Старокостянтинівщині, Білогірщині й тепер певні, що під час йорданського водосвяття деякі особи будь-що намагаються швидше за інших зачерпнути освяченої води і пер-

шими повернутися з нею додому. Саме це, мовляв, вказує на їх відьмацтво. Подекуди вважають, що відьми та відьмаки викривають себе й іншими діями, наприклад, вмивають у загальній посудині зі свяченою водою обличчя і руки (с. Тартаків Сокальського р-ну, с. Новопіль Черняхівського р-ну), задля лихої ворожби занурюють у воду предмети: викрутку, горня, банку (сс. Рибчинці, Уланів Хмельницького р-ну) ¹.

Позаяк у народі відьомство здебільшого пов'язували з особами жіночої статі, в деяких селах право першими набрати освяченої води зазвичай надають чоловікам. Зокрема, так чинять у с. Уланові на Хмельниччині, де за цим стежить священик, який *“знає, що це таке...”*. Крім того, він доповнює, щоб люди не збовтували води і користувалися спільним черпаком для її набирання. Своєю посудиною зачерпувати її не можна. Колись, оповідають, був випадок, що в однієї жінки, яка вміла чаклувати (*“відбирала”* в корів молоко) і порушила цю настанову, священик забрав горня і вилив на неї набрану воду ².

На мотив виявлення відьом самим парохом, а також протистояння чарівниць і священика можна натрапити й у свідченнях інформаторів з інших волинських сіл. Так, у с. Стенятині Сокальського р-ну певні, що священнослужитель знає, хто з селян володіє відьомськими знаннями та вміннями, і пильно стежить, аби не допустити їх першими до води ³.

У деяких селах на Бродівщині (с. Підгірці) та Кременеччині (сс. Града, Куликів) вважають, що відьми бояться підходити до освяченого місця й першими, хто на Водохреще намагається набрати свяченої води, є пасічники. У с. Монастирку Бродівського р-ну таке ж прагнення приписували знахарям: *“знахурі якісь, які шось знають, то все хотіли перші води набрати”* ⁴.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 17, 38; Спр. 496-Е. Арк. 112; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 60, 64, 78, 151, 159, 183, 283.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 64, 159, 170.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 17.

⁴ Там само. Спр. 330-Е. Арк. 5; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 79, 92; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 236; Його ж. Українська міфологія. С. 207.

Чимало свідчень про особливу, аномальну поведінку відьом під час релігійних відправ стосується їх участі у великодніх урочистостях. За оповідями, які в різних районах Волині можна почути і тепер, особи, які є відьмами, завжди на Великдень поспішають першими освятити пасхальні кошики і першими повернутися з ними додому. Окрім того, вони виявляють себе тим, що під час Богослужби (в момент відкриття церковних дверей перед обходом храму або після цього, коли йдуть до мирування) норовлять торкнутися риз або руки священика (щоб “набратися сил”) чи першими взятися за клямку дверей, коли процесія входить до церкви. На відьмацтво деяких осіб вказує й те, що вони залишаються в ній під час обходу, аби непомітно щонебудь узяти для своєї ворожби, намагаються посвятити в кошику ножа, щоб згодом використати його у зловорожій магії¹ *.

Подекуди на Волині були переконані, що розпізнати відьом можна за місцем розташування в церкві, оскільки вони люблять скупчуватися біля порога та дверей церкви, щоб першими посвятити кошик, ховаються за дверима в момент церковного обходу (сс. Городиловичі, Хоробрів Сокальського р-ну, с. Новопіль Черняхівського р-ну). Крім того, відьма начебто видавала себе незвичною поведінкою на великодній літургії: метушилася, хапала різні предмети, переходила з місця на місце, не хрестилася чи хрестилася дуже швидко, “відхрещувалася” (хрестилася навпаки), ніколи не поверталася спиною до вітваря (“бо її пече”), закладала ногу на ногу, коли всі в церкві ставали на коліна, падала під ікону Божої Матері, задки виходила з храму, “гавкала” після окроплення її свяченою водою і т. ін. (с. Троковичі Черняхівського р-ну, с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну, с.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 13; Спр. 496-Е. Арк. 19, 39, 109, 112; Спр. 497-Е. Арк. 17, 78; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 60, 66, 124, 228; Од. зб. 773. Арк. 44, 63; Пуківський Ю. Образ відьми... С. 228, 230; Dymnusz N. Obrzędy i wierzenia... S. 459.

* Крім відьом, ножа зазвичай святять й волинські знахарки-шептухи. Відтак послуговуються цим магічним предметом в лікувальній практиці, зокрема, для викачування хвороби яйцем, спалення рожі тощо – див.: Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119, Оп. 17, Спр. 496-Е. Арк. 77; Спр. 497-Е. Арк. 48, 74; Архів ІН НАН України, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 10, 66; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 70.

Стенятин Сокальського р-ну, с. Липа Горохівського р-ну, с. Рибчинці Хмільницького р-ну, с. Сербинівка, Левківка Старокостянтинівського р-ну та ін.)¹.

На Гощанщині вірили, що на Великдень відьми цілують замок в церковних дверях. У деяких селах також розповідають, що вони, бувало, падали перед священиком, аби він їх переступив, намагалися пройти під плащаницею, коли її виносили з храму, виходили з церкви, коли співають “*херувимське*” (с. Бугрин, Посягва). Дехто з етнофорів твердить, що подібним чином відьми поводяться не лише на великодньому богослужінні, а й “*на любе свято*” (с. Сергіївка). Подібні повір’я зафіксовано на Хмільниччині: після церковного обходу відьми намагаються першими зайти до храму, торкнутися престолу і так буває не лише на Великдень, а й в інші свята – на Водохреще, Вербну Неділю, Спаса тощо (с. Уланів)².

За повір’ям жителів Сокальщини (с. Городиловичі), Хмільниччини (с. Сміла), Ізяславщини (с. М’якоти), Старокостянтинівщини (с. Слобода), і на Великдень, і в інші дні святкового календаря (Водохреще, Трійця) відьми не можуть зайти до церкви й прийняти причастя, посвятити воду, зелень тощо, оскільки їх, мовляв, не допускає в храм Святий дух. Та ж відьма, котрій вдалося проникнути в храм, часом “*ревла, як корова, впала і кричала і її елі вивели з церкви*” (с. М’якоти Ізяславського р-ну)³.

Деінде вважають, що відьми свідомо й демонстративно ігнорують святкові дієства й, скажімо, у момент великодньої служби і посвячення пасок займаються побутовими справами. Зокрема – перуть одяг, підмащують припічок абощо (сс. Сміла, Зозулинці Хмільницького р-ну)⁴.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 39, 98, 109, 112; Спр. 497-Е. Арк. 11, 24, 78; Спр. 337-Е. Арк. 29; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 47, 220, 228.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 102; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 98; Спр. 285-Е. Арк. 21, 22, 26, 28, 29, 31, 34, 40, 42, 48, 50, 57; Спр. 496-Е. Арк. 109; Пуківський Ю. Образ відьми... С. 228.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 1; Спр. 337-Е. Арк. 29; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 76, 78, 196, 258; Од. зб. 773. Арк. 104.

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 77, 112, 130.

Наприкінці XIX століття подібні повір'я зафіксувала на Звягельщині С. Рокосовська. Коли у великодню ніч односельці перебувають у церкві чи біля розпаленого коло неї багаття (т. зв. “Одіяніє”), відьми залишаються вдома й палять у печах ¹.

У деяких повір'ях про розпізнавання відьом у час церковних богослужб наявні уявлення про своєрідні іпостасі демонічної істоти, які є видимі для певних категорій осіб. Так, подекуди на Хмельниччині (с. Зозулинці) вірили, що перша народжена дитина в сім'ї (“первак”), якій особливим зором дано узріти справжню подобу відьом, бачить їх на “Одіянії” у вигляді людини, кішки, собаки чи коня. Подібно на Кременеччині вважали, що “перваки” бачать на великодній літургії відьом, у яких на головах – дійниці (хут. Підгора с. Великих Бережців). На Горохівщині були певні, що вони видимі лише для того, хто сам є відьмаком (с. Старики) ².

За повір'ями мешканців деяких сіл Сокальщини (с. Тартаків), Бродівщини (с. Станіславчик), Хмельниччини (с. Рибчинці), на Великдень, а також в інші “свята і неділі”, відьом здатен бачити лише священник. У Бордуляках, Станіславчику, Копанях Бродівського р-ну вважають, що це стається тоді, коли він виносить монстрацію (вид дароносиці), крізь яку видно, що в них на головах є “скіпці” (дійниці). Оповідають також, що в цей момент відьми обертаються до нього спиною ³.

Знаючи, що ті чи інші особи є відьмами, деякі душпастирі на сповіді напоумляли таких жінок полишити гріховні справи. Подекуди, кажуть, бувало й таке, що священник не розпочинав відправи доти, доки на його заклик вони добровільно не покидали церкви:

“... як правили Службу Божу, то священник мав такі скла і міг бачити, що відьми мають скіпці на голові і він знав, яка жінка. І як приходили до

¹ Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 163.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 128; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 226; Його ж. Українська міфологія. С. 205.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк.28; Спр. 399-Е. Арк. 5; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 47; Пуківський Ю. Образ відьми... С. 229.

сповіді, то він їй сказав: “Слухай, покинь то, а як ні, то я тобі гріхів не відпущу і причастя я не дам” (с. Станіславчик Бродівського р-ну);

“В нас був священик з Сокаля і так розказував: “Я, як відправлев і знав, хто відьма є. Я прийшов на одправу, подививсі. Є... тії відьми. І кажу до церкви: “Слухайте, не буду відправлев, доки відьми з церкви не вийдуть”. Ніхто не рухається. Я постояв, постояв півгодини. А воно ж тре відправлети. І кажу: “Хто відьма, жеби я не виводив, бо я йду вже і буду виводив по єдній...”. Забралісі, як єдна з церкви...” (с. Тартаків Сокальського р-ну) ¹.

За традиційними віруваннями, що побутують у волинян досі, у час календарних свят відьом можна виявити не лише шляхом спостереження за незвичною, неадекватною поведінкою певних осіб, а й за допомогою виконання спеціальних магічних дій. Часом їх сприймали також як засоби нейтралізації демонічної істоти та її чарів.

За даними П. Чубинського, О. Кольберга, Н. Дмитрука, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. подекуди на Літинщині, Славутчині, Коростишівщині практикували такий спосіб виявлення відьом. У запуси напередодні Великого посту необхідно покласти під язик трохи сиру та тримати його в роті цілу ніч. Наступного дня цей сир належить зав’язати в пояс чи в шматину і так носити його при собі впродовж цілого посту. Відтак із ним потрібно йти на Страсне богослужіння й стати біля дзвіниці. Тоді, начебто, і вдасться побачити всіх відьом, котрі проходитимуть повз. Вважалося також, що ті неодмінно будуть просити викинути захований сир, або спробують видерти його у того, хто їх викриває ².

У деяких селах неподалік Маневич, Новоград-Волинського, Черняхова, Чуднова, Житомира сир зашивали в пояс або носили цілий піст під правою рукою і вважали, що завдяки цьому вдасться виявити (побачити) відьом під час Великодньої літургії. Подібні переконання існували на

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 28; Спр. 399-Е. Арк. 5.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 30; Ф. 15–3. Спр. 216. Арк. 23; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 198; Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 84. S. 339.

Холмщині, де сир зашивали в сорочку і носили під лівою рукою увесь Великий піст. Вірили, що той, хто так зробив, на Великдень побачить відьму – жінку з дійницею на голові. При обході церкви вона буде йти попереду священика ¹.

Про побутування подібних вірувань і ворожінь у деяких волинських селах пам'ятають досі. Польові записи додають до них і деякі нові деталі – сир має бути свячений і в церкві його треба тримати в роті, під час служби відьма стоїть одною ногою в дійниці, чарівниці жорстоко мстяться особам, які їх викривають:

“То казали, що треба взяти сира свяченого під язик і йти до церкви. То буде та відьма бігти, щоб скубнути батюшку за ризу, от вже казали – відьма. Але треба мати сир в роті” (с. Богунівка Горохівського р-ну);

“То вже останній день Масниці треба узять за щоку сиру і з цим сиром переночувать. А тоді вже, як ідеши до церкви вже на Великдень, то можна побачить ведьму. Вона, кажуть, в церкві стоїть, ідна нога так стоїть, а друга в дійниці. А кажуть, що даже, як десь тако будеш сам іти, то ше й недопустить тебе з тим сиром. Ше й може вдарить, то той сир вилитить із рота” (с. Троковичі Черняхівського р-ну);

“Ше казали великодного сиру під язик пхати, то можна побачити відьму. То в нас одна жінка заклала сир десь за зуби. То до Великодня, як вона йшла до церкви, як вони її перейняли ці ведьми... То вони її збили. Таке зробили, що вона здуріла” (с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну) ².

Ще одне своєрідне повір'я зафіксовано в с. Перемилі на Горохівщині. Щоб на Великдень узріти відьом, перед початком святкової відправи потрібно вибратися на дзвіницю ³.

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 216. Арк. 24; Спр. 257 (В). Арк. 46; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 98; Боцяновский В. Заговори против болезней... С. 504; Korpiński I. Przyczynek do etnografii... S. 195.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 334-Е. Арк.34; Спр. 496-Е. Арк. 98; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 220.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк.41.

Задля виявлення відьми, у селах на Білогірщині в Страсний четвер чи на Великдень розпалювали піч полінцями, які по-одному відкладали впродовж всього Великого посту (щочетверга) або ж протягом дванадцяти перед-великодних днів. Вірили, що внаслідок цього до оселі неодмінно прийде відьма просити вогню ¹.

У с. Молчанах на Старокостянтинівщині та с. Старосілли на Іваничівщині гадали, що під час Страсного богосужіння відьом зі “скіпцями” (дійницями) на головах побачить той, хто стане на стілець, змайстрований впродовж Великого посту ². В Осмиловичах Володимир-Волинського повіту вірили, що у такому ж вигляді їх можна побачити крізь дірку у дошці від труни ³.

Оповіді про ще один спосіб, за допомогою якого начебто можна виявити відьом, зафіксував у м. Корці, а також у с. Сколобові на Пулинщині В. Кравченко. Аби підстерегти чарівницю, яка приходить красти молоко в корови, напередодні Великодня чи Івана Купала необхідно сховатися в хліву за бороною або воротами, зробленими з осикового дерева ⁴.

У багатьох волинських селах ознакою проникнення відьми до господи у той чи інший час (напередодні Трійці, Івана Купала, після першого вигону худоби, отелення корови тощо), вважали появу в хліві стороннього предмета (наприклад чужого решета, солом'яної коробки, колеса) або, за поширенішими віруваннями, підозрілої тварини (жаби, kota, собаки). У такому випадку господар чи господиня тут же намагалися її впіймати, скалічити, вірячи, що внаслідок цього відьму буде виявлено й знешкоджено, оскільки після повернення до людської подоби в неї на все життя залишаться сліди від завданого каліцтва.

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 212 а, б, в, г. Арк. 31; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 13.

² Беньковский И. Обычаи и поверья... С. 73.

³ Пуківський Ю. Образ відьми... С. 229.

⁴ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 144; Етнографічні матеріали... С. 63.

Про те, що саме так і стається, на Волині і тепер розповідають чимало різних бувальщин та оповідок. Низка прикладів:

“То я чув таке, що кажуть: “О, злавав”. Йде, каже, дивиться, решето котиться. Схопив за це решето і на цвях. Цвяхом пробив. А там дивиться. “А то, каже, сусідкі за вухо пробив”” (с. Підгірці Бродівського р-ну);

“Якщо вона йде молоко забирати, то перетвориться в жабу чи ві що. Да її там чи рубнуть, чи шо..., то вона зробиться людиною, а та рана є”; “Жабі взяли були одрубали ногу, да й баба кульгала, як “перекинулася”” (с. Бугрин Гощанського р-ну);

“...по сусідству казали, що зловив чоловік відьму, що перекинута була у велику жабу, коло корови вечором... Взяв вилками за ногу і викинув до річки. І рано чує – сусідка не ходє, нога поранена... А він каже: “То я її”” (с. Мерва Горохівського р-ну);

“Там у нас колись була на вулиці така стара баба, то казали, що вона ведьма була. Вона вечно була слаба, але казали, що... перекидалась да в котів, да доїла корови. То поб'ють да вже вона слаба...” (с. Троковичі Черняхівського р-ну);

“Один тоже зловив кота у хаті чи в хліві. Він його взяв і хвоста одрубав тому котові... То та жінка була чи без ноги, чи без руки. І всі знали, що то вона ходила сюди” (с. М'якоти Ізяславського р-ну);

“Я помню, це на Трійцю так вже ввечері видоїла корову так, як треба. Уранці виходжу доїть рано... Як я до цієї корови, до неї торкнуться не мона. І така жаба, як долоня сидить коло порога... На поле не пішла, пішла до бабки... А вона каже: “Треба було узять сокиру і одрубать їй лапу хотя, да й побачили б, хто це”” (с. Грушки Хорошівського р-ну);

“А баба каже: “А то, каже, тими вилками приколи її або ногу приколи. Будеш бачити, якщо то відьма, то вона прийде до тебе. І ти будеш бачити: вона буде кульгала на ногу”. І вона каже: “Я так зробила. Приходе

рано жінка, скакає на нозі, замотана нога. Ше кров навіть повиходила ”” (с. Тартаків Сокальського р-ну); і т. ін.¹

У різних місцевостях досліджуваної території зафіксовано застосування ще одного відомого магічного способу виявлення і нейтралізації відьом. Коли корова втрачала молоко, що, як твердять, часто траплялося в Чистий Четвер, напередодні Великодня, Трійці, Івана Купала чи інших великих свят, після отелення тощо, господиня зазвичай чинила певні дії з цідилком та однією чи дев'ятьма, дванадцятьма новими голками. Зокрема, пронизувала ними цідило і переливала через нього молоко (с. Бугрин Гошанського р-ну), кидала таке цідилко в окріп (с. Кутрів, Перемиль Горохівського р-ну, с. Зозулинці Хмельницького р-ну, с. Левківка Старокостянтинівського р-ну), кип'ятила його у молоці з голками та свяченою водою (с. Пустовійти Хмельницького р-ну). Вважалося, що невдовзі після цього до хати неодмінно прийде котрась із жінок нібито щось принести, запитати чи попросити. Насправді – це з'явиться та відьма, яка чарувала, *“бо її буде кололо, мучило”, “її пече, що це воно кипит”, “голки дуже її крепко колят”* і т. ін.* Саме через ці страждання лиходійниця може зізнатися в чаклуванні, просить припинити їй дошкуляти, пробачити гріхи та не робити поголосу між односельцями².

Згідно з народними повір'ями, результатом здійснення згаданих та інших магічних дій (випливання води, котрою сполоснули цідилку, на перех-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 34, 42; Спр. 497-Е. Арк. 28; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 45, 91, 99, 220, 257; Од. зб. 773. Арк. 77; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 16. Спр. 83. Арк. 54; Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. С. 189; Етнографічні матеріали... С. 63; Кривенко А. Образ відьми... С. 470; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 228; Баглай М. Скотарські мотиви... С. 819; Криловець Н. Безодня. С. 6-8; Українські міфи... С. 76, 88-89; Sokalski V. Powiat Sokalski... S. 251.

* На Кременеччині вважали, що відьма також зазнає нестерпного пекучого болю, якщо вилити “зіпсуте” нею молоко на розпечений серп (хут. Підгора с. Великих Бережців) (Галайчук В. Українська міфологія. С. 228).

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 5, 39, 47; Спр. 497-Е. Арк. 70-71; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 61, 129, 152, 226; Од. зб. 773. Арк. 67; Беньковский И. Обычаи и поверья... С. 71.

рестя доріг або в туалет, тощо) є відвертання відьомського чарування і відновлення молочності корів. У деяких селах, щоправда, вважали, що навіть попри це ситуація не унормована, оскільки корова хоч і ставала “трохи ліпша”, однак все одно вона вже “через відьмині руки перейшла” (с. Підгірці Бродівського р-ну) ¹.

Своєрідне повір'я про виявлення відьми на Купала (під час дівочих ворожінь з вінками на річці) зафіксував у с. Радомишлі Луцького р-ну В. Давидюк: “Дівчата плели вінки, вплітали у вінки свічки і пускали на воду. Якщо у дівчини тоне вінок із свічкою, чи свічка гасне, то дівчина відьма” ². Саме таке тлумачення наслідків здійснення відомої мантичної обрядодії належить до рідкостей. Поширенішими (і на Волині, і в інших регіонах України) були інші трактування прикмет: якщо тоне вінок, гасне свічка – дівчину, яка ворожить, невдовзі спіткає смерть або вона довіку не вийде заміж ³.

У деяких свідченнях, що стосуються фактів викриття відьом, немає хронологічної пов'язаності подій з тією чи іншою календарною датою. Однак, наявність подібних мотивів вказує на їх однорідність з тими демонологічними повір'ями, які стосуються власне певних календарних свят.

Так, у с. Грушках Хорошівського р-ну розповідають, що одна відьма викрила себе появою у господі, де за порадою знаючої “бабки” для відвертання її чарів “зіпсуту” корову обкурили освяченим на Маковея зіллям і покропили свяченою водою. За іншою бувальщиною, чарівниця, відчувши

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 67; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 19, 28; Спр. 337-Е. Арк. 5, 12; Спр. 496-Е. Арк. 19; Спр. 497-Е. Арк. 70; Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 195.

² Давидюк В. Купала на заході Волині. С. 41.

³ Там само. С. 51; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 512-Е. Арк. 10, 39; Спр. 330-Е. Арк. 71; Спр. 281-Е. Арк. 43, 61; Баглай М. Традиційна літня календарно-побутова обрядовість волинян: загальноукраїнські риси та локальні особливості: автореф. дис. канд. іст. наук. Л., 2017. С. 11; Горошко Л. Символіка води в обрядовій традиції жителів Черкащини. К., 2014. С. 83; Мойсей А. Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини. Чернівці, 2008. С. 211; Серебрякова О. Обрядова символіка та функції купальських вінків на Черкащині. *Народознавчі зошити*. 2015. № 2. С. 451.

пекучі болі, з'явилася там, де знайшли й спалили засоби її шкідливої магії (закопані на подвір'ї курячі яйця) (с. Тартаків Сокальського р-ну) ¹.

На Сокальщині наприкінці XIX ст. зафіксовано ще одне цікаве повір'я – про можливість виявити відьму за допомогою осикової кори. Накрившись нею, людина начебто стане невидимою і таким чином зможе непоміченою вистежити особу, яка прийде до корови ².

Різні, зокрема й подібні до волинських, повір'я про виявлення відьом у час календарних свят, уявлення про особливу здатність окремих осіб (священик, “*первак*”) бачити їх під час богослужінь, застосування певних магичних дій для викривання чарівниць (з цідилком, сиром, дровами), практика калічення виявлених в хліві тварин, в яких вони начебто перекидаються, тощо – прикметні міфо-ритуальні реалії, що були відомі й українцям Карпат, Полісся, Поділля, Середнього Подніпров'я, Слобожанщини ³ *. Водночас інші явища зафіксовані тільки на теренах Волині й засвідчують етнолокальну специфіку її демонології. Це, зокрема повір'я про те, що в святковий день відьом можна виявити, спостерігаючи за жіночим гуртом з дзвіниці чи за особливостями поведінки певних осіб, які під час відправ не стають на коліна, “*відхрещуються*”, обертаються до священика спиною, “*задкують*”, па-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 46; Спр. 497-Е. Арк. 32.

² Sokalski В. Powiat Sokalski... S. 251.

³ Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. С. 94; Гринченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов, 1895. С. 283; Иванов П. Народные рассказы... С. 440; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 198; Т. 3. С. 13; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 276; Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. Л., 2015. С. 134; Головаха І. “У відьми корова завжди добра”. Традиційні бувальщини про відьом та міфотворчий світогляд сучасної людини. *Сучасність*. 1995. № 5. С. 105; Горошко Л. Символіка води... С. 44 та ін.

* Низка українських повір'їв про виявлення і нейтралізацію відьом під час календарних свят має аналогії у світоглядній традиції поляків, білорусів, росіян, словенців (під час великодньої літургії відьми хапають священика за ризи, намагаються доторкнутися до ікон, церковного замка тощо; виявити і знешкодити відьму можна за допомогою тріски з гробової дошки, шляхом кип'ятіння зіпсутого молока, скалічення тварини чи знищення предмета, виявленого в хліві, і т. ін.) (Виноградова Л., Толстая С. *Ведьма. Славянские древности*. Т. 1. С. 299–300; Левкиевская Е. *Славянский оберег. Семантика и структура*. М., 2002. С. 74; Толстая С. *Между двумя мирами: магические способы распознавания ведьмы. Миф и культура: Человек – нечеловек*. М., 1994. С. 9–13; Brückner А. *Mitologia słowiańska i polska*. W., 1980. S. 299).

дають під ікони, плащаницю і т. ін. У деяких волинських селах зафіксовано й інші своєрідні вірування: священник бачить чарівниць через монстрацію; вистежити, прикликати, нейтралізувати відьму можна за допомогою виливання молока на розпечений серп, знищення засобів її шкідливої магії; чарівниці мстяться тим, хто у той чи інший спосіб їх викриває, у час релігійних відправ займаються побутовими справами; на відьомство деяких осіб (дівчат) вказують певні прикмети під час ворожінь з купальськими вінками.

Польові дослідження, проведені в різних районах етнографічної Волині, засвідчують, що ряд традиційних повір'їв, особливо про виявлення відьом під час Великоднього богослужіння і Йорданського водосвяття, у багатьох селах залишаються живучими й тепер. Зчаста також можна почути різні історії про “калічення відьом”, викриття, знешкодження чарівниць за допомогою магичних дій із голками абощо, однак у сучасну пору такі та інші практики здебільшого віджили.

2. 3. Календарні звичаї та обряди, пов'язані з охороною від відьомських чарів

Із традиційними уявленнями та повір'ями волинян про зловорожу, небезпечну активність відьом і чаклунів у час тих чи інших календарних свят пов'язана низка звичаєво-ритуальних явищ, спрямованих на попередження, унеможливлення, відвертання їх згубних чарів. До них належать магично-охоронні обрядодії, за допомогою яких селяни зазвичай намагалися убезпечити від шкідливого впливу чарівниць і відьмаків свій сімейний і господарський добробут, а також звичаєві настанови, перестороги, ритуальні заборони, дотримання яких мало захистити людину, спільноту від загроз.

“Боротьба з відьмами” – характерний міфо-ритуальний мотив, що наскрізно пронизує сферу волинської календарно-обрядової традиції й об'ємно репрезентований в звичаєвості жителів всієї досліджуваної території. Деякі

явища дожили до новітньої пори і мають чимало позакалендарних обрядових і побутових паралелей.

Одна з відомих календарних заборон, якої в народі дотримувалися в різдвяно-новорічний період – не позичати з хати ніяких предметів. У часі приготування до обрядової трапези напередодні Різдва, Нового Року, Водохреща волиняни остерігалися відвідувати сусідів і, тим паче, що-небудь у них позичати, оскільки така поведінка вважалася проявом відьомства, посяганням на добробут господарства, молочність корів тощо. У різних районах Волині (села Горохівського, Сокальського, Буського, Бродівського, Гощанського р-нів) такі уявлення та настанови залишаються живучими досі ¹.

Із уявленнями про відьомське чарування пов'язані заборони позичати з дому речі перед Великоднем, Благовіщенням, Іваном Купалом, Зеленими Святами. Волиняни вважають, що для збереження в цілісності родинного достатку їх потрібно дотримуватися й у неділі, у день отелення чи продажу корови, народження дітей, перед весіллям, увечері після заходу сонця. Інакше з дому буде “уходити” добро, у ньому не будуть “вестися” гроші, худоба, домашня птиця (с. Клітище Черняхівського р-ну, с. Івановичі Пулинського р-ну, с. Стара Лішня Іваничівського р-ну, с. Тартаків Сокальського р-ну, хут. Волуйки, с. Терережі Буського р-ну, с. Воронівці Хмельницького р-ну, с. Слобода Старокостянтинівського р-ну, Мокроволя Білогірського р-ну) ² *.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 2; Спр. 337-Е. Арк. 22; Спр. 497-Е. Арк. 8, 14, 29; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 24, 46, 219; Од. зб. 773. Арк. 14, 55, 85; Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах. Х.; К., 1930. С. 57; Килимник С. Український рік... Кн. 1. С. 27; Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia... S. 95.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 22, 23; Спр. 496-Е. 24, 61, 79, 98; Спр. 497-Е. 8, 14, 17, 23, 37, 52, 66, 77; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 46, 96, 165, 189, 244; Од. зб. 773. Арк. 4, 60, 95, 105; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 202 в. Арк. 35; Ф. 15–3. Спр. 212 а, б, в, г. Арк. 154.

* Подібні повір'я, які ґрунтуються на уявленнях про магічний зв'язок між “частиною” і “цілим”, побутували в жителів різних місцевостей України і загалом у багатьох слов'янських народів (Плотникова Л. Давать – брать. *Славянские древности*. М., 1999. Т. 2. С. 13; Байбурун А. Ритуал в традиционной культуре. СПб, 1993. С. 128; Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. К., 2009. Т. 2. С. 69; Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia... S. 95 та ін.

Острахом перед зловорожим чаклуванням зумовлена ще одна заборона, яка в минулому побутувала у селах на Пулинщині та Жовківщині. Напередодні Різдва, Нового року та Водохреща господиням не можна вголос кликати курей. Інакше, почувши це, відьма чи інший лиходій начебто може промовити певне закляття (“Твої кури, а мої яйця!”) і “забрати” їхню несучість¹.

Із мотивом захисту від відьом домашньої птиці подекуди пов’язували заборону підкладати під неї яйця в день Благовіщення. У селах на Бродівщині вважали, що коли цим злегковажити, відьма неодмінно їх украде².

У с. Щигліївці, що біля Коростишева, яйце, знесене куркою на Благовіщення (т. зв. “бігун”), вважали оберегом і зазвичай закопували під порогом хліва. Вірили, що завдяки цьому відьма не зможе відбирати в корів молока³.

Про ще один охоронний звичай, якого волиняни дотримувалися на Благовіщення, йдеться у дослідженні Т. Агапкиної. Щоб відлякати відьом, у цей день селяни у дворах запалювали багаття, обмітали і обкошували оселі⁴. В інших народознавчих працях інформації про побутування на Волині такої традиції немає, наразі її не вдалося підтвердити й відповідними польовими записами.

У деяких селах неподалік Житомира одним із дієвих оберегів від відьом вважали хрестики, спечені на Середохресному тижні Великого посту. На Великдень їх святити разом з паскою і давали корові, “щоб відьма не приступила” (с. Дениші)⁵.

Цікаві відомості про охоронний звичай, приурочений до великодніх свят, вдалося занотувати в с. Городиловичах на Сокальщині. Тут апотропеїчними властивостями наділяли віск, котрий накапав зі свічок, що в Страсну

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 76; Пастернак Я. Звичаї та вірування ... С. 329.

² Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 98.

³ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–7. Спр. 721. Арк. 10.

⁴ Агапкина Т. Мифопоетические основы... С. 394.

⁵ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 49; Кравченко В. З побуту й обрядів... С. 83.

П'ятницю горіли в церкві біля Плащаниці. У стайні такі “скабки” забивали в жолоб, вірячи, що *“відьма не буде мала сили молоко брати”*¹.

Із уявленнями про відьом та інших демонічних істот пов'язана одна з прикметних пересторог, якої подекуди на Волині дотримувалися у четвер Світлого тижня на т. зв. Навський Великдень. Остерігаючись зустрічі з відьмами, русалками, мавками, які начебто збираються разом цього дня, в окремих селах на Старокостянтинівщині (с. Слобода), Білогірщині (с. Мокроволя) та Лановеччині (с. Юськівці) уникали бувати на цвинтарях².

Як і деінде в Україні, на Волині однією з найважливіших дат річного календаря вважали день св. Юрія, якого в народі шанували як покровителя землеробства, домашньої худоби та диких звірів. До свята Юрія зазвичай приурочували перший вигін худоби на пасовища і цей чин супроводжувався виконанням низки обрядових дій, насамперед – магічно-охоронних.

З-поміж різних апотропеїв, які волиняни використовували для захисту худоби від злих сил (передусім відьом), особливої оберегової сили надавали вербовій гілці, освяченій на Вербну неділю. Як у минулому, так і тепер нею, за традицією, виганяють корову на перший весняний випас, *“щоб відьма не чіпала”*, *“щоб вже відьми до неї не приступали”*, *“щоб нічого не чіплялося до корови, щоб ніхто нічого їй не робив”*, *“щоб відьми не брали [молока – К. А.]”*, *“щоб нічого не мішало корові”* і т. п. (с. Ясне, Бугрин Гощанського р-ну, с. Перемиль Горохівського р-ну, с. Стара Олександрівка Черняхівського р-ну і ін.). У с. Смілі Хмільницького р-ну такий магічний предмет кладуть на поріг стайні, аби корова його переступила³.

У багатьох волинських селах після вигону корови вербову гілку зазвичай залишали в хліві як оберіг, встромивши її за сволок чи над порогом –

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 10.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 178, 236, 269.

³ Там само. Арк. 14, 114; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 76; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119-Р. Оп. 17. Спр. 285-Е. Арк. 29; Спр. 288-Е. Арк. 30; Спр. 337-Е. Арк. 48, 51; Спр. 496-Е. Арк. 8, 32, 112; Спр. 497-Е. Арк. 23, 74; Спр. 334-Е. Арк. 22, 24; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 202; Каминский В. Праздник Пасхи... С. 300.

“Шоб відьма не брала молока”, “Шоб відьми не йшли”, “шоби нечиста сила в хлів не лізла до корів”, “шоб корова верталась додому” і т. п. (сс. Колесники, Бугрин, Ясне Гощанського р-ну, с. Стара Лішня Іваничівського р-ну, с. Зозулинці Хмільницького р-ну, сс. Піски, Смолява, Перемиль Горохівського р-ну, с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну, с. Млини Баранівського р-ну). У с. Левківці на Старокостянтинівщині “вербичку” спалювали, а попіл з неї розсипали довкола хати: “Як захист, оберіг – це свячена ше верба”¹.

Як і під час інших свят, на Юрія з обереговою метою використовували свячену “йорданську” або “стрітенську” воду. Зокрема, задля захисту від відьом нею кропили корів, коли їх вперше виганяли на пашу. З тією ж метою корів обсипали свяченою сіллю (с. Бугрин Гощанського р-ну, с. Солонів Радивилівського р-ну, с. Млини Баранівського р-ну, сс. Мерва, Кутрів Горохівського р-ну, с. Хоробрів Сокальського р-ну, сс. Зозулинці, Пустовійти Хмільницького р-ну та ін.)².

Повсюдно на Волині в день першого вигону корів також обсипали самосійним маком-“видюком” або маком, посвяченим на Маковея чи Великдень. У деяких селах при цьому промовляли певне закляття (“Коли відьма мак збере, тоді молоко забере”), гадаючи, що відьма вже не братиметься до худоби, а буде обтяжена виконанням непосильного завдання (с. Крученець Черняхівського р-ну)³.

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 117, 227; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 52; Спр. 497-Е. Арк. 53; Спр. 285-Е. Арк. 8, 17, 30; Спр. 334-Е. Арк. 21, 35, 75. Див. також: Додаток В. 1.8–1.11.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119-Р. Оп. 17. Спр. 285-Е. Арк.22; Спр. 337-Е. Арк. 5, 24, 48; Спр. 496-Е. Арк. 52; Спр. 497-Е. Арк. 37, 74; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 114, 150; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 202; Пуківський Ю. Звичаї та обряди, пов’язані з днем св. Юрія на Галицькій Волині. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба*. Л., 2013. Вип. 1. С. 237.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 8, 23, 68-71, 112, 115; Спр. 497-Е. Арк. 37, 74; Спр. 285-Е. Арк. 36; Спр. 334-Е. Арк. 22; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 14; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 202.

Щоб відьми не “вкрали” в корови молоко, у с. Пісках на Горохівщині мак засипали у спеціально зроблений отвір в розі худоби¹. На Старокостянтинівщині в такий отвір вкладали кісточку від свяченого на Паску, вірячи, що тоді відьма не зможе видоїти корову².

В околицях Житомира подібно убезпечували тварин від “лихого ока” чарівниць. До рогу корови прив’язували шматину з освяченою сіллю, вуглинною та хлібом³.

Щоб корову ніхто не врік, у Стариках, Пісках на Горохівщині у день першого весняного вигону на її роги чіпляли стрічку, якою в минулі Трійцю чи Спаса перев’язували освячене у церкві зілля⁴. Подібний звичай побутував у Зозулинцях, Пустовійтах на Хмельниччині: з метою вберегти надої від посягань відьом, на роги чи на хвіст коровам чіпляли червоні або голубі стрічки, зняті з посудин, в яких зберігали йорданську чи стрітенську воду⁵.

На Гощанщині (сс. Бугрин, Новоставці), Горохівщині (с. Мерва), до ріг корові прив’язували червоні стрічки, освячені на Водохреща, Трійцю чи Спаса. У деяких селах також був звичай переводити худобу через зілля, посвячене торік на Трійцю чи Спаса (с. Стенятин Сокальського р-ну, с. Новопіль Черняхівського р-ну), через покладені на порозі стайні хрестики, які пекли у Великий піст (с. Новопіль Черняхівського р-ну, с. Малі Коровинці Чуднівського р-ну) або через хліб, спеціально освячений на Великдень для використання саме в день першого весняного вигону худоби (с. Стенятин Сокальського р-ну). Такі дії також вважалися засобом її охорони від відьом⁶.

Подекуди на Волині вірили, що відьма не забере молока, якщо на Юрія корову перевести через хліб, загорнений у рушник. Такою ж обереговою

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 36.

² Беньковский И. Обычаи и поверья... С. 73.

³ Плотникова А. Первый выгон скота в Полесье. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. М., 1995. С. 109.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 334-Е. Арк. 13; Спр. 337-Е. Арк. 36.

⁵ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 138, 151.

⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 112; Спр. 497-Е. Арк. 23; Спр. 288-Е. Арк. 30; Спр. 337-Е. Арк. 23; Спр. 285-Е. Арк. 25; Кравченко В. З побуту й обрядів... С. 83.

силою наділяли рушник, яким зав'язували руки молодим на вінчанні, рушник, яким накривали кошик на Паску, освячений на Великдень пояс ¹.

У деяких селах худобу переводили через металеві предмети (сокиру, косу, пилу, замок, освячений ніж), покладені на порозі хліва. Пояснення обрядодії типові: *“шоб відьма не брала молока”*, *“шоб не зурочили корову”*, *“шоб до корови ніхто не підкаснувся”* тощо (с. Стара Олександрівка, Крученець Черняхівського р-ну, с. Рибчинці Хмільницького р-ну) ².

Ряд охоронних ритуалів, спрямованих на недопущення, нейтралізацію шкідливого впливу демонічних сил приурочувалося до Зелених свят. Як і в інший календарний час, у цей період широко використовували різні обереги, зокрема й уже згадувані апотропеї (мак, ніж, пояс, зілля), високий магічний статус яких зумовлений актом їх церковного посвячення.

За звичаєм, якого колись дотримувалися в Івановичах, що на Пулинщині, напередодні Трійці селяни обсіпали навколо обійстя освячений на Маковея мак-*“видюк”*, *“шоб ніяка ведьма не подійшла до корови”*. З такою ж метою у с. Крученці Черняхівського району увечері в Зелену суботу під порогом хліва клали освяченого ножа ³.

На тих же теренах, у с. Новополі поблизу Черняхова, оберегом від відьми вважали пояс, освячений у церкві на Великдень. За бувальщиною, яку оповідають у цьому селі, саме за допомогою цього магічного предмета один господар начебто упіймав відьму і сталося це якраз напередодні Трійці:

“В нас такий дід був. Мені це так розказував: “Сусідка моя вобше, кажуть, ведьма. А я не вірив. Як перед Трійцею... думаю, сяду у хліві і таки зловлю цю відьму. Ну і сів там в хліві, там ховавсь. Чую, у відро доїться корова моя. Я тихенько, думаю, зловлю. Як я вже ловить – нема нікого, не доїться, ні відра нема, тільки жаба плигає.”

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 216. Арк. 21; Плотникова А. Первый выгон... С. 109.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 8, 34; Спр. 497-Е. Арк. 23; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 49, 81.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 13, 19, 81.

Я за цю жабу, да одрубав передні лапки да пустив. Коли дивлюся, а в мене на дереві сидить моя кума. На дерево вискочила. І вже рве плаття і замотує цю руку... Я за пояса (свяченого на Паску)... да цього дерева – раз і подв’язав... То вона стала проситься: “Архипко, кумцю, до смерті не поїду ні до кого, тільки зсади, бо люди йдуть до церкви. Дорога, люди йдуть до церкви, побачать, що це я ведьма”. То я розв’язав... І більше не пошла, не доїла”¹.

Превентивним засобом, покликаним захистити обійстя від відьом та іншої “нечисті”, було використання троїцького клечання, особливо “татариння” (аїру). У с. Ксаверівці, Новополі на Черняхівщині в Клечальну суботу його розвішували на брамі, дверях, розкладали на долівці: “шоб ведьми не входили”, “це так вішали од злих цих відьмів”, “Шоб ніякі відьми не чіпляли, шоб ніяке зле, все обходило”, “Щоб ніяке зле до хати не подходило, то заквітчають татаринням”². Так само вмотивовували необхідність клечання у с. Колесниках на Гощанщині: “Свято Трійця, зеленню вбирають, вбирають таким, шоб зелено було... То від нечистої сили вбирали”³.

Особливою апотропеїчною силою волиняни наділяли окремі дерева, гілками яких на Зелену суботу прикрашали (маїли, клечали) подвір’я. Зокрема на Радехівщині для клечання завжди брали гілля клену, вірячи що клен “не допускає нечистої сили”. На Бродівщині оберегом вважали глід і в Зелену суботу його гілки клали біля брами і вхідних дверей хліва, розкидали по стайні, “шоби відьма не прийшла”, “аби відьма не забрала молока” (с. Підгірці). На Кременеччині гілку глоду встромляли у двері хліва, щоб відьма покололася⁴.

¹ Там само. Арк. 109.

² Там само. Арк. 48, 50, 65.

³ Баглай М. Обрядові функції... С. 609.

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 64, 77–78; Баглай М. Звичай клечання у народному календарі волинян. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба*. Л., 2013. Вип. 1. С. 13; Її ж. Традиційна літня календарно-побутова обрядовість... С. 8.

Одним із найдієвіших апотропеїв і водночас “нечистим”, “чортовим”, “проклятим” деревом, на якому повісився Іуда Іскаріот, вважали осику. Для клечання будівель цю рослину не використовували. Натомість, за даними початку ХХ ст., які підтверджують й сучасні польові записи, у деяких селах на Житомирщині в Зелену суботу осикові гілки встромляли в землю біля дверей, воріт як оберіг. Крім того, у поріг хліва забивали осикового кілка. Пояснення обрядодій традиційні: *“Осика одганяла ведьм да поганих духів”* (с. Троковичі Черняхівського р-ну), *“бо осичинна таке дерево, через яке відьма не може перейти”* (с. Сінгури Житомирського р-ну), *“Шоб не зайшла ведьма... Воно шелестить і не пустить ведьму в хлів, шоб корову не видоїла”* (с. Крученець Черняхівського р-ну), *“кілок осиковий забивали... в порозі, шоб не зайшла відьма в хлів”* (с. Грушки Хорошівського р-ну) ¹.

На оберегову семантику таких звичаїв вказують і етнографічні матеріали зі Старокостянтинівщини, які на початку ХХ ст. зібрав І. Бінковський. У суботу перед Трійцею при заході сонця селяни натикали гілки дерев, зокрема й осики, перед дверима будівель і біля воріт обійсть власне задля того, щоб відігнати відьом ².

За звичаєм, поширеним на Пулинщині, Черняхівщині, на Зелені свята пастухи плели для корів віночки. Відтак ці атрибути клали в корівник для оберігання худоби від відьом. Подібно чинили й подекуди на Горохівщині (сс. Смолява, Жабче, хут. Стійло) та Сокальщині (с. Хоробрів) ³.

Із традиційними уявленнями волинян про відьом пов'язані деякі застереження, приурочені до русально-троїцького періоду. Оскільки на Трійцю ці напівдемонічні істоти не можуть ввійти до церкви (бо їх “Бог не допускає”) і не мають змоги посвятити зелень, то по завершенні літургії випрошують у вірян освяченого “зілля” (аїру), яке використовують для чарувань. Однак на

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 3, 46, 92; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15-3. Спр. 257 (В.). Арк. 96; Баглай М. Скотарські мотиви... С. 818.

² Беньковський І. Осина в верованнях... С. 6.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 22; Баглай М. Обрядові функції... С. 612; Її ж. Скотарські мотиви... С. 820-821.

це приставати не варто, до чого подекуди колись закликали навіть священики:

“Святили зілля. Йдемо з церкви, а він каже, батюшка: “Не здумайте на вулиці комусь давати, бо на вулиці є різні люди: і невірющі є, і ведьми є, і не давайте. Послі свят – пожалуста...” Як воно, каже, могло вийти на дорогу під церквою, воно могло прийти в церкву! Но, видно, воно, каже, недостойне, що воно коло церкви стоїт... Є ведьми, що воно коло церкви. Ну не допускає її Бог... Вона не може зайти. Тільки під церквою просить, щоб хтось дав. То батюшка наказував, що не давайте” (с. Сміла Хмільницького р-ну) ¹.

Низка охоронних ритуально-магічних засобів і дій пов'язана зі святом Івана Купала, яке в народі вважали апогеєм зловорожої активності нечистої сили. Більшість із них спрямовувалися на захист худоби від відьом.

Так, щоб не допустити чарівниць до господи та завадити їм “забирати” молоко, напередодні свята волиняни клали біля дверей хліва чи на його порозі сокиру, серп, цілушку хліба, вкопували коло них вирвану з коренем молоду осіку, сипали навколо житлових і господарських споруд та біля їх порогів посвячений городній мак, мак-“видюк”, цвіт з конопель, коровам прив'язували до рогів “трохи солі, хліба і свяченого зілля”, на ворота приліплювали “громниці” тощо ².

На Шепетівщині вдосвіта на Івана Купала господиня тричі обходила навколо хліва з косою. Відтак клала її біля воріт разом з серпом і трьома осиковими колодами, щоб “*відьма не приступила до хліва*” ³.

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 73, 76.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 128, 145; Спр. 156-е. Арк. 126; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 76; Спр. 330-Е. Арк. 3; Доманицький В. Народній календар... С. 74; Кравченко В. З побуту й обрядів... С. 108; Пархоменко Т. Традиційна купальська обрядовість Рівненщини. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2005. Вип. 3. С. 101; Ї ж. Календарні звичаї... С. 85; Сумцов Н. Культурные переживания. С. 425, 600; Rokossowska Z. O świece roślinnym... S. 186; Stecki T. Wołyń... S. 106.

³ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 153.

У с. Сколобові Пулинського р-ну оберегом від відьом вважали попіл, взятий із купальського вогнища. Зазвичай його розсипали біля своїх хлівів, “щоб у відьми сир погнів”¹.

Із виявленням відьом та захистом від них подекуди в Україні та за її межами пов’язували саме розпалення вогнів на Івана Купала². У міфоруитуальній традиції волинян така функція обрядового вогню чітко не акцентована, однак вона простежується у деяких фольклорних текстах. Наприклад – у цьому фрагменті купальської пісні, яку наприкінці ХІХ ст. записала у с. Юрківщині на Новоград-Волинщині Софія Рокосовська:

*Ой на вигоні огонь горить,
У нашої відьми живіт болить.
Ой на вигоні огонь тухне,
У нашої відьми живіт пухне*³.

Із демонологічними мотивами купальського свята пов’язано також апотропеїчне використання такого його атрибута як обрядове деревце. У деяких селах на Славутчині гілки з “купайла” несли на город, а також встромляли за балку у хліві, “щоб відьма не видоїла корови”, бо вона “купайли теж боялась” (с. Лисиче)⁴.

Оберегом від відьом вважали гілки від купальського деревця й жителі Волинського Полісся. Якщо їх принести додому перш, ніж там з’явиться відьма, вони оберігатимуть оселю від її приходу протягом цілого року⁵.

У структурі купальської обрядовості поліщуків зафіксовано архаїчний магічно-охороний ритуал “знищення відьми”, який полягав у спаленні чи утопленні антропоморфного опудала або певного предмета, що символізував

¹ Там само. Арк. 144.

² Климець Ю. Купальська обрядовість... С. 40; Пархоменко Т. Календарні звичаї... С. 85; Виноградова Л., Толстая С. Иван Купала. *Славянские древности*. Т. 2. С. 366; Соколова В. Весенне-летние календарные обряды... С. 234.

³ Корепніcki I. Przyczynek do etnografii... S. 178.

⁴ Янковська Ж. Купальські пісні та особливості перебігу свята Івана Купала на Славутчині. *Матеріали до української етнології*. 2012. Вип. 11. С. 82.

⁵ Камінський В. Свято Купала... С. 17, 19.

цей демонологічний персонаж (купальське деревце, череп коня, віник, вінок, колесо та ін.)¹. У купальській традиції волинян ритуальне явище з такою назвою чітко не репрезентоване. Однак, подібні звичаї, пов'язані з ідеєю “вигнання” (“знищення”) нечистої сили чи певного міфологічного персонажа побутували і на Волині (на Гошанщині, Черняхівщині, Звягельщині): обхід села з купальським деревцем, після чого відбувалося його утоплення або спалення, кидання на воду вінків, котрі називали “купалами”, винесення за село (під апотропеїчний галас) уквітчаної вільхової гілки – “Купала”, разом з яким, як вірили, із села мають щезнути й усі відьми².

Прагнення нейтралізувати відьом простежується також у текстах пісень, якими волиняни супроводжували здійснення купальських обрядів винесення та знищення деревця. Для ілюстрації наведу фрагменти двох фольклорних творів, записаних на Кореччині (с. Стівпин) і Новоград-Волинщині (с. Юрківщина):

На святого Івана Купайлого

Ходила відьма повальною.

На дуб лізла,

Кору гризла,

З дуба спала.

Шоб тебе, відьмо, трасця напала,

Шоб тебе тресла повтора року,

¹ Виноградова Л., Толстая С. Мотив “уничтожения – проводов нечистой силы”... С. 105–112; Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології. I. THANATOS*. Л., 1996. С. 47; Иванов В. Отражение в обычаях Полесья индоевропейских обрядов почитания и ритуального сожжения коня (и его головы) и колеса. *Полесье и этногенез славян*. М., 1983. С. 93–96; Левкиевская Е. Демонология. *Восточно-славянский этнолингвистический сборник*. М., 2001. С. 386; Пархоменко Т. Календарні звичаї... С. 86.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 3, 21, 26, 34, 48, 52, 57, 80, 77, 83, 87, 91, 93, 97, 39, 43; Спр. 288-Е. Арк. 49; Спр. 496-Е. Арк. 2; Доманицький В. Народний календар... С. 74; Українка Л. Купала на Волині. *Українка Л. Зібрання творів у 12 т.* К., 1977. Т. 9. С. 10; Коваль Г. Еволюція календарно-обрядової традиції: від магічного до поетико-естетичного. *Народознавчі Зошити*. 2013. № 5. С. 806; Конопка В. Волинський “народний календар”... С. 394.

*Шоб не доїла корів щороку*¹.

На Івана Купайлого

Ходила відьма повального,

На дуба лізла, кору гризла,

*З дуба упала, сама пропала*².

Із традиційними уявленнями про відьом пов'язані деякі табуації, наявні в купальській традиції волинян. Так, на Сокальщині досі побутує заборона на Купала ходити до лісу, аби не нашттовхнутися на відьом, котрі шукають там чарівний цвіт папороті (с. Городиловичі, Тартаків)³. На Сокальщині, а ще в селах Радехівського, Горохівського, Пулинського районів в сучасну пору також дотримуються заборони купатися у водоймах на Івана Купала⁴. Таке застереження, очевидно, пов'язане зі згадуваними віруваннями про купання відьом на Івана та більш загальними уявленнями про воду як міфологічний локус, що є місцем знаходження чи проникнення демонічних істот (особливо в ключові дати народного календаря). Аналогами табу є такі ж заборони, звісні жителям Західного Полісся та, наприклад, білорусам, полякам, які теж вважали, що саме в цей день у воді перебувають відьми і вони можуть утопити людину⁵.

Деякі купальські заборони вмотивовані необхідністю захисту від демонічних сил худоби. Зокрема, у с. Юрківщині на Новоград-Волинщині напередодні Купала остерігалися відлучати від корів телят, щоб їм не нашкодили відьми⁶.

Зі святом Купала почасти пов'язані звичаєві регламентації, які стосуються реагування селян на виявлені в полі т. зв. “заломі” (“закрутки”). Як

¹ Доманицький В. Народній календар... С. 73.

² Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 178.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 8, 36.

⁴ Там само. Спр. 330-Е. Арк. 6, 80, 102; Спр. 496-Е. Арк. 79; Спр. 497-Е. Арк. 27, 65, 76.

⁵ Агапкина Т. Купание. С. 50; Горошко Л. “Вогню чорт боїться, а в воді селиться”... С. 572.

⁶ Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 195.

уже йшлося, на Волині вірили, що на згубу врожаю їх роблять відьми, чаклуни саме вранці на Івана Купала чи в інший час перед жнивнами.

Аби вберегтися від зловорожих чарів, у деяких селах такий “залом” скошували чи зжинали й обов’язково знищували (спалювали або викидали). В інших – такі дії чинити остерігалися, вважаючи, що не лише зжинати, а й навіть доторкатися до цих небезпечних магічних вузлів не варто, бо можна накликати на себе нещастя:

“Якщо закрутка на полі є, то це “зроблено”, не мона жать” (с. Бугрин Гоцанського р-ну); *“...не мона його [торкатися – К. А.], скосив да й усе”* (с. Івановичі Пулинського р-ну);

“Кажуть, що десь хтось “заломив”, то його не мона брати”; *“...ми жали, то ми того “залом” кидали, палили... То де хто не знав, то чуєш так, що то одіймало руки”* (сс. Смолява, Богунівка Горохівського р-ну);

“А як закрутить уже спеціально “закрутку” да ше примовить що-небудь, ото вже, як ту “закрутку” скосиш серпом чи що, то вже тобі не поздоровиться” (с. Троковичі Черняхівського р-ну);

“Як вона пошла жать це жито, в житі усередині... закручене отаково, як то перевесло тако накручене. І вона подивилася його, може вона його і в руки взяла... То в неї викрутило геть пальці на ногах, вона скільки жила, вона, бідненька, цибала, не ходила, а цибала” (с. Крученець Черняхівського р-ну) і т. ін.¹

Ляк перед “заломами” був настільки сильним, що часто селяни зверталися до знахарів, щоби відвернули відьомські чари. А відвертали їх так: знахар ішов на поле й, наприклад, встромляв на тому місці, де була “закрутка”, три деревця осики догори корінням; вижинав її або виривав “на одліг”, спалював “залом” (на місці виявлення або на роздоріжжі), викидав

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 35–36; Спр. 496-Е. Арк. 15, 36, 81, 100; Спр. 330-Е. Арк. 41, 74; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 63, 146-147; Кривенко А. Образ відьми... С. 469; Баглай М. Зажинкові звичаї та обряди волинян Гоцанщини. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Рівне, 2014. Вип. 12. Ч. 2. С. 5–7.

його за межу поля тощо. Дехто також радив господарям продати “небезпечне” збіжжя, бо з нього начебто вже не можна пекти хліба ¹.

За свідченням деяких респондентів, поміж знахарями часом траплялися й такі, що наживалися на забобонності селян. А саме – самі робили “закрутки” і самі за відповідну плату “одробляли” чари:

“А він [знахар – К. А.] сам закрутки робив... А люди не знали... В нього не було ніякої роботи, в нього поля не було, він собі це робив. А послі сам таке пустив, що вміє “одроблювати”. Та й до нього їдуть... та й платять. Потім вже дослідили, що то він робить...” (с. Бугрин Гощанського р-ну) ².

Попри те, що чарів із “заломами” волиняни остерігаються й тепер, з плином часу повір’я та заборони, пов’язані з ними, значно ослабли. Як випливає з матеріалів Н. Дмитрука, у деяких селах на Житомирщині до них скептично ставилися ще століття тому. Попри давні забобони, парубки “безбоязно і сміливо” виривали і викидали такі “закрутки” ³.

Подекуди на Волині певні охоронні дії чинили на свята Маковея і Спаса. Зокрема, у с. Хороброві на Сокальщині після церковного освячення маку вдома його сипали від фіртки до порога хати та по її кутах, щоб ні відьма, ні ніяка інша “нечисть” не проникла на обійстя ⁴.

З такою ж метою свячений городній мак, “дикий” мак-“видюк” та багато інших апотропеїв волиняни застосовували okazіонально, коли підозрювали, що відьма “переводить” худобу – зурочує, відбирає молоко тощо. У цьому випадку (як і при захворюванні, отеленні, купівлі корів) у багатьох волинських селах вдавалися до таких обрядодій: кропили тварин свяченою водою, обкурювали зіллям, стрітенською свічкою, осиковим листям і корою, обсипали худобу, хліви, усе подвір’я маком; вішали в стайні “татарське

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 15; Спр. 281-Е. Арк. 88, 93, 99; Спр. 330-Е. Арк. 41, 74; Етнографічні матеріали... С. 18–19; Сумцов Н. Культурные переживания. С. 598; Rokossowska Z. O świece roślinnym... S. 25.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 35–36.

³ Баглай М. Зажинкові звичаї... С. 6; Етнографічні матеріали... С. 19.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 74, 77.

зілля” чи “вербичку”, біля порога клали сокиру, ніж, серп, косу; прив’язували до рогів корови червоні стрічки, забивали в ріг кусок осики; додавали до пійла худобі свячені воду, сіль, троїцьке зілля, солом’яні йорданські хрестики, поміщали освяченого ножа; згодовували корові, козі шматок паски, лушпайки з освячених яєць, пуп’янки свяченої верби і т. ін. Як і в календарний час, деякі дії, наприклад з маком, супроводжувалися відповідними примівками: “Тоді відьма од цієї корови молока одбере, як цей мак ізбере”, “Коли відьма мак збере, тоді молоко забере” (с. Крученець Черняхівського р-ну). Вважалося, що без такого магічного закляття вони будуть недієвими: “Це треба ще примову знати, розказати, сказати. Як обсіпати без примови, – то нічого не дасть» (с. Рибчинці Хмельницького р-ну) ¹.

Узагальнюючи аналіз фактографічного матеріалу, можна констатувати, що календарна традиція волинян охоплює чимало звичаєво-обрядових явищ, які зумовлені традиційними уявленнями про відьом і спрямовані на їх магічну нейтралізацію. Як показують порівняльні розсліди, багато з них (насамперед ритуальні дії з металевими та посвяченими предметами-оберегами) подібні до тих засобів охоронної магії, якими в минулому зазвичай послуговувалися й жителі Полісся, Поділля, Середньої Наддніпрянщини, Карпат та інших теренів України ². Водночас низка охоронних засобів особливо чітко

¹ Там само. Спр. 496-Е. Арк. 8, 10, 13, 68-71, 115, 118; Спр. 288-Е. Арк. 18, 36, 48; Спр. 337-Е. Арк. 7-8, 23, 31, 33, 36, 37, 44, 47; Спр. 497-Е. Арк. 5, 13, 32, 41, 46-47, 50, 58, 65; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 71; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 99, 122, 133-134, 147-148, 154, 183, 234, 246; Од. зб. 773. Арк. 26-27, 84.

² Докл. про це, а також про численні іноетнічні відповідники явищ, їх типологічні паралелі в інших ритуальних контекстах див.: Гнатюк В. Купанє і паленє відьм у Галичині. *Матеріали до української етнології*. Т. 15. С. 178–201; Исаевич С. Еще рассказ о вовкулаках и чаривниках. *Киевская старина*. 1883. Т. 7. № 12. С. 700; Малинка А. Рассказы о ведьмах. Там же. 1894. № 3. С. 551–553; Курочкін О. Відьма в українській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 23–29; Про відьом і нечисту силу. *Діалектологічні студії*. Л., 2003. Вип. 2. С. 303–308; Г[рушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1906. Т. 8. С. 200; Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. *Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології*. К., 1995. С. 252; Горбаль М. Різдва обрядовість Лемківщини: семантика, типологія, етнічний контекст. Л., 2011. С. 40, 125; Кожолянюк О. Календарні свята та об-

акцентована саме в календарній обрядовості волинян, що й підкреслює її етнолокальну самобутність (звичаї клечати обійстя глодом, обходити його з косою, забивати осикові кілки в поріг хліва на Трійцю, класти біля воріт три осикові поліна на Івана Купала, встромляти рештки купальського деревця в стріху хати, переводити худобу через покладену на поріг хліва освячену вербову гілку тощо; ритуальні дії з використанням церковного воску, попелу зі спаленої “вербички”, освяченого на Великдень пояса та ін.; різні магичні практики, пов’язані зі знищенням “закруток”; заборони ходити на цвинтар у Світлий четвер, роздавати освячене на Трійцю зілля біля церкви; підкладати яйця під квочку на Благовіщення). Крім того, належить відзначити своєрідні автентичні умотивування ряду традицій, наприклад великоднього годування худоби освяченими печивом, яке спекли на Середохрестя, розпалювання купальського вогнища тощо.

До прикметних рис табуальної й апотропеїчної складової волинської календарної звичаєвості належить також тривале побутування багатьох давніх обрядових практик та їх добре збереження у новітню пору. Польові пошуки показали, що у тих чи інших районах Волині досі побутують звичаї у юрійівський день виганяти худобу на пасовище вербовою гілкою, кропити її свяченою водою, зав’язувати на роги коровам освячені нитки чи стрічки, на Зелені свята клечати обійстя осикою та глодом тощо.

ряди українців Буковини: семантика і символіка. Чернівці, 2014. С. 279; Скуратівський В. Святки. К., 1994. С. 43; Тиводар М. Традиційне скотарство... С. 390–391; Павлюк С. Аграрні традиції. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Л., 2006. Т. 2. С. 44; Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість... С. 28, 196, 216; Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції... С. 249–262; Гладкий М. Народні замовляння Ганни Войтенко із села Велика Рача (на межі з радіоактивно забрудненою зоною). *Полісся України*. Л., 2003. Вип. 3. С. 37–48; Христофорова О. Колдуны и жертвы: Антропология колдовства в современной России. М., 2010. С. 128–140; Агапкина Т. Очерки весенней обрядности Полесья. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. М., 1995. С. 21; Андрюнина М. “Заложные” покойники – локусы тела и локусы души. *Славянский и балканский фольклор*. М., 2011. С. 41; Виноградова Л. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. М., 1982. С. 220; Fischer A. *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*. Lwów, 1921. S. 249, 348; Biegeleisen H. *U kolebki. Przed oltarzem. Nad mogilą*. Lwów, 1929. S. 2–5, 26, 126; Moszyński K. *Kultura ludowa słowian*. W., 1967. T. 2. S. 269–282 та ін.

Дотепер зберігають свою актуальність і деякі традиційні заборони, наприклад що-небудь позичати з дому в часі найбільших релігійних свят, торкатися виявлених у полі “заломів” та ін. Ряд інших явищ (оберегове використання хліба, пояса, коси, воску, маку, ритуальне “вигнання відьом” на Купала тощо) виявилися затраченими, хоча традиційні повір’я та фольклорні оповіді про їх побутування в недалекому минулому залишаються живучими й у лоні сучасної народної культури.

РОЗДІЛ 3. КАЛЕНДАРНИЙ КОНТЕКСТ ТРАДИЦІЙНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО НЕЧИСТУ СИЛУ

3. 1. Календарні повір'я про чорта та інших злих духів

У демонології багатьох народів, зокрема й українців, одним із найвідоміших персонажів є чорт – злісний, підступний і вкрай небезпечний для людини злий дух, якого віддавна вважають уособленням усієї нечистої сили. Основою формування образу цього демона в традиційній культурі стали старожитні міфологічні уявлення, поєднані з тими видозміненими, синкретичними віруваннями, що утвердилися в світогляді різних етносів під впливом християнства. Така амальгама поглядів, з-поміж яких чимало дохристиянських, помітна в різних пластах народної демонології, зокрема й у тих віруваннях, що пов'язані з ключовими датами народно-церковного календаря.

У календарно-обрядовому вимірі, зокрема у циклі зимово-весняних свят волинян (різдвяно-водохресних, великодніх), уявлення про чорта мають дуалістичний характер. З одного боку, існує переконання про безсилля всілякої “нечисті”, зокрема й чортів, у переддень і в час настання найбільших свят у році, якими є Різдво та Великдень. З іншого боку, деякі повір'я, а також заборони та магічно-охоронні ритуальні дії, які згодом розгляну окремо, вказують на те, що саме у ці календарні періоди активність чортів та інших демонів значно посилюється¹.

Фольклорні оповіді та бувальщини про оказії, які начебто траплялися під час різдвяних і великодніх свят, засвідчують побутування в жителів Волині низки своєрідних уявлень про іпостасі та діяння чорта. Згідно з такими уявленнями, які подекуди побутують досі, чорт (“чортяка”, “дідько”, “лихий”, “нечистий”, “нечиста сила”, “злий”, “злий дух”, “сатана”, “біс” та ін.)

¹ Беньковский И. Обычаи и поверья... С. 73; Его же. Поверья, обычаи... С. 5; Пастернак Я. Звичаї та вірування... С. 330; Dymnysz N. Obrzędy i wierzenia... S. 101; Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 184. Пор.: Агапкина Т. Демоны как персонажи календарной мифологии. *Славянский и балканский фольклор*. М., 2000. С. 216 та ін.

– це антропоморфне створіння з виразними зооморфними рисами (шерсть, різьки, копита, хвіст), істота, здатна змінювати свою подобу, зокрема й приймати вигляд людини чи тварини – собаки, лошади, теляти, вівці. До інших прикметних властивостей демона належить те, що він здатний ставати невидимим і виявляє себе лише стукотом, звуком кроків або сильним подувом вітру, вмiє долати матеріальні перепони і проникати у замкнене приміщення, може збільшувати свої ріст і вагу (с. Городиловичі, Тартаків Сокальського р-ну, с. Рибчинці Хмільницького р-ну, с. Кутрів Горохівського р-ну р-ну, с. Водички Білогірського р-ну та ін.)¹.

З’являючись у різних місцях (на дорогах і роздоріжжях, біля річки, болота, греблі, млина, у кущах, на мості), “чортяка” чіпляється до людей, лякає їх, переслідує, водить манівцями. Після таких зустрічей з “нечистим” людина довго не може оговтатися від переляку, хворіє і часом навіть божеволіє (с. Бугрин Гошанського р-ну, с. Завизів Острозького р-ну р-ну, с. Гумнище Горохівського р-ну, с. Новопіль Черняхівського р-ну, с. Рибчинці Хмільницького р-ну, с. Слобода Старокостянтинівського р-ну)².

За віруваннями волинян, у час свят небезпечними є не тільки віддалені “нечисті” локуси поза “своїм”, знайомим простором, а й територія власної господи та дому, куди теж прагне проникнути нечиста сила. Так, у с. Шміткові Сокальського повіту (тепер – частина с. Гути Сокальського р-ну) вважали, що період від Божого Народження до Богоявлення є часом злих духів. З опівночі до перших півнів вони вештаються дорогами і можуть з’являтися біля селянських осель³.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 8, 28; Спр. 337-Е. Арк. 11; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 53, 282; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 183; Беньковский И. Обычаи и поверья... С. 73; Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia... S. 97, 101.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 30, 51; Спр. 337-Е. Арк. 33; Спр. 496-Е. Арк. 110; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 53, 195; Rokossowska Z. Bajki (Skazki) ze wsi Jurkowszczyzny: Pow. Zwiahelskiego, Gub. Wołyńskiej. Krakow, 1897. S. 93–94.

³ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 184.

У селах на волинсько-опільському пограниччі вірили у можливу появу “дідька” на Щедрий перед Водохрещем. Саме тоді він, мовляв, може прийти на обійстя й узяти сани, щоб катати на них своїх дітей (с. Зіболки Жовківського пов.)¹.

За деякими гадками, у святковий час “нечистий” може проникнути й до самої оселі. Якщо так станеться, наслідки будуть трагічними: *“З чорта дух прийде, ти його не побачиши, невідимий зайде. Богові перешкодит добро робити. А прийде чорт і всьо недобре буде: може заслабнути (людина) чи вмерти. Якусь біду принесе чорт... Общем, побідить Бога...”* (с. Водички Білогірського р-ну)².

В одній із розповідей, яку почуто у с. Рибчинцях на Хмільниччині, йдеться про те, що якимось на Різдво нечиста сила начебто явилася людям в образі відразу кількох осіб. Перестрівши чоловіка біля греблі, троє дядьків у стародавніх головних уборах “вели” його до самої хати. Відтак стали заглядати у вікна, проникли у дім і вляглися поруч із ним у ліжку³.

У деяких волинських селах були певні, що чортівня з’являється лише в тих оселях, де під час свят неналежно поводяться, не зважають на деякі настанови тощо. Так, за повір’ям з Кременеччини (с. Великі Бережці), у різдвяний період чорт приходив тільки до тих хат, де свистять (уявлення про свист, як засіб прикликання демона). Своєю чергою, у с. Семенові, що на Білогірщині, у давнину вірили, що “нечистий” (диявол у золотій шапці-невидимці) присутній там, де на Великдень сміються під час розговіння⁴.

Своєрідні повір’я, які теж стосуються Великодня, зафіксовано у селах на Славутчині, Старокостянтинівщині, Заславщині, Літинщині. Чорт замаює в свої тенета тих, хто під час великодньої служби вдається до певних “чарувань”. Наприклад, очікуючи сприяння у тій чи іншій справі (мислив-

¹ Пастернак Я. Звичаї та вірування... С. 330.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 282.

³ Там само. Арк. 53–54.

⁴ Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 200; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 23.

ство, картярство, відьомство тощо), у відповідь на привітання “Христос Воскрес!” промовить відповідне заклинання – “Я стріляю!”, “Я в карти граю!”, “А я корови дою!” абощо ¹.

За записами І. Біньковського, у Молчанах, Григорівці на Старокостянтинівщині вважали, що тих, хто на великодній літургії промовляє закляття, а також осіб, яким в цей час у церкві вдалося розпізнати відьом, чорт спокушає багатством. Коли така людина повертатиметься з церкви додому, чорт її неодмінно перестріне, запропонує свої послуги та гроші ².

Як і деінде в Україні, на Волині здавна вірили, що “дідьки” охороняють закляті скарби. За деякими гадками, їх можна здобути власне у переддень Великодня, рідше – в часі Різдва чи Зелених свят. Із сюжетів оповідань і бувальщин, зафіксованих на Лановеччині, Сокальщині, Здолбунівщині, Новоград-Волинщині, проте, видно, що таке прагнення часто завершується невдачею, трагедією. Сміливець, який наважується заволодіти “чортівським” золотом, залишається ні з чим або ж пропадає навіки разом зі скарбом; взамін на золото “дідько” вимагає неможливого, наприклад, принести відтятую людську голову, відправити на “заклятому місці” богослужіння, яке, однак, виявляється “недійсним” через відсутність якогось церковного атрибута, тощо ³.

Подекуди на Волині, особливо у селах поблизу середньовічних замків (Олеського, Підгорецького), фольклорні оповіді про чортові скарби можна почути й нині. За деякими з них, у році бувають такі дні, коли чорт їх

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 3; Беньковский И. Обычаи и поверья... С. 73; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 23; Данильченко И. Этнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1869. С. 36; Пуківський Ю. Звичаї та повір'я українців Волині, пов'язані з церковною службою на Великдень. *Народознавчі зошити*. 2013. № 2. С. 207; Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia... S. 458.

² Беньковский И. Обычаи и поверья... С. 73.

³ Данильченко И. Этнографические сведения... С. 12, 36; Драгоманов М. Малорусские народные предания... С. 80–88; Пархоменко Т. Календарні звичаї... С. 151; Українські міфи... С. 116–117; Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt... S. 97; Ibidem. Obrzędy i wierzenia ludowe w okresie świąt... S. 458; Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, planetnikach, miesięcznikach i błędach. *Lud*. Lwów, 1896. Т. 2. S. 252–256.

“сушить”, свідченням чого є багряне, синє полум’я, яке в тому чи іншому місці виходить з-під землі. Саме на такому місці, яке вважали “заклятим”, начебто й належить шукати скарби. При цьому не можна озиратися, а також треба якнайшвидше впоратися з роботою, бо зі співом перших півнів скарб нібито знову “підє під землю” (с. Терєбежі Буського р-ну, с. Підгірці Бродівського р-ну)¹.

Крім уявлєнь про активність “нечистої сили” під час різдвяних і великодніх свят, у жителів Волині також побутували демонологічні повір’я та оповідання про періодичні з’яви чорта в інші дати зимово-весняного календаря. Зокрема – у період від Покрови до початку Великого посту, коли зазвичай відбувалися молодіжні вечорниці, у дні св. Катєрини та св. Андрія, на весняні свята Благовіщення і Юрія.

Узагальнюючи записи, які зроблено на Гоцанщині, Горохівщині, Черняхівщині, Сокальщині, Старокостянтинівщині, Хмільниччині, Білогірщині, бачимо поширення низки прикметних повір’їв і фольклорних сюжетів. Злий дух показується людям переважно у темну пору доби (вечір, ніч) і місцями його з’яви часто є такі локуси як дорога, роздоріжжя, міст, гребля, водойма (озеро, ставок, річка), подвір’я, хлів, хата. Характерними зооморфними ознаками чорта є копита, хвіст, роги, кігті, однак “дідько” легко змінює свій образ і може перетворитися на тварину (собаку, лоша, теля, вівцю, козу), людину, чорну антропоморфну тїнь абощо. Указуючись у тїй чи іншій подобі, “нечистий” завдає людині великого ляку та чинить шкоду її господарству, переслідує перехожих, може покалічити дівчат, котрі мимоволі викликали його під час андріївських шлюбних ворожїнь, тощо. Подеколи, однак, чорти не виявляють зловорожих намірів і, скажімо, у подобі парубків з’являються на вечорницях, де веселяться і грають з дівчатами в карти. Деякі ілюстрації:

“Ту во посередині, де магазин, школа, то там є поставлений пам’ятник і там міст такий був. То там, кажут, хто тако вночі йде, то шось

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 62, 80.

вилітає так і переходє дорогу... Колись люди на вечорниці ходили, посиділи і собі йшли додому. І (тітка) каже: “Дивлюсі, передо мною пішов хтось. Я так злякаласі. Думаю, а то хто такий?”. То бачили таку тінь – чорна, подібна до людини” (с. Стенятин Сокальського р-ну);

“Їхали саньми на празник... на Парасковеї в грудні... Тіко баба їхала і дідо на тих санях. Каже: “Шось сіло на сані. Коні пріют так, як би не знати, шо було”. Ну і він заїхав на той празник. Там попріймалисі, всьо, люди їдут назад. А то крижова дорога..., навхрест дорога. І він, каже, їде назад. І не п'яний, ні ніц. Каже, так шось сіло. Двоє людей, коні попріли аж сані розірвалисі... І вони приїхали додому і кажут, шо шось є” (с. Тартаків Сокальського р-ну);

“Колись хлопці ходили на вечорниці. Мій брат старший ішов додому вже в час ночі. І коза якась причепилась до нього. І звідти – від теї хати і аж до тої, де ми жили, вона йшла за ним. І він зайшов в хату. В вікні, начить, стоїть. Він злякався, маму збудив. Мама прокинулася. Мама каже: “Вийди, перехрести і сам перехрестись”. Він вийшов перехрестився і перехрестив. То вона десь зникла... Це було десь осінню” (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну);

“Колись казали, на вечорницях збирались багатенько дівчат: зо чотири чи з п'ять. Та й ходили до них хлопці. Та й грали карти. Грають в карти, а в одної дівчини впала карта. Як вона взяла цю карту брати, то вона дивиться, шо це не чоловічі ноги, а копиті конячі, а тут (до пояса) настояці хлопці. Дограли вони карти, порозходилися, а ця дівчина до подруг каже: “Боже! Дівчата, з ким ми грали в карти?”. “З хлопцями” – ці дівчата кажут. “Ой, не з хлопцями. В них конячі ноги”. Якась нечиста сила” (с. Рибчинці Хмільницького р-ну) ¹.

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 254. Арк. 5; І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 21, 28; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 47, 195; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 200; Його ж. Українська міфологія. С. 14; Етнографічні матеріали... С. 74–75; Українські міфи... С. 37.

За давніми українськими віруваннями, які побутували й на Волині, у той чи інший час, поміж тим і на свята, чорти прагнуть укласти з людиною свої підступні угоди. У с. Григорівці на Старокостянтинівщині вважали, що з окремими особами, наприклад мисливцями, так стається на Благовіщення. Саме тоді “дідьки” спонукають їх вистрелити з рушниці у придорожній хрест і натомість обіцяють завжди допомагати на полюванні ¹.

Укладання угоди з чортом – відомий демонологічний мотив, який крім низки календарних повір’їв широко відображений у фольклорній прозі волинян. В обмін на багатство, вправність у якомусь ремеслі абощо людина “продає” свою душу “нечистому”, підписує договір з ним своєю кров’ю і т. ін. ²

Подекуди на Волині (Баранівщина) зафіксовано обрядово-драматичні форми таких сюжетів і їх репрезентовано у деяких сценках новорічних ігор з “козою” ³. У цьому ж ритуальному контексті маємо ілюстрацію традиційних народних уявлень про зооморфність чорта: ряджений цим персонажем зазвичай накривався конячою шкурою, на обличчя вдягав маску з лисячого хутра, а на голову – баранячі роги (с. Дубрівка Баранівського р-ну) ⁴ *.

¹ Беньковский И. Стрелянье в кресты... С. 162.

² Там само; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 25; Гнатюк В. Знадоби до української демонології. С. 156; Роздольський О. Галицькі народні казки. *Етнографічний збірник*. 1895. Т. 1. С. 90-92; 1899. Т. 7. С. 17-19.

³ Див.: Курочкін О. Українські новорічні ритуали... С. 72-73.

⁴ Там само. С. 72-73.

* Роги, копита, пазури, хвіст тощо – характерні риси зовнішності чорта на давніх волинських іконах із зображенням “Страшного суду” (пам’ятки XVII – поч. XIX ст.) – див.: Гелитович М. Датовані ікони Перемиської, Волинської та Львівської шкіл українського малярства XVI століття. *Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть*. Луцьк, 1999. С. 56; Ковальчук Є. Пам’ятки давнього сакрального мистецтва у Луцькому Свято-Троїцькому соборі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині*. Луцьк, 2005. С. 18-21; Лесів А. Іконографія Страшного суду в українському малярстві: становлення і розвиток в контексті візантійського мистецтва. *Народознавчі Зошити*. 2016. № 5. С. 1045; Луц В. Волинські ікони Страшного Суду. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Луцьк, 2012. Вип. 19. С. 36-44; Федак М. Датовані ікони Страшного Суду з колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Вісник Львівського університету*. Серія мистецтво. 2013. Вип. 12. С. 186; Федак-Гелитович М. Страшний суд в українському іконописі. URL: http://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/iconografia/4693/.

У селах на Кременеччині така дійова особа зазвичай перебиралася у вивернутий кожух та обмашувала лице сажею ¹. Подібно виглядав ряджений “чорт” і в ігрових діях волинського вертепу ².

Різними повір’ями про чорта наповнений літній цикл календарних свят жителів Волині. В основному вони пов’язані з днем Івана Купала, однак, скажімо, й свято Трійці сприймали в народі як час активізації різних демонів, зокрема й чортів.

Уявлення про спалах їх згубної активності саме в трійцький період (з’являються на обійсті, проникають в оселю), зокрема, побутували подекуди на Черняхівщині (сс. Крученець, Новопіль, Троковичі). Деінде, наприклад у с. Богунівці на Горохівщині, вважали, що на Трійцю “чорти” полюбляють сплутувати гриви коням ³. Подібні повір’я, в яких, очевидно, маємо контамінацію уявлень про чорта і домовика, зафіксовано на теренах Холмщини: у той чи інший календарний період чорт уночі проникає до стайні, ганяє коней, сплутує їм гриви ⁴.

Один із традиційних мотивів українських купальських повір’їв і міфологічних легенд – пошук в “іванівську” ніч чарівної квітки папороті та її пильне стереження злими духами ⁵. Побутували такі повір’я й на Волині: цвіт папороті – це “чортове зілля” і його охороняє нечиста сила, котра лякає, б’є кожного, хто наважується її зірвати; уособленням цієї “нечисті” є невидимий демон, що проявляє себе лише вербально (криком, плачем), або ж кубло змій, які відлякують від папороті сміливців. У деяких селах вважали, що папороть охороняють не лише чорти, а й лісовики (“леші”), що людина, яка її зірве, через сильний страх перед “нечистою силою” може збожеволіти:

¹ Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 227.

² Різдвяний вертеп на Волині. Луцьк, 1996. С. 6. Див. також: *Додаток В. 2.1–2.2.*

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 17, 65, 92; Спр. 332-Е. Арк. 15.

⁴ Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 34. S. 136.

⁵ Камінський В. Свято Купала... С. 21; Климець Ю. Д. Купальська обрядовість... С. 94; Українські міфи... С. 125; Зеленин Д. К. Описание рукописей... С. 296–297; Dymnycz N. Święto “Iwana Kupajła”... S. 436.

“Кажуть, що цвіте, що в дванадцятій годині піти і вона буде цвісти. А як хочеш вирвати, то воно тебе б’є і не допускає...” (хут. Стійло Горохівського р-ну);

“Тої папороті не возьмеш, бо тобі не дадут взяти чорти. Папороть – це чортяче зілля. Це не наше воно...” (с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну);

“Постелив якесь рядно і лежав там коло цієї папороті, а тоді вже, як вона зацвіте, то якийсь злий дух прийде її ломать. Але він там лежав і якесь всяке йому там марилось, але так він неї і не побачив теї папороті, того цвіту” (с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну);

“А в двенадцять часов ночі, кажуть, що виходе шось таке нечисте, не Боже, що воно може злякати людину. Ну, шось лякало. Отак якісь крики, так, як хто плаче, шось таке ото. Моя дочка тоді ходила, і два хлопці з нею. І казали вони, що сиділи, сиділи, чекали і потом... шось бігло з таким стоном, а потім в лісі плакало і крики були. Тоді вони повтікали і не бачили, що воно було” (хут. Підгора с. Великих Бережців Кременецького р-ну);

“Але ніхто не ходив шукати там папороті теї. Казали, що то не можна, бо розказували, що якийсь хлопець таки ходив і хтів то здібати... Але там кілька гадючих голів понавиставлелосі на протів теї квітки і він злякавсі і втік. То казали, що то от не можна там йти, бо то нечиста сила охороняє і ти все одно його не зірвеш” (с. Городиловичі Сокальського р-ну);

“Як вирвати папороть, то мона тоже з ума зійти, бо воно і гуде, і лякає, і страшне. Демон! Коли папоротник цвіте в лісі на Івана Купала, то його охороняють: і леші, і чорти охороняють, що до нього не підступиш. Злий дух його охороняє, бо він дуже велику силу, той папоротник, має” (с. Мокроволя Білогірського р-ну) і т. ін.¹

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 2; Спр. 496-Е. Арк. 23; Спр. 497-Е. Арк. 8; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 216, 243; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 226.

За оповіданнями, які й нині можна почути в тих чи інших волинських селах, деяким особам часом пощастить здобути цвіт папороті випадково, коли вони, скажімо, до пізньої ночі шукають у лісі загублену худобу і він сам упаде в постол. Однак, володіння чарівною рослиною є нетривалим, оскільки нечиста сила не дає людині втримати її в руках, перешкоджає вийти з нею за межі лісу (*“перейти границю”*), відбирає силою. Подекуди також розповідають, що чорт може виманити купальську квітку своїми хитрощами:

“Один чоловік... Десь в нього кінь пропав. І він, каже, пішов шукати лісом цього коняку... Шукав, шукав до двенадцяті часов ночі. Як він йде, йому цвіт папороті впав в тувель. І каже: “Я вже знаю, де коняка моя. Я вже йду за цєю конякою. Як я йду, йду, йду – “оп!” – не стало. Я не знаю знов, де». Він, каже, блудив до ранку. А вони [чорти – К. А.] забрали в нього зілля. Цей цвіт забрали... Як воно – сатана, то шо ти його побачиш, як воно взяло в тебе. Забрало і всьо” (с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну);

“Колись казали, загубились воли і... чоловік шукав ці воли, і по папороті ходив, і впала папороть у постол. Ну вже він бачить, де воли, все... Через границю, кажуть, треба перенести цю папороть. Переніс через границю ти, не злякавсь нічо, то вже вишивай його кудись, розрізуй і вишивай, то будеш всей світ знать. Але ти його не перенесеш через границю... Осьо ліс, оце в лісі вже всьо – така границя. Як ти через це перейдеши на поля сюди, через границю цю, то вже ти перенесеш. Не випустив з руки да вловив його. А мусиш випустить, як тобі [чорти, відьми – К. А.] стануть пороть [бити, лякати – К. А.]... Кажуть, то ти сам кинеши...” (с. Новопіль Черняхівського р-ну);

“А в нас був такий дядько, шо корови йому пропали, три корови і бугай. І він пішов до ліса шукати... То вже була десь дваняцята година, а колись... плели з соломи такі постули. І він пішов з тими постулами по лісі, тай той цвіт, як цвив, впав йому в той постол. І він такий мудрий зробився, шо знав де його корови, де той бугай і всьо. Він став іти, а чорт мудріший, здибав його, перейняв та й каже: “Слухай, чоловіче, я маю такі файні

чоботи”. А він мав такі чоботи, як пан. І каже: “Заміняймося, я тобі дам ті чоботи, а ти мені дай свої постули”. А той подумав: “То солома, я собі ще таких сплету” і дав ті постули. А не дивився, не знав, що там йому цвіт впав... Той вхопив ті постули та й посміявся. А дядько обернувся і вже не знає, де ті корови, і далі шукає за тими коровами. Прийшов додому та й каже, що вже знав, по якому йшли ті корови, але не міг здібати. А жінка каже: “Чо ж ти такий дурний, тобі певні цвіт впав в ті постула, а ти поміняв за тово”. А він приніс якісь кінські копита” (с. Станіславчик Бродівського р-ну) ¹.

Чудодійна папороть – чортова рослина, тому навіть той, кому таки вдається заволодіти нею, не матиме щастя і спокою через помсту злих сил. Саме про це – наступна розповідь про одного знахаря, який в обмін на квітку папороті нібито пожертвував статком і життям власних дітей, віддавши їхні душі чортові:

“...в нас чоловік шукав. Кажуть, найшов її. Але сатана не дала йому жити. Не треба теї папороті. Він знахар, він знав всьо. Але всьо забрав сатана. Чоловік пасе корови, на колінах “Отче наш” говоре. А сатана його потихне. Чоловік каже: “Не бий мене, не пхай, я ще маю тобі що дати”. Худобу, всі діти дав, єден внук тіко остався. А нарешті він [онук – К. А.] пішов корову доїти, корова, як врізала його, то забила і всьо. То нашо воно потрібне, та папороть? То нашо воно потрібне, як сім’я вся пішла в могилу?” (с. Перемиль Горохівського р-ну) ².

У волинських повір’ях, приурочених до купальського свята, знайшли своє часткове вираження відомі у жителів різних регіонів України уявлення про чорта як уособлення деяких атмосферних явищ, зокрема вихору, буревію, смерчу. Так, на Старокостянтинівщині вважали, що сильний вітровій, який спричиняє “нечистий”, часто стається саме купальської ночі і є вкрай

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 216; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 110; Спр. 399-Е. Арк. 2.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 39.

небезпечним для людини. Як у будь-який інший час, цим вихором чорт може її підхопити в повітря, занести бозна-де і погубити (с. Губча) ¹.

Такі уявлення знайшли певне відображення у купальському обрядовому фольклорі волинян, зокрема в деяких піснях з мотивом покарання чортом парубків за нищення купальського деревця:

*Сьогодні Купайло, а завтра Іван,
Поньос чорт хлопців через панський лан.
Через панський лан, через границю,
Поньос чорт хлопців на шибеницю*

(с. Межиріч Острозького р-ну)

*Ой на городі крокіс поріс,
Забрав чорт хлопців, у ліс поніс.
Ой на городі крокосиця,
Забрав чорт хлопців та й носитья...*

(с. Дубрівка Баранівського р-ну) ².

За матеріалами П. Чубинського, жителі волинсько-подільського порубіжжя (Літинський повіт) вірили, що на Купала чорти “полюють” і на дівчат. Пролітаючи вулицею, де збирається молодь на святкування, “дідько” кричить: “Гоя, гоя, всяка дівка моя” ³.

Як видно з етнографічних записів Т. Стецького, ще в середині ХІХ ст. у діях чорта волиняни також вбачали причину появи в полях вранці на Івана Купала т. зв. “закруток” ⁴. За іншими (поширенішими) віруваннями, що побутували і на Волині, і в інших регіонах України, ці прояви зловорожої магії – наслідок дій відьом або чаклунів.

¹ Іваннікова Л. В. Вірування в русалок... С. 107; Українські міфи... С. 40.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 3; Глушко М. Купальські пісні... С. 78. Див. також: Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 36: Wołyń. S. 73.

³ Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 80.

⁴ Stecki T. Wołyń... S. 59.

У деяких повір'ях, що пов'язані з літніми календарними святами, на-трапляємо на уявлення про локуси тимчасового чи сталого місцезнаходження нечистої сили. Так, подекуди на Білогірщині (с. Водички) досі вірять, що на Івана Купала чорти “ховаються” на деревах. Подібні переконання про їх перебування “на гіллі” впродовж тривалого періоду (від Водохреща до Іллі) зафіксовано на Звягельщині *. Відтак у день святого Іллі, який, за відомими віруваннями, побиває їх своїми вогняними стрілами (блискавицями), чорти ховаються у водоймах. На те, що саме від цього дня і аж до Водохреща вода є місцем їх сталого перебування вказують і відповідні народні приказки: *“До Іллі сидить чорт на гіллі, по Іллі скаче у воду”*; *“Ще з самої Іллі сидів чорт у воді, а, як на Ордань Христа почув, то й воду забув, та на гіллю подув”* ¹.

Із уявленнями про те, що в літньо-осінній період чорт перебуває у водоймі чи біля неї (в очереті, у купині на болоті), пов'язані й деякі інші демонологічні оповідки, в яких йдеться про іпостасі демона, його дії тощо. Так, “дідько”, мовляв, указується там у вигляді антропоморфної тіні, всідається людині на спину, спілкується зі знахарями, заманює захмелілого музику в болото й той до сходу сонця грає на чортівському бенкеті тощо:

“Там було таке болото. Казали, що там чорт ходить, що він там являється” (с. Городиловичі Сокальського р-ну);

“І ми пошли, вже дванадцятий час ночі був. Ідемо по дорозі, тут вода, а там сіножать. І тако ми йдемо і вже говорим, але я наблюдаю, що, як ми йдемо, то так воно йде за нами, поруч з нами через воду. І тако йшло, а тоді на дорогу вийшло і тако “Пух!”, і розсипалося, і немає... Як тень йде, як

* У с. Куцах на Бусьчині вірили, що до Купала чорт перебуває у кісточці вишні або в “зернятті” іншої ягоди (Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 12).

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 282; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 8; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 202 в. Арк. 31; Спр. 142. Арк. 71 зв.; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 22, 24; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 157; Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К., 1992. С. 259, 263; Українські міфи... С. 17-18.

людина. І поперек нас, впереді. Вже кончилася ця вода, вже хати починають, і воно вийшло на дорогу і не стало його” (с. Крученець Черняхівського р-ну);

“Це вже теї матері батько да ходив до своєї дочки. А та далеко жила. Був довго там да засидівся вже і пізно йшов послі двенадцяти. Да прийшов, там мосток такий через дорогу. Там колись протікала річка. То він каже: “Йду, йду, це шось, каже, як учепиться на мене таке ва́жке. Да йду, йду. Боже, не можу донести! Таке важке”. Ну, а він був такий начитаний, молитву знав таку. Давай цю молитву читать, то він [чорт – К. А.]: “Ха, ха, ха!”. Каже: “Муху в носі маєш? Добре, шо ти муху в носі маєш”. “Да скочив з мене, да – каже – десь це поділось. Я пішов, а так би ніс би до дома, якби не знав молитви” (с. Троковичі Черняхівського р-ну);

“А ми приїхали до того знахора. А моя мама пере коло Стиру і чує... То мама як почули то, то вхопили лахи ті всі, то не прали, а додому втекли... Кажуть: “От сатана над Стиром говорила з знахором...”” (с. Перемиль Горохівського р-ну);

“Ше мій дід колись казав, шо пішов грати на весілля й дуже довго грав. Коли йшов вже з весілля, то побачив таке озерце. Там є очерет, а йому певне то показалося, чи то там “лихе” було. “Вже – каже – кличуть мене, так, як то в гості, шоб я заграв. Я прийшов, граю, танцюють... Як вже на світанку сонце починає сходити, півень закукурікав, все те поділося. Я сиджу в купині і граю”. То вже “лихе” якесь його забрало тоді” (с. Перемиль Горохівського р-ну) та ін.¹

Переконання в тому, що злі духи пов’язані з водною стихією, відображені також у демонологічних повір’ях про водяника. Подекуди на Хмільниччині (с. с. Уланів, Воронівці), Горохівщині (с. Гумнище) цього небезпечного демона ототожнювали з “нечистим” і вважали, що в той чи інший час, особливо на Івана Купала, він затягує людей у воду, залоскочує і топить. З

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 10; Спр. 496-Е. Арк. 5, 105; Спр. 337-Е. Арк. 39, 50. Див. також: Костомаров М. Слов’янська міфологія. К., 2014. С. 79; Rokossowska Z. O świece roślinnym... S. 170; Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 250.

острашу перед водяником, у цей день не купалися й пильнували, щоб діти не йшли до ріки ¹.

Із діями злого “водяного духа” подекуди пов’язували утворення на воді виру, потрапивши у який людина може утопитися. У с. Водичках Білогірського р-ну вважали, що так може статися, якщо в літні дні, зокрема й на Івана Купала, вона купатиметься в річці в пообідню пору ².

У контексті календарних, зокрема купальських, повір’їв жителів окремих волинських сіл фігурує також такий демонологічний персонаж як “полуденник” (“полудник”). Як на Івана Купала, так і в інші дні (часто – у період жнив) цей неперсоніфікований дух зазвичай являється тільки в полудень. Місцями його появи є дорога, поле, а наслідками – хвороба людини, оскільки “полуденник” може її “продути” і паралізувати (с. Бугрин Гощанського р-ну, с. Липа Горохівського р-ну р-ну, с. Городиловичі Сокальського р-ну) ³.

Злим і небезпечним духом, на переконання волинян, є також т. зв. блуд. За традиційними віруваннями, що збеглися донині, цей демон, який буває невидимим або указується в тій чи іншій зооморфній подобі (собаки, свині, вівці, теляти, кози), збиває людей з дороги, водить їх манівцями і навіть може згубити, завівши в болото чи став. Крім дороги, “нечистими” місцями, де може “вчепитися блуд”, вважали ліс, границю між лісом і селом, кладовище. Дехто оповідає, що через нього в нічний час людина могла “заблудитися” навіть у власній хаті ⁴.

Про різні оказії, які під впливом запаморочення, насланого “блудом”, траплялися із тими чи іншими людьми, у волинських селах досі розпо-

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 98, 172; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 30.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 281.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 33; Спр. 337-Е. Арк. 30; Спр. 497-Е. Арк. 7.

⁴ Там само. Спр. 337-Е. Арк. 76; Спр. 497-Е. Арк. 6; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 171, 198, 275; Од. зб. 773. Арк. 56, 107.

відають багато бувальщин. Із деяких оповідей бачимо, що активність демона начебто проявлялася і в час календарних свят:

“На Новий Рік це було. Пішли ми [з колегою-музикантом – К. А.] тоді з клуба, на хутор, там його хатина... І десь в час ночі йдем по домах. Виходим на двір. Ну, йдемо ми, а то було чуть-чуть темнувато, але місячно було. Йдемо, кажу: “Туди наша дорога”, він каже: “Ні, треба сюди йти”. Я кажу: “Та шо ти, он світло горить. Я ж бачу, це наше село”. І так заблудили, шо я туди кажу, а він показує сюди. Пока аж не вийшли на мосток, тоді я став, опам’ятався. “Це точно наше село”. А мене тягнуло туди, в ту сторону” (с. Завизів Острозького р-ну) ¹.

У деяких народних повір’ях, які, щоправда, чітко не пов’язані з календарними подіями, “блуд” ототожнюється з чортом або ж лісовиком, який теж, мовляв, полюбляє водити людей манівцями чи лісовими нетрями. У с. Кутрові на Горохівщині оповідають, що “леший”, бувало, появлявся в іпостасі kota, побачивши якого люди вмить втрачали орієнтацію в лісі ². За іншими свідченнями, які зафіксовано на Сокальщині, лісовик – це дух-господар лісу, котрий може сприяти людині у збиранні його дарів. Тому, коли хтось рушає до лісу (скажімо, за грибами), завжди потрібно звертатися до лісовика з проханням про допомогу: *“Добрий духу лісів і полів, допоможи мені назбирати грибів!”* (с. Городиловичі) ³.

Як показують польові розсліди, у сучасну пору уявлення та повір’я про лісовика в основному затратилися або ж цей давній персонаж народної демонології, так само як і блуд, постає лише одним з уособлень чорта, нечистої сили. За винятком згаданого повір’я про те, що лісовик у купальську ніч охороняє цвіт папороті, інших власне календарних повір’їв про цього персонажа у волинян не збереглося. Наразі не вдалося виявити також відповідних відомостей стосовно вияву в календарній традиції волинян уявлень

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 51.

² Там само. Спр. 337-Е. Арк. 8.

³ Там само. Спр. 497-Е. Арк. 5.

про таких демонічних істот, як “польовик” (демон, котрий мешкає в полі й охороняє посіви та межі лану), “перелесник” (“нечистий” дух, що в образі коханої людини навідується ночами до жінок та дівчат), “болотяник” (істота, що мешкає в болоті і заманює людей у трясовину). Як бачимо з наведеної фактографії, лише частково приурочені до деяких дат народного календаря повір’я про “вихора”, “водяника”, “полуденника”, “блуда” *.

З-поміж календарних вірувань про різні персонажі, які уособлюють нечисту силу, найбільш виразними та живучими виявилися ті, що стосуються чорта. Водночас і традиційні, і новочасні народні уявлення про цього демона часом виявляють певну розмитість його образу. Як і в позакалендарному контексті, у міфологічній канві різдвяно-водохресних, великодніх та троїцько-купальських свят (періоди уявної активізації чорта) він деколи зближується з іншими персонажами (домовик, вихор, блуд, водяник) або ж уявлення про нього і неперсоніфіковану нечисту силу (злих духів) не розмежовуються.

Як показує порівняльно-історичний аналіз, різні, зокрема й подібні до волинських, календарні повір’я про чорта, його іпостасі, перевтілення, шкідливі дії під час свят побутували в жителів Карпат, Полісся, Поділля, Слобожанщини, Середнього Подніпров’я ¹. Водночас деякі демонологічні віруван-

* Пор. прояв уявлень про цих персонажів в інших (некалендарних) повір’ях та в фольклорній прозі волинян: Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 50–55; Пастернак Я. Звичаї та вірування... С. 339; Петров В. Вірування в вихор і чорну хворобу. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 3. С. 325–342; Роздольський О. Галицькі народні казки. *Етнографічний збірник*. 1895. Т. I. С. 13; Скуратівський В. Русалії. К., 1996. С. 121–122; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 193; Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 201–207; Rokossowska Z. Bajki... S. 9, 23–25, 57–58; Siewiński A. Wierzenia ludu... S. 252–256; Sokalski V. Powiat Sokalski... S. 250 та ін.

¹ Див.: Гнатюк В. Знадоби до української демонології... С. 127; Кримський А. Звенигородщина. С. 381–384; Кирчів Р. Із фольклорних регіонів... С. 125; Астахова О., Крупа Т., Сушко В. Свята та побут... С. 100; Галайчук В. Традиційна демонологія Зарічненщини. *Міфологія і фольклор*. 2014. № 1–2 (16). С. 31; Галайчук В. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини. *Записки НТШ*. 2010. Т. 259. С. 175; Горошко Л. “Вогню чорт боїться, а в воді селиться”... С. 566; Кожоляк О. Календарні свята... С. 144; Курочкін О. Обрядовість (Календарні свята й обряди). *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. К., 1994. С. 381; Поріцька О. Українська народна демонологія... С. 105; Українські міфи... С. 38–46; Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 34. S. 129 та ін.

ня волинян (про викрадання “дідьком” саней з обійстя перед Водохрещем, контакти деяких осіб з чортом після великодньої літургії, перебування “нечистого” в домі в часі великоднього розговіння, заплітання коням грив на Трійцю, “чортові закрутки” і небезпечний вітровий на Купала) є етнологічними.

Уявлення про чорта, репрезентовані в календарній традиції волинян і жителів інших теренів України, мають ряд іноетнічних паралелей¹ та зберегли в собі низку світоглядних архаїзмів. Це зокрема уявлення та повір’я про зооморфні риси чорта і його появу чи постійне перебування у міфологічно маркованих, суміжних з “іншим” світом, звідки походить уся нечиста сила, локусах (роздоріжжя, кладовище, міст, водойма, ліс); надприродні здатності демона (ставати невидимим, літати, змінювати візуальний прояв та ін.); його шкідливі чи, навпаки, патронажні функції (негативний вплив на здоров’я людей і худоби, урожай, атмосферні явища, сприяння в певних видах діяльності); побиття “нечистого” громом і блискавкою (відгомін праслов’янського міфу про боротьбу божества-громовика зі своїм супротивником) тощо.

Календарні повір’я волинян про чорта у цілому дають добру уяву про його іпостасі, властивості, дії тощо й доповнюють чи конкретизують ті вірування про демона, які представлені в інших контекстах і різних жанрах усної народної творчості². У сукупності такі загальні демонологічні вірування, деякі з яких мають апокрифічне коріння, охоплюють також уявлення про походження чортів і їх ієрархію, скидання бісів з небес і заселення ними

¹ Пор.: Агапкина Т. Мифопоэтические основы... С. 374–381; Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. М., 1869. Т. 3. С. 83; Белова О. Бес. *Славянская мифология*. М., 2002. С. 34–34; Ее ж. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. М.: Индрик, 2005. С. 31–32; Петрухин В. Сатанаил. *Там же*. С. 422–423; Его же. Чёрт. *Там же*. С. 484–485; Потебня А. Символ и миф в народной культуре. М., 2000. С. 288; Минуа Ж. Дьявол. М., 2004. С. 18–19; Moszyński K. *Kultura ludowa słowian*. S. 712; Zadrożyńska A., Vražinovski T., Wrocławski K. *Ludowe obzędy i podania*. W., 2002. S. 137.

² Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 183–196; Беньковский И. Обычай и поверья... С. 73; Его же. Поверья, обычаи... С. 5, 8; Его же. “Як сатана збирав закони по землі”... С. 15–17; Етнографічні матеріали... С. 19–36; Давидюк В. Українська міфологічна легенда. С. 75–83; Ошуркевич О. У дивосвіті казки. С. 176 та ін.

певних земних локусів чи їх перебування у пеклі, ширше коло повір'їв про різні уособлення і метаморфози “нечистого”, локуси його появи, шкідливі дії тощо*.

3. 2. Календарні звичаї та обряди, спрямовані на захист від нечистої сили

Традиційні уявлення волинян про активізацію під час свят нечистої сили відображені не лише в різних повір'ях і фольклорних творах, а й у певних звичаєво-обрядових явищах. А саме – у низці заборон, що їх селяни дотримувалися в той чи інший календарний період, та відповідних засобах охоронної магії, до яких вдавалися з метою захисту від чортів та інших злих істот.

З охоронних практик, пов'язаних з циклом різдвяно-водохресних свят, насамперед відзначу використання низки апотропеїв. Так, за звичаєм, що побутував на Старокостянтинівщині (с. Левківка), Бродівщині (сс. Бордуляки, Станіславчик), Бусьчині (с. Спас), у надвечір'я Різдва на кутах святкового стола під скатертиною клали часник, щоб він охороняв сім'ю від нечистої сили, злих духів. Подекуди на Кременеччині під різдвяний стіл і тепер кла-

* Про загальноукраїнські паралелі волинських повір'їв, легенд, оповідань про чорта, стали й діалектні назви демона, змалювання його образу в українській художній літературі див.: Іларіон, митр. Дохристиянські вірування... С. 137–148; Хобзей Н. Гуцульська міфологія. Л., 2002. С. 22–29, 41–43, 64–69, 93–102, 107–108, 134–135, 147–151, 166–169, 185–189; Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів (на матеріалі лексеми чорт). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Л., 2009. Вип.4. С. 886–888; Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Т. 2. С. 455; Могила О. Назви вибору... С. 21–22; Корзонюк М. Матеріали до словника... С. 257; Етимологічний словник української мови. К., 2012. Т. 6. С. 344; Ятищук О. Трансформація фольклорного образу чорта в художній літературі (на матеріалі художньої прози Г. Ф. Квітки-Основ'яненка). *Studia Methodologica*. Тернопіль, 2008. Вип. 25. С. 254–257; Вишнеvsька Г. Лінгвальна об'єктивізація концепту “чорт” у поетичній драматичній творчості Лесі Українки. *Леся Українка і сучасність*. Луцьк, 2010. Т. 6. С. 171–182; Корнійчук Т. В. Язичницько-християнські аспекти моделювання образу чорта в п'єсі І. Котляревського “Москаль-чарівник”. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 8. С. 75–80; Тяпкіна Н. І. Демонологічна лексика української мови: автореф. дис. канд. філол. наук. Запоріжжя, 2006. С. 13–14; Редьква М. І. Семантико-функціональна система особових найменувань в українських народних чарівних казках (у записах ХІХ ст.): автореф. дис. канд. філ. наук. Івано-Франківськ, 2008. С. 12.

дуть відомі своїми апотропеїчними властивостями гострі металеві предмети (сокиру, серп), *“щоб нічого злого в хату не заходило”*¹.

У с. Зіболках на Жовківщині (волинсько-опільське пограниччя) остерегілися, що у вечір перед Водохрещем “дідько” може поцупити з обійстя сани для катання на них своїх дітей. Аби завадити цьому, господар приладжував на ворота чи паркан спеціально виготовлені до цього дня дерев’яні хрестики².

Як і деінде в Україні, на Волині віддавна одним із найдієвіших охоронних засобів від демонічних істот і загалом різних нещасть вважали свячену воду та ритуальне освячення нею дворів, житлових і господарських споруд, худоби. За традицією, такий обряд, що передбачав застосування й інших оберегів, здійснювали перед святковою трапезою напередодні Йордана. Подекуди також обійстя повторно освячували на саме Водохреще або через кілька днів після свята.

Ритуал освячення відбувався так. Господар дому обходив обійстя з кропилом, зробленим з колосків жита (з різдвяного снопа), і кропив свяченою водою кожну будівлю. Крім того, на дверях житла та інших споруд, над хатніми вікнами малював освяченою крейдою один або три хрестики чи, як наприклад на Кременеччині, випалював їх свічкою на одвірках. На Бродівщині, Бусьчині, Кам’янку-Бузьчині, Сокальщині, Радехівщині хрестики-обереги (“йордані”, “гордані”) виготовляли з тіста, соломи чи паперу і вішали їх на вікна та двері будівель на дев’ять чи сорок днів або до Стрітення. На переконання волинян, усі ці дії мали оберігати дім, його мешканців, а також худобу від злого духа (чорта) і загалом усього лихого: *“то від нечистого”* (“від злого духа”, “од злого”, “од лихого”), *“щоб куций (чорт) не заходив”*, *“щоб чорт не зайшов в хату, щоб нічо лихе не підступало”*, *“щоб ні до чого в господарстві не приступила нечиста сила”*, *“щоб злий дух не мав доступу”*,

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 226; Од. зб. 674. Арк. 5; Архів ЛНУ імені І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 1, 5; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 223.

² Пастернак Я. Звичаї та вірування... С. 330.

“шоб нечиста сила на другий день не залетіла”, “най туди злий дух не підходе”, “шоб то лихе чи злий дух, що хреста боїться, не зайшли” і т. п.¹

У сучасну пору народний звичай йорданського освячення всього обійстя здебільшого затратився. Його місце зайняла обрядова посвята домівок, яку на Водохреща чи кількома днями пізніше, за церковним каноном, здійснюють священики².

Із уявленнями про магічні (охоронні, очисні, лікувальні) властивості йорданської води пов'язані й інші календарні звичаї, зокрема оберегові. Так, для захисту від усього злого, оздоровлення тощо на Водохреща всі члени сім'ї зазвичай трохи надпивають щойноосвяченої води. У минулому з тією ж метою на Йордан її обов'язково додавали до пійла худобі, лили в колодязь (с. Сміла, Зозулинці Хмільницького р-ну., с. Мокроволя Білогірського р-ну, с. Тартаків Сокальського р-ну, с. Ясне Гощанського р-ну)³. Щоб до корів *“не підступала ніяка нечиста сила”*, у деяких селах одразу після Водохреща їм згодовували сіно, яким на свята устеляли долівку (с. Колесники Гощанського р-ну)⁴.

Добрим оберегом вважали воду, освячену на Стрітення. Після церковної служби її пили натщесерце, лили в криницю, доливали до пійла худобі. Крім того, у цей день *“стрітенською”* водою окроплювали худобу, оселю, щоб *“зли духи не чіплялися”* (с. Нараївка Славутського р-ну, с. Смолява Горохів-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 42, 45, 50, 60; Спр. 337-Е. Арк. 11, 53; Спр. 496-Е. Арк. 23, 65; Спр. 497-Е. Арк. 8, 37; Спр. 330-Е. Арк. 2, 8; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 282, 236; Од. зб. 674. Арк. 6, 28, 29; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 118; Беньковский И. Поверья, обычаи... С. 8; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 2; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 235; Кравченко В. З побуту й обрядів... С. 82; Кривенко А. Апотропеїчна семантика... С. 126–128; Її ж. Традиційні уявлення... С. 65-74; Dymnysz N. Obrzędy i wierzenia... S. 100; Kolberg O. Dzieła wszystkie. 1964. Т. 33. S. 125. Див. також: *Додаток В. 1.1.–1.4.*

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 42, 50, 60; Спр. 337-Е. Арк. 11, 35, 53; Спр. 343-Е. Арк. 148, 163; Спр. 497-Е. Арк. 8, 37; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 150, 236.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 83, 114, 240; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 37; Спр. 181-Е. Арк. 2.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119-Р. Оп. 17. Спр. 328-Е. Арк. 9.

ського р-ну, с. Зозулинці Хмільницького р-ну). *“Шоб нічого лихоє до хати не входило”*, подекуди на Стрітення полум'ям “громничої” свічки випалювали хрестики на дверях хати (с. П'ятикори Локачинського р-ну)¹.

Крім використання певних оберегів, у циклі зимових календарних свят волинян наявні деякі обрядові явища, пов'язані з міфо-ритуальним мотивом вигнання (знищення) нечистої сили. Зокрема він проявляється в деяких діях, що відбувалися під час освячення води на Водохреща.

У давнину йорданське водосвяття, як правило, відбувалося на річці. У момент, коли після релігійної відправи священик занурював хреста в ополонку, що власне й було актом освячення води, присутні біля водойми зчиняли великий галас і починали стріляти з рушниць. Така практика була поширена на теренах всієї Волині й, як випливає із традиційних народних пояснень, подекуди її вважали власне обереговою. Ритуальний галас та стрілянина були спрямовані на відгін, знищення нечистої сили, яка, згідно з повір'ями, в результаті освячення води, виходить з водойми на сушу.

У с. Сінгурах, що неподалік Житомира, сутність традиції пояснювали так: *“Як ніп на Водохрещи стромляє креста в воду, то чорт вискакує з води, а тоді стріляють, щоб забити чорта”*, *“злого духа”*. На Лановеччині вірили, що після освячення водойми злі духи тікають до пекла, де перебувають до великодньої ночі (с. Борщівка). Подібні вмотивування не забулися й нині: *“Стріляють, шоб ці злі духи з води вийшли”* (с. Зозулинці Хмільницького р-ну), *“злого духа одганяли”* (с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну), *“нечистий вже вискакував з води”* (с. Городиловичі Сокальського р-ну). За іншими повір'ями, йорданська стрілянина – це “розстрілювання коляди”, “застрілювання свят”, тобто символічний акт, що ознаменовує завершення різдвяно-водохресного обрядового періоду (*“це розстрілювали коляду”*, *“Вже застріляємо свята”*, *“Розстріляли вже, кажуть, коляду”*, *“як Ордань, як застрелювали коляду – це ніхто не буде колядувати, не можна”* – с. Вільськ

¹ Там само. Спр. 181-Е. Арк. 16; Спр. 296-Е. Арк. 27; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 115; Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 81.

Черняхівського р-ну, с. Морозівка Хмільницького р-ну, с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну та ін.)¹.

У деяких селах Західної Волині до стрільби з рушниць, самопалів вдавалися й на Великдень: під час нічного чування біля багаття, яке розпалювали коло церкви, чи після посвячення пасок (с. Чішки Буського р-ну, с. Стрептів Кам'яно-Бузького р-ну, с. Березівка Радеківського р-ну). Народних пояснень ритуального змісту таких дій не зафіксовано, дехто з інформаторів гадає, що це було “повідомлення, що свята настають” (с. Чішки Буського р-ну)².

Проводячи аналогію з водохресним звичаєм стріляння з рушниць, можна припускати, що й семантика великоднього явища теж могла бути обереговою. З огляду на відомі уявлення про апотропеїчні властивості церковного дзвону, який відлякує, проганяє чортів та іншу “нечисть”³, охоронного підґрунтя, очевидно, належить шукати й у відомому звичаї, згідно з яким усі бажаючі у великодній та повеликодні дні били у церковні дзвони. Така практика була поширена і на Волині й подекуди на її теренах збереглася дотепер (Бусьчина, Бродівщина, Сокальщина). У народі великодньому подзвону також надавали продукуючого значення, вважаючи, що таким чином забезпечать щедрий врожай зернових, гречки, льону⁴.

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 202 в. Арк. 29; Спр. 142. Арк. 71; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 90; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 13, 23, 210, 221; Беньковский И. Поверья, обычаи... С. 8; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 4; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 236; Думнucz N. Obrzędy i wierzenia... S.101.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 98; Пуківський Ю. В. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 160.

³ Див.: Іларіон, митр. Дохристиянські вірування... С. 287; Курочкін О. Календарні звичаї та обряди. *Українци*. Опішне, 1999. Кн. 2. С. 321; Агапкина Т., Виноградова Л. Изгнание ритуальное. *Славянские древности*. М., 1999. Т. 2. С. 393; Агапкина Т. Колокол. *Там же*. С. 549.

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 30, 90, 98; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 23; Пуківський Ю. Великодній дзвін в обрядах та повір'ях українців південно-західного історичного регіону. *Дзвони в історії і культурі народів світу*. Луцьк, 2014. Вип. 4. С. 43; Його ж. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 160; Думнucz N. Obrzędy i wierzenia... S. 461.

У великодній традиції волинян наявні й інші охоронні звичаї, наприклад оберегове використання свічок, освячених в Чистий четвер. Принісши їх із церкви додому, у багатьох селах на Гощанщині, Старокостянтинівщині, Горохівщині, Славутчині, Іваничівщині, Локачинщині, Пулинщині на одвірках і сволоку випалювали хрести. За влучним поясненням одного з носіїв етнотрадиції, так робили, *“щоб ніяке нечисте в хату не заходило, щоб померлі не приходили, щоб злий дух не прийшов, щоб ніякі страхіття не приходили”* (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну) ¹.

З подібних міркувань у деяких селах Східної Волині на світанку у Страсний Четвер віником або освяченою вербовою гілкою обмітали подвір'я, *“щоб всяке зло од хати одходило”*, *“щоб ніяка нечисть не лізла в хату”* (с. Івановичі Пулинського р-ну, с. Троковичі Черняхівського р-ну). Подекуди при цьому промовляли магічне закляття – *“Одойди, нечиста сила! Останься, Святий Дух!”* (с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну) ².

Деякими охоронними діями та примовляннями супроводжувалося приготування великодніх страв. Зокрема, у с. Вільську на Черняхівщині при випіканні паски, як і хліба загалом, господиня обов'язково перехрещувала першу буханку, а в Івановичах (Пулинський р-н), саджаючи паску до печі, промовляла – *“Тікай, сатана, з хати, бо я буду паску саджати”* ³.

Щоб паска вдалася, була “рум'яною”, у багатьох волинських селах її кладуть у піч разом із оберегом – освяченою вербовою гілкою ⁴. На Бродівщині зафіксовано певні рекомендації стосовно апотропеїчного використання води, в якій варили великодні яйця: *“На Великдень, коли варите яйця, треба*

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 37, 42; Спр. 496-Е. Арк. 49, 98; Спр. 497-Е. Арк. 58; Беньковский И. Обычай и поверья... С. 72; Кривенко А. Традиційні уявлення... С. 69; Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 73. Див. також: *Додаток В. 1.5–1.6.*

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 27, 82, 97.

³ Там само. Спр. 496-Е. Арк. 82, 89.

⁴ Зюбровський А. Випікання повсякденного хліба... С. 253; Кривенко А. Традиційні уявлення... С. 70; Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 108.

ту воду виливати в чотирьох вуглах, жоби не лізла такаво якась нечисть на подвір'я” (с. Монастирок) ¹.

У деяких селах з обереговою метою використовували рештки посвячених великодних продуктів. Наприклад, на Горохівщині (с. Піски), Кам'яно-Бузьчині (с. Руда), Кореччині (с. Богданівка), шкаралупу з крашанок закопували на городі, вірячи, що з них виросте марена, яка захищатиме людину та її господарство від “нечисті” ².

У с. Борщівці на Лановеччині після Великодня під хату закопували кістки зі свяченого м'яса, щоб оберегти оселю від різних нещасть (граду, пожежі тощо) ³. З подібною метою в Новосельцях (Новоград-Волинський пов.) в день св. Юрія такі кісточки закопували в полі ⁴.

До дня св. Юрія, а також Зелених свят приурочені й інші обрядодії, пов'язані з уявленнями про потребу захисту від нечистої сили. Як уже йшлося, за їх допомогою волиняни найперше намагалися нейтралізувати відьом. Водночас певні дії, наприклад троїцьке клечання обійсть айром, липовим, кленовим і, особливо, осиковим гіллям, подекуди сприймалися і як засоби їх охорони від “от всякого поганого”, “від злих духів” (с. Крученець Черняхівського р-ну, с. Кутрів Горохівського р-ну, с. Вільгір Гощанського р-ну та ін.) ⁵.

У с. Богунівці на Горохівщині вважали, що клечання осикою є захистом для коней, оскільки чорти полюбляють сплутувати їм гриви ⁶. Деінде вірили,

¹ Архів ЛНУ імені І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 6.

² Там само. Спр. 334-Е. Арк. 21, 23; Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 128; Кордуба М. Писанки на галицькій Волині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1899. Т. 1. С. 181; Rokossowska Z. O świcie roślinnym... S. 187.

³ Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia... S. 459.

⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 30.

⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 64, 66; Спр. 281-Е. Арк. 23, 54, 143; Спр. 337-Е. Арк. 6; Спр. 496-Е. Арк. 17, 48, 50, 65, 92; Кривенко А. Традиційні уявлення... С. 70; Баглай М. Обрядові функції... С. 613; Її ж. Звичай клечання... С. 13; Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. Луцьк, 2009. С. 122.

⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 332-Е. Арк. 15; Баглай М. Обрядові функції... С. 612.

що ні відьма, ні інша “нечисть” не приникнуть в хлів, якщо після першого вигону худоби на пасовище (на Юрія), над дверима хліва встромити освячену вербову гілку (сс. Зозулинці, Петриківці Хмільницького р-ну) ¹.

На Старокостянтинівщині оберегом від нечистої сили вважали вінки, які дівчата плели перед Зеленими святами і зберігали до Петра. Такого звичаю, зокрема, дотримувалися у с. Левківці: *“На Зелені святки ходили в вінку дівчата, а потім його зберігали аж до кінця Петрівки... І від “нечисті”, і щоб худоба не боліла, щоб була здорова... Десь в хаті вішали”* ².

На теренах Західної Волині охоронними властивостями наділяли віночки, які, згідно з греко-католицькою церковною традицією, посвячують у четвер наступного тижня після Трійці на свято Божого Тіла (Пресвятої Євхаристії). Такі обереги чіпляли над вхідними дверима хати (або поміщали на горищі) з певності, що вони охоронятимуть оселю “від злого духа” (сс. Степнятин, Хоробрів Сокальського р-ну, сс. Шуньки, Кути, Циків, Йосипівка, Чішки Буського р-ну, сс. Підгірці, Лугове Бродівського р-ну) ³.

За загальнопоширеною українською традицією, що збереглася дотепер, на свято Трійці у церквах посвячували різні трави, які згодом використовували для різних магічних цілей. Як правило, свячене зілля зберігали за образами, на горищі за кроквами, на підвіконнях протягом усього року аж до наступних Зелених свят. У деяких селах одразу після посвяти троїцьке зілля чіпляли над дверима хати (над порогом), вірячи, що *“зли духи до хати не зайдут”* (с. Богунівка Горохівського р-ну р-ну), що цей оберіг *“охороняє в хаті від всіх злих духів...”* (с. Хоробрів Сокальського р-ну) ⁴.

З подібною метою використовували купальське зілля. Так, на Хмільниччині зранку на Івана Купала збирали звіробій й відтак вішали його на

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 94, 113.

² Там само. Арк. 224.

³ Там само. Од. зб. 773. Арк. 8, 13, 36, 48, 50, 54, 56, 65, 72, 83, 96; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 13, 76.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 54; Спр. 497-Е. Арк. 66. Див. також: *Додаток В. 1–12.*

дверях житлових і господарських споруд або запихали під стріху хати. Вірили, що тепер *“нечиста сила вже ніхто нічо не зробить ні худобі, ні в хаті...”* (с. Уланів). На Сокальщині в стріху встромляли чорнобиль, аби захистити дім від різних нещасть і щоб *“нечиста сила минала хату”* (с. Городиловичі) ¹.

Для захисту домівки від “злого”, на Старокостянтинівщині в день Івана Купала в стріху хати затикали лопуха (сс. Слобода, Старий Остропіль). Так само робили на Бродівщині й купальський день навіть іменували Іваном Липушником: *“Іван Липушник... в кого були хати під сніпками, то пхали липухи”* (с. Підгірці) ².

Засобом, що оберігає від нечистої сили, вважався також полин. У с. Колесниках на Гоцанщині його обов’язково тримали при собі, коли вдосвіта на Івана Купала рушали в поле чи ліс збирати цілюще зілля ³.

За повір’ями та фольклорними оповідями, що побутували в різних місцевостях волинського краю (Кременеччина, Ланівеччина, Горохівщина та ін.), певними магічними предметами повинен послуговуватися й той, хто відважиться в купальську ніч піти на пошуки цвіту папороті. Зокрема він має взяти з собою великодній обрус, який треба розстелити біля папороті, та освячений ніж, аби змогти зрізати чарівну квітку й захиститися від нечистої сили. За іншими гадками, від злих духів, що здатні вбити людину, відірвати їй голову, начебто можуть оборонити дії зі свяченими водою, маком, крейдою (окроплювання, обсіпання, окреслення захисного кола), прикривання голови дванадцятьма макітрами, читання Євангелія абощо ⁴.

У деяких селах на Лановеччині та Шепетівщині вірили, що під час нічних пошуків цвіту папороті необхідно ходити із запаленою пасхальною

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 3; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 98.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 175, 202; Од. зб. 773. Арк. 64.

³ Архів ЛНУ імені І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 8.

⁴ Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 200; Давидюк В. Купало на заході Волині. С. 43; Dymnycz N. Święto “Iwana Kupajła”... S. 436.

чи страсною свічкою. Відтак удома знайдену квітку треба зашити у праву руку, інакше – чорти її видеруть¹.

За народними віруваннями і легендами, про які вже йшлося, чарівне зілля оберігає нечиста сила, і сміливців, які зазіхнули на нього, може спіткати якесь лихо (божевілля, смерть). З огляду на це, до пошуків цвіту папороті начебто вдавалися лише “знаючі” люди. Інші особи, які не мали магічних здібностей, не були охочі до різних чарів та вважали їх гріховним, таких пригоди уникали й навіть остерігалися ходити до лісу на Купала: *“Хто “знає” – йде і шукає, а хто не “знає”, то той не піде шукать”* (с. Крученець Черняхівського р-ну); *“Це ті люди, що шось вони “знали робить”. То вони так робили. А ті, що не “знали”, Богу молились, то ці зроду не будуть робить пакость”* (с. Іллін Гощанського р-ну); *“...тільки ті люди, що шось “знають”... А хто не “знав”, то туди не йшли... Ми не ходили, бо ми боялись... Можеш з ума тронуться... то дуже таке погане діло”* (с. Колесники Гощанського р-ну); *“...казали, що то от не можна там йти, бо то нечиста сила охороняє і то все одно його не зірвеш”* (с. Городиловичі Сокальського р-ну)².

В окремих селах на Хмільниччині з охороною від злих духів пов’язували відому практику перестрибувати через купальське вогнище. Так, у с. Уланові вірили, що коли *“...плигаєш через цей вогонь, то спалюєш цю нечисту силу”*³.

Мотив знищення нечистої сили прослідковується і в деяких інших купальських обрядах, зокрема в ритуальному спалюванні тих чи інших її уособлень (кінська голова, солом’яна лялька, звана “чортом”). Побутування таких явищ зафіксовано подекуди на Горохівщині (сс. Брани, Стрільче) та Сокальщині (с. Жужеляни)⁴.

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В). Арк. 150–151; Dymnycz N. Święto “Iwana Kupajła”... S. 436.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 8, 23, 36, 65; Спр. 288-Е. Арк. 2; Спр. 496-Е. Арк. 110; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 242.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 99.

⁴ Давидюк В. Купало на заході Волині. С. 52, 54.

У післякупальський період демонологічні мотиви, виражені в певних оберегових обрядодіях, почасти представлені лише в звичаєвості, приуроченій до початку жнив (переважно вони відбувалися після Івана Купала, Петра). Так, у селах на Гощанщині, Славутчині й деінде на Волині у перший день збору зернових частину вижатого колосся укладали в хрестоподібні віхті, які клали на копи для захисту врожаю від “злого духа” (“*Він не підступить, як хрестик лежить*”) ¹.

З апотропеїчною та продукуючою метою дещо раніше (в основному на Зелені свята, рідше – на Юрія, Преполовнення, Весняного Миколи) у багатьох волинських селах, за давньою народно-церковною традицією, влаштовували ритуальні обходи нив з іконами та хоругвами. Зазвичай участь у такому обрядовому дійстві брали господарі полів та члени їхніх родин, а також церковний клір на чолі зі священником, який відправляв молебні та освячував посіви. У народі вірили, що завдяки цьому вдасться примножити врожай, захистити ниви від негоди, шкідників та злих духів ² Обрядові обходи полів, поселення, освячення криниць відбувалися й okazіонально, наприклад у період посухи чи затяжних дощів ³.

Крім застосування проти злих сил різних засобів охоронної магії, у час календарних свят волиняни дотримувалися низки заборон, теж надаючи їм оберегового значення. Так, скажімо, у с. Гуті на Сокальщині вважали, що

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–4. Спр. 210. Арк. 15; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 59; Спр. 326-Е. Арк. 11; Баглай М. Зажинкові звичаї... С. 6; Виноградська Г. Народна семантика жнивварських звичаїв та обрядів українців: християнізація символів. *Актуальні проблеми втчизняної та всесвітньої історії*. Х., 2006. Вип. 9. С. 64.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 49, 95; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 17; Баглай М. Традиційна літня календарно-побутова обрядовість... С. 9; Конопка В. Хліборобські мотиви у Великодньому та пізньовесняному циклах календарних звичаїв та обрядів українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону України. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 34; Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 211-212; Пархоменко Т. Календарні звичаї... С. 63.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 104; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 205, 280.

коли в період різдвяно-новорічних свят рушаєш у дорогу, не можна оглядатися назад себе, аби не побачити “нечисть”¹.

Щоб не прикликати чорта, на Кременеччині в зимові святки остерігалися свистіти в хаті та їсти надворі. На цих же теренах (с. Великі Бережці) та на Новоград-Волинщині (сmt. Ярунь) вважали, що присутні за святвечірнім столом (насамперед діти) не повинні хитати ногами, щоби не “колисати чорта”².

Більш відома на теренах Волині і України загалом календарно-обрядова заборона зобов’язувала утримуватися від прання у водоймі одягу впродовж одного або двох тижнів після святкування Водохреща. В основі табуації лежать уявлення про неприпустимість осквернення води, яка після йорданського освячення очищена від усього “злого”, “поганого”, “нечистого” і є “святою”³.

За віруваннями, які наприкінці XIX ст. зафіксував на Сокальщині Б. Сокальський, злі сили, яких, мовляв, вигнав з води хрест, обов’язково повернуться туди знову після того, як хтось випере у водоймі одяг (с. Копитів)⁴. Сучасні польові записи з цих же теренів засвідчують, що такі традиційні повір’я не забулися дотепер: “... воду святили по ополонках і нечистий вже вискакував з води, бо він в свяченій воді не може бути. А потім шматі прали тими прачима, праника́ми такими дерев’яними. Ну, і як жінка хляпне тим праником, чорт обов’язково скаче в воду. І вже знов будуть в воді чорти...” (с. Городиловичі)⁵.

Із уявленнями про воду як одне з місць сталого перебування нечистої сили пов’язана також відома на Волині заборона купатися в річці після Іллі.

¹ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 184.

² Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 200; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 217; Корєнїcki I. Przyczynek do etnografii... S. 202.

³ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В.). Арк. 43, 116, 124, 136; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 5; Корєнїcki I. Przyczynek do etnografii... S. 146; Дідух В. Повернення Зофії Рокосовської. Тернопіль, 2012. С. 6. Пор.: Горошко Л. Символіка води... С. 53; Кримський А. Звенигородщина. С. 89.

⁴ Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 258.

⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 8.

У багатьох волинських селах вірили, що саме від цього дня настає час, коли “приходять темні сили”, коли “вже сатана в воді”. Заходити у неї не варто, бо чорти можуть утопити людину (с. Воронівці Хмільницького р-ну, с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну, с. Троковичі Черняхівського р-ну, с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну, сс. Мокроволя, Шуньки Білогірського р-ну та ін.)¹.

У деяких селах на Білогірщині гадають, що на Івана Купала чорти “ховаються” на деревах і тому в цей день забиратися на них не варто. Хто не зважить на пересторогу – наражається на смертельну небезпеку: “чорти, кажуть, лазять [по деревах], скинут і вб’єшся; чорт вб’є тебе” (с. Водички)².

Відомості про ще одну своєрідну заборону вдалося занотувати в с. Кутах Буського р-ну. Суть обмеження полягала в тому, що до Івана не можна їсти порічок, вишень, бо в ягодах, мовляв, “чортик сидить в зернятах, всередині ягоди сидить чорт”³.

Остерігаючись нечистої сили, у той чи інший час волиняни дотримувалися й низки інших (позаобрядових) заборон. Так, у деяких селах вважали, що в час від заходу сонця до світанку, який належить “темним силам”, не бажано виходити з хати, виглядати у вікна, а також їх відкривати (щоб злі духи не “влетіли” в оселю). В інших – існували застереження ходити по межах, спати в борозні, бо там “чорт може задушить”; будувати хати на місці чиеїсь загибелі, на роздоріжжях тощо, бо в такій будівлі “дідьки” будуть пакостити; і т. ін.⁴

¹ Там само. Спр. 496-Е. Арк. 29, 93, 96; Спр. 497-Е. Арк. 5; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 8, 36, 68, 88, 126, 147, 166, 197, 217, 232, 244, 282.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 282.

³ Там само. Од. зб. 773. Арк. 12.

⁴ Там само. Од. зб. 737. Арк. 30, 85, 104–105; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–4. Спр. 210. Арк. 22; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 19, 30; Спр. 496-Е. Арк. 11, 86; Спр. 326-Е. Арк. 11, 21; Кравченко В. З побуту й обрядів... С. 98; Його ж. Звичаї в селі Забрідді... С. 62; Люта І. Звичаєво-обрядовий супровід... С. 63; Сілецький Р. Народні будівельні звичаї та обряди мешканців південної Волині (за матеріалами Кременецького району Тернопільської області). *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2013. Вип. 48. С. 321-322, 325; Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. 1964. Т. 33. S. 111; Kopernicki I. *Przyczynek do etnografii*... S. 195; Sokalski B. *Powiat Sokalski*... S. 250.

Із уявленнями про нечисту силу та можливі способи її нейтралізації пов'язані також деякі інші позакалендарні явища, про які теж загально згадаю задля повноти розсліду. Принагідно зауважу й відображення деяких охоронних мотивів у волинському фольклорі.

Отже, при з'яві чорта, неперсоніфікованих “злого духа”, нечистої сили, “примари” абощо, селяни читали молитви, хрестилися, споруджували в місцях, де “чіплявся блуд”, капицю, “фігуру” (хрест), пили натщесерце свячену воду, окроплювали нею житло, хлів, худобу, сипали навколо хати, під поріг хліва, браму освячений мак чи сіль, обкурювали житлові та господарські споруди ладаном, страхополохом тощо. Існувала також практика садити в городі тою і марену, бо вони, начебто, захищають дім від усякої “нечисті”¹.

Вірування в те, що ці рослини є оберегом від демонів наявні й у фольклорі волинян. У ньому також є згадки про інші охоронні засоби: аби знешкодити чорта, треба “вдарити ним до порога”, кинути йому в лоба освяченого в трьох церквах гудзика; щоб “зарізати” чорта, який “крутить” вихор, у нього треба кинути освяченого ножа; при появі вихору необхідно тричі сплюнути, а коли “водить блуд” – згадати, в який день тижня торік було Різдво і т. ін.²

Як і деінде, на Волині засобом охорони від демонів вважали складання дулі. До оберегових жестів відносили й хресне знамення. При зустрічі з чортом, відьмою радили перехрестити і себе, і демонічну істоту, яка дуже боїться знаку хреста (пор. приказку: “*Чорта хрести, а він кричить: “Пусту!”*”)³.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 8, 14, 40; Спр. 497-Е. Арк. 3, 32; Спр. 496-Е. Арк. 64, 76; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 88; Од. зб. 737. Арк. 186; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 1. С. 82, 83; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 53; Сумцов Н. Культурные переживания. С. 505; Пуківський Ю. Звичаї та повір'я... С. 202–204; Rokossowska Z. O świecie roślinnym... S. 170, 176.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 16. Спр. 83. Арк. 45; Ф. 1–5. Спр. 480. Арк. 57 зв.; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 2, 32; Спр. 337-Е. Арк. 43; Спр. 496-Е. Арк. 11, 64; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 14, 67, 95, 186, 212; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 71; Пуківський Ю. Звичаї та повір'я... С. 201.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 5, 52, 76, 82, 97, 102, 122; Спр. 288-Е. Арк. 7, 30, 42; Спр. 337-Е. Арк. 8, 10, 27, 32, 37, 41; Спр. 497-Е. Арк. 7, 32, 74; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 49, 195, 212, 246; Іванюк І. Народні приказки на Волині. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1961. Ч. 5. С. 124.

У деяких міфологічних легендах йдеться про те, що хресне знамення допомагає людині вийти з-під впливу демонічних чарів. Особи, котрим випало побувати на весіллі чи хрестинах у чорта, після перехрещування виявляли, що насправді знаходяться в болоті ¹. Універсальний оберіг, який, на переконання волинян, захищає від різних демонів (чортів, відьом, мерців) – християнські молитви. А саме – “Отче наш”, “Да воскресни Бог наш”, “Ісусе, сину Божий, одведи од мене нечистого” ².

Отже, з метою захисту від чортів і, ширше, нечистої сили у календарний і позаобрядовий час волиняни дотримувалися низки обрядових заборон та послуговувалися різними засобами охоронної магії. Зокрема використовували ряд оберегів (серп, ніж, часник, осика, свячені вода, крейда, свічка, зілля, вінки та ін.), чинили певні обрядодії, спрямовані на недопущення нечистої сили до житла і господарських будівель, нейтралізацію, вигнання, знищення чортів та інших злих духів.

Аналіз широкого кола порівняльних даних засвідчує, що у ХІХ – на початку ХХ ст. різні, зокрема й подібні до волинських, календарні оберегові звичаї побутували в жителів всієї України і загалом у багатьох європейських народів. До найпоширеніших реалій належали охоронні обрядодії зі свяченою водою, свічкою, маком, сіллю, крейдою, вербовою гілкою тощо ³.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 41, 50.

² Там само. Спр. 337-Е. Арк. 10, 41; Спр. 496-Е. Арк. 76; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 69.

³ Див.: Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив’язані до днів в тижни і до рокових свят. *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1900. Т. 3. С. 39; Онищук А. Народний календар. Звичаї й вірування прив’язані до поодиноких днів у році. *Матеріали до української етнології*. 1912. Т. 15. С. 16; Вархол Н. Жінка-демон у народному повір’ї українців Східної Словаччини. *Науковий збірник музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1982. № 10. С. 294; Галайчук В. Прозовий фольклор Київського Полісся. *Полісся України*. Л., 1997. Вип. 1. С. 279; Поріцька О. Українська народна демонологія. С. 74; Потєбня А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*. М., 1865. Кн. 4. С. 6, 282, 305; Серебрякова О. Мак в житті, обрядовості та фольклорі українців. *Народознавчі Зощити*. 2004. № 1–2. С. 71; Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. Л., 1928. С. 91–103; Иванов В., Топоров В. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М., 1974. С. 220; Левкиевская Е. Демонология. С. 407; Петрухин В. Чёрт. С. 485 та ін.

Як і в кожній етнотрадиції, в українській збереглося чимало своєрідних явищ. Це, наприклад, звичаї випалювати свічкою хрести на стінах хати перед святвечірньою трапезою, обводити глиною або крейдою будівлі на Голодну кутю, розпалювати надворі вогнище з осикових трісок в Чистий четвер (Полісся); підкурювати худобу димом від саморобних “арданських хусток” на Водохреще (Поділля); стріляти з пістолів перед Святвечором, робити дьогтем хрестики на дверях стаєнь на Юрія, переводити худобу через “юріївську ватру” (Гуцульщина), давати коровам паляницю з часником на Йордан (Бойківщина) тощо ¹.

Ряд прикметних охоронних явищ можна виокремити у календарній традиції жителів етнографічної Волині. Наприклад, звичаї обмітати хату вербовою гілкою в Чистий четвер, використовувати для захисту від “нечистого” віночки, сплетені на Зелені свята, встромляти в стріху житлових та господарських будівель звіробій, чорнобиль на Купала і т. ін. Відзначу також своєрідні народні пояснення певних ритуальних практик і заборон (перестрибувати через купальське вогнище, перехрещувати паску перед саджанням її в піч, не споживати ягоди до Івана Купала та ін.), супровід окремих обрядодій магічними заклинаннями.

У тих чи інших районах Волині деяких стародавніх охоронних звичаїв дотримуються й у сучасну пору (малювання хрестиків-оберегів у хатах і хлівах напередодні Водохреща, биття на Великдень у дзвони, троїцьке клечання обійстя осикою та ін.). Крім того, збереглося також чимало фольклоризованих оповідей про різноманітні магічні способи боротьби з нечистою силою у недалекому минулому. Інші явища з плином часу втратили свою

¹ Воропай О. Звичаї нашого народу. С. 277; Здоровега Н. Народні звичаї та обряди. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1983. С. 235; Курочкін О. Обрядовість... С. 371, 372; Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Л., 2006. Т. 2. С. 496, 530; Йо-го ж. Календарна обрядовість. С. 288, 299; Свидницький А. Великдень у подолян. *Свидницький А. П. Твори*. К., 1958. С. 67–68; Пархоменко Т. Календарні звичаї... С. 123, 147, 165.

світоглядну і ритуальну значущість і сьогодні здебільшого вийшли з живого побутування (випалювання на одвірках і стінах хат хрестів, ритуальні обходи житлових і господарських споруд, полів, стрілянина з рушниць, обмітання обійсть тощо).

РОЗДІЛ 4. КАЛЕНДАРНІ ВІРУВАННЯ, ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ, ПОВ'ЯЗАНІ З УЯВЛЕННЯМИ ПРО ДЕМОНОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ МАНІСТИЧНОЇ ГЕНЕЗИ

4. 1. Календарні повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з уявленнями про померлих

З-поміж різних залишків архаїчного світогляду, наявних у демонології українців, одними з найживучіших донедавна залишалися відомі вірування про небезпечні з'яви різних категорій покійників та їх згубний вплив на хід людського життя. Як і деінде в Україні, на Волині деяких із них ототожнювали з певними міфологічними персонажами (русалка, мавка, потерча) і переважно пов'язували із померлими особами молодого віку та дітьми. До небезпечних демонів, що постають з померлих “не часовою” та “не своєю” смертю, “ходять” після поховання і спричиняють хвороби, смерть, господарські негаразди, стихійні лиха, у народі відносили й інших небіжчиків – самогубців (повішеники, потопельники), упирів, померлих відьом і чаклунів, загиблих насильницькою смертю, мерців-покутників. Воднораз, як вірили, після смерті можуть указуватися, шкодити і звичайні небіжчики, якщо їх душі з якоїсь причини позбавлені посмертного спокою. Натомість упокоєні померлі (мерці-предки), які, за давніми повір'ями, допомагають живим, примножують їх добробут, сприяють урожаю тощо, з'являються лише в певні календарні періоди, зокрема під час великих релігійних свят та у визначені поминальні дні¹.

¹ Головацький Я. Очерк старославянського баснословия или мифологии. Л., 1860. С. 53; Колеса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності. *Записки НТШ*. 2001. Т. 242. С. 20; Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К., 1992. С. 398; Конобродська В. Поліський поховальний та поминальний обряди. С. 246, 290; Сушко В. Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ–ХХІ ст. Х., 2012. С. 179; Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості. *Полісся України*. Л., 1997. Вип. 1. С. 172–203; Галайчук В. Демонологія Кременеччини... С. 196–197; Ульяновська С. Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості. *Народна творчість та етнографія*. 1989. № 1. С. 34–40 та ін.

Будь-які з'яви небіжчиків в позаритуальний, нерегламентований установленими обрядовими настановами час, традиційно сприймалися, як ексцес, який зазвичай унормовували певними релігійно-обрядовими та магічно-охоронними діями. Окрім іншого, охоронне, задобрювальне значення мали також різні обряди, спрямовані на вшанування пам'яті померлих, забезпечення їх посмертного спокою, задоволення уявних потреб. У ті чи інші календарні дні селяни влаштовували на честь усіх небіжчиків чи окремих їх категорій поминальні служби й трапези, запрошували померлих родичів на святкові родинні урочистості, з етичних і охоронних мотивів дотримувалися в свята певних заборон тощо.

Власне про такі звичасво-обрядові явища, що виражені в календарній традиції волинян, а також про частково репрезентовані у ній демонологічні мотиви, що стосуються і неупокоєних мерців, й інших небіжчиків, яких теж остерігалися, і йтиме у цьому підрозділі. Відтак окремо розгляну традиційні повір'я волинян про русалок, мавок, домовиків, генеза образів яких тісно пов'язана з уявленнями про померлих. Народні вірування про цих персонажів більшою чи меншою мірою представлені власне в календарному контексті, на відміну від повір'їв про самогубців, упирів, померлих відьом, які не мають в ньому чіткої акцентації.

У контексті різдвяно-новорічних свят, коли душі покійних родичів очікували "у гості", поява померлих між живими загалом сприймалася як звичне явище і обставлялася низкою поминальних дій. Зокрема, небіжчиків запрошували на трапези напередодні Різдва, Нового року чи Водохреща, на столі чи на покуті залишали для них кутю та інші страви, ложки, вірячи, що вночі вони навідуються до рідних домівок і мають отримати свою частку святої вечері, на "Велію" чи в інший день різдвяних свят носили кутю на могили родичів і т. ін. Подекуди, наприклад на Кременеччині, у цей період

поминали всіх померлих, навіть самогубців. В інших місцевостях таких мерців на Різдво та в інші великі християнські свята не поминали ¹.

З огляду на амбівалентне сприйняття померлих (шана і страх) у різдвяно-новорічний час волиняни дотримувалися не лише поминальних традицій, а й певних звичаїв і заборон, що поміж іншим мали й охоронне спрямування. Наприклад, на Кременеччині у період від Різдва до Водохреща селяни утримувалися від виконання будь-яких робіт, які могли б нашкодити покійникам, “поранити” їх – не різали січку, не шили, не пряли тощо. Крім того, не підмащували глиною долівку та не білили хат, “щоб не забілити очі небіжчикам”, “щоб покійним на тому світі глиною не смерділо”) ².

За звичаєм, якого й тепер дотримуються у с. Веселому Луцького р-ну, сідаючи до столу, хатні дмухають на лави, “бо може сидить якийсь небіжчик на лавці, щоб не придушити його малого”. У селах Кременецького р-ну зафіксовано заборони гасити світло, спати у різдвяну ніч, коли душі присутні в оселі, галасувати, сваритися, лаятися під час святкових трапез (щоб не бентежити, не гнівити предків) тощо ³.

Із уявленнями про померлих, які на свята відвідують своїх рідних, пов’язана ще одна відома календарна заборона, якої дотримувалися на Волині. А саме – не прибирати посуд зі столу та не мити його після святвечірньої трапези. Подекуди цієї настанови дотримувалися не лише в час різдвяних свят, а й щодень, умотивовуючи її доцільність і охоронними міркуваннями: *“І на перший і на другий [святі вечори – К. А.] і ложки, і посуду не мили. Так в нас такий звичай був. Казали, що вмерші прийдуть вечерати”* (с. Йосипівка Бусько-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 6, 38, 58, 72, 90, 115; Спр. 497-Е. Арк. 21, 42, 69; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 12, 22, 36, 75, 121, 158, 185, 194, 212, 227, 240, 260; Од. зб. 773. Арк. 15, 64, 97; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 198; Його ж. Різдвяно-Водохресні свята... С. 221; Локоть В. Святочні звичаї – Різдво, Богоявлення, Великдень, Зелені свята. *Український архів*. Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1985. Т. 38. С. 613; Dymnysz N. Obrzędy i wierzenia... S. 97.

² Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 217.

³ Там само. С. 217, 225; Дмитренко А. Різдвяні звичаї... С. 92–93; Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. К., 1929. Вип. 3. С. 16.

го р-ну); “Я, як вже ввечері повечерала, я даже не розрішаю, щоб посуду помили. Хай помисться рано... Вечірня посуду повинна стоять... Умірали ж. Хтось же ж прийде у хату. То щоб не бушувало, нічого ніде не казало, оце повинно воно стоять” (с. Новопіль Черняхівського р-ну) ¹.

Із мотивом “годування”, задобрення небіжчиків дослідники пов’язують і деякі інші відомі календарно-обрядові явища, наприклад, щедре обдарування (хлібом, кутею тощо) колядників, посівальників, полазника, яких у давнину сприймали як уособлення душ померлих ². Із їх ушануванням, уласкавленням, на думку К. Кутельмаха, В. Галайчука, генетично пов’язаний також звісний з теренів Волині та інших українських регіонів звичай носити вечерю родичам, жебракам, неповносправнім, літнім людям, бабі-повитусі ³.

Новочасні етнологічні дослідження К. Кутельмаха, В. Галайчука, А. Дмитренка, О. Курочкина та інших учених виявляють зв’язок із маністичними та охоронними мотивами ряду інших ритуальних реалій. Наприклад, уже згадуваних й звісних з Волині та інших регіонів України практик класти під стіл в часі різдвяних трапез металеві предмети (ніж, сокиру тощо) та використовувати у різдвяно-новорічний час низку інших апотропеїв (для охорони від злих сил, зокрема й небіжчиків) ⁴.

Із уявленнями про необхідність захисту від померлих, ймовірно, первинно була пов’язана також відома в Україні традиція стріляти в повітря з рушниць на Йордан, яку дослідники вважають однією зі складових риту-

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 54; Од. зб. 737. Арк. 136; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 72; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 226.

² Кутельмах К. Дохристиянські та християнські мотиви в календарних обрядах українців: грані співіснування. *Народознавчі Зошити*. 2003. № 1–2. С. 96; Виноградова Л. Зимня календарна поезія... С. 141–142; Усачева В. Магія слова и действия в народной культуре славян. М., 2008. С. 83.

³ Кутельмах К. Календарна обрядовість. С. 288–289; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 220–221.

⁴ Кутельмах К. Календарна обрядовість. С. 288; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 225; Дмитренко А. Різдвяні звичаї... С. 93; Курочкин О. Обрядовість... С. 365; Здоровега Н. Народні звичаї... С. 233; Красовський І., Вархол Й. Календарна обрядовість. С. 120; Виноградова Л., Плотникова А. Сочельник рождественский. *Славянские древности*. М., 2012. Т. 5. С. 147.

альних “проводів” душ померлих наприкінці свят¹. Як було зауважено вище, на теренах Волині апотропеїку такого звичаю здебільшого пов’язували з уявленнями про нечисту силу, однак такі погляди можуть бути стадійно пізнішими і похідними від уявлень про померлих предків.

Із ритуальним “випровадженням померлих”, очевидно, також слід пов’язувати традицію, згідно з якою після свят належить вимести оселю й на обійсті (біля воріт, в саду, на городі) чи поза його межами (на дорозі) спалити сміття та солому, якою перед Різдвом устеляли долівки хат. Як і деінде в Україні, на Волині звичай мав назву “палити діда” (“дідуха”) і в різних місцевостях (на Лановеччині, Кременеччині, Бусьчині, Бродівщині, Горохівщині) його дотримувалися на Водохреще або на Степана, Марії. Повір’їв маністичного характеру, проте, не збереглося, подекуди лише зафіксовано, що такі дії оберігають селянські домівки від зла (с. Борщівка Ланівецького р-ну)^{2*}.

Уявлення про те, що небіжчики приходять на свята і їх належить остерегітися, почасти відображені у деяких народних оповідках. Декого у різдвяну ніч лякають звуки кроків, шарудіння, інші відчують подув вітру, бачать людські тіні, зауважують появу в хаті мухи, оси, метелика (символи душі) тощо (с. Стенятин Сокальського р-ну, с. Новопіль Черняхівського р-ну, с. Поляхова Теофіпольського р-ну)³. Трапляється, кажуть, і таке, що деякі померлі сердяться, коли у Святвечір у хаті споживають спиртне і тому на ранок

¹ Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело. С. 536; Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції та сучасність. К., 1978. С. 101; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 239.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 15, 25, 65; Од. зб. 619. Арк. 160; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 4. С. 876; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 222; Dymnusz N. Obrzędy i wierzenia... S. 99.

* У деяких сучасних умотивуваннях звичаю зустрічаємо також репрезентацію релігійних мотивів: “То є на знак того, що, як Йосип і Марія тікали з маленьким Ісусиком, вони по дорозі палили, щоб їм видно було. То ми на знак того палимо той дідух” (с. Циків Буського р-ну) – Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 40.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 21; Спр. 496-Е. Арк. 72; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 3. С. 608.

на столі виявляється розбита склянка, надокучають у снах тим родичам, які неналежно їх частували або узагалі не чекали “в гості” і т. ін.:

“В нас котрогось року було таке. Сіла вечеряти моя сім’я, а в мене чоловік дуже хотів сто грам горілки. Я кажу, що нашо, це ж не п’ють. Ну і випили вони, а вночі я чую, що щось “луп” на столі, а я дивлюсь вранці, а то стопка розкололась. Значить, не мона пити в цей вечір. То ж душі приходять” (с. Великий Скнит Славутського р-ну);

“А єдна жінка, бідна, забарилася і не зварила куті... І, каже, сниця мені: “Доню моя, всі вечерали, а я не вечерала, бо ти мені куті не зварила” (с. Кімнатка Кременецького р-ну);

“А єдна жінка казала, що їй приснилося. В нас на Велію то тре пісне. Вона каже: “Я котлет нароблю, голубців всьо”. І мати сниться: “Коли прийду до тебе, то нема, що їсти. А, як піду до другого, то там є все, бо пісний обід” (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну);

“Колись тоже мені снівся, що він ліз до хати на святки. Я не пускаю, а він лізе...” (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну)¹.

У фольклорних текстах про з’яви покійників у час Різдвяних свят фігурують не лише померлі “своєю” смертю, а й деякі інші категорії небіжчиків, наприклад, демонізовані в народній міфологічній традиції особи, які померли у молодому віці, дочасу.

Як впливає із оповідання, яке на початку ХХ ст. записав у с. Соснівці Заславського пов. І. Біньковський, наслідки появи таких мерців між живими були вкрай негативними. Одна жінка, оповідають, якось “прикликала” померлу доньку на різдвяну трапезу (вийшла на вулицю і прорекла до місяця: “Прийди, з’явися, моя Олесю, до мене хоть на цей вечір, хоть на єдну хвилинку!”). Відтоді покійниця турбувала батьків щоночі, стукотіла, галасувала у хаті, чинила переверти та збитки. Такі дії припинилися лише

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 181-Е. Арк. 30; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 179, 185; Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята... С. 226.

після того, коли матір, яку односельці вважали відьмою, покалася у своїх гріхах¹.

За загальноукраїнськими віруваннями, які чітко означені й у світоглядній традиції волинян, ще одним календарним періодом, коли душі померлих перебувають між живими, є Великодні свята. Як і в різдвяно-новорічний час, тоді на їх честь влаштовували різні поминальні дійства. Водночас, з остраху перед потойбічними “гостями” селяни дотримувалися низки охоронних звичаїв.

За традиційними повір'ями, що збереглися дотепер, душі померлих появляються у “світі живих” в Страсний четвер або у передвеликодню суботу і перебувають на землі аж до Проводів. Поряд з тим, подекуди вважали, що період їх “гостювання” триває довше – від Страсного четверга до Вознесіння: *“То цілий тиждень покойники, вони тут, ходят душі їхні по домах, кругом. А вже Проводи, то вони вже на свої місця всі пішли”* (с. Мокроволя Білогірського р-ну). *“Колись наші бабуня казали: то всі спасенні душі отди-хають, вони виходять. Начинаються від Страсті до Вознесіння тих сорок днів. То їхнє свято”* (с. Юськівці Лановецького р-ну)².

Як видно з етнографічних записів початку ХХ ст. (рукописні матеріали В. Кравченка), у деяких волинських селах (на Кременеччині) вірили в те, що на Великдень душі померлих відвідують церковні літургії, стоять у бабинці та христосуються зі святими в той момент, коли вперше співають “Христос Воскрес!”³. За іншими, поширенішими повір'ями, усі покійники виходять з могил і йдуть до церкви на Богослужіння у четвер на Світлому тижні.

Як і в деяких інших місцевостях України, на Волині цей день календаря поймає назви Навським (Намським, Мавським) Великоднем чи іншими подібними назвами (“Мертвих Великдень”, “Великдень покойників”, “Вмерших Паска”, “Паска мертвих” тощо) і вірили, що тоді небіжчики святкують

¹ Беньковский И. Из области народных верований... С. 109.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 248, 278.

³ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 84.

своє свято: “*Намський празник – це мертвих*”, “*Це покойників празнік*”, “*мерців Великдень*”, “*це всі померлі, їх врем'я*”, “*Це їхнє свато*”, “*Ну, вони вмерші, тоді вони вже святкують, то їхня Паска*” (с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну, сс. Вільськ, Новопіль, Велика Горбаша Черняхівського р-ну, с. М'якоти Ізяславського р-ну, Слобода Старокостянтинівського р-ну, с. Іллін Гощанського р-ну, с. Кутрів Горохівського р-ну, с. Стара Лішня Іваничівського р-ну та ін.)¹. Як і на Паску, у цей день, декому, оповідають, траплялося перестрітися з мерцями, побачити небіжчиків чи їхні “тіні” у церкві, на кладовищі і такі okazji часом закінчувалися фатально – людина зазнавала сильного переляку або невдовзі помирала (с. Лопушне Кременецького р-ну, с. Івановичі Пулинського р-ну)².

Уявлення про померлих та дуалістичне ставлення до небіжчиків, яких, з одного боку належить пошанувати, поминати, а з іншого – остерігатися, знайшли певне відображення у звичаєво-обрядових діях, приурочених до великоднього циклу календарних свят. Тією чи іншою мірою у їх структурі простежуються мотиви “очікування в гості”, “зустрічі”, задобрення душ померлих, страху перед небіжчиками та їх “випровадження”.

Сподіваючись на прихід померлих, у деяких волинських селах (на Славутчині, Гощанщині, Жовківщині) у Чистий четвер у домівках зазвичай влаштовували пісні поминальні вечери³. Із обрядовою зустріччю небіжчиків пов'язана також відома в різних місцевостях України, зокрема і на Волині, традиція розпалювати багаття поблизу церкви вночі перед Великоднем

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 186, 203, 213, 221, 227, 242, 251, 262, 278; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 18, 25, 59; Спр. 335-Е. Арк. 9, 34; Спр. 496-Е. Арк. 21, 30, 58, 62, 74, 82, 87, 11, 120; Спр. 497-Е. Арк. 54, 58, 63; Каминский В. Праздник Пасхи... С. 317; Пуриевич В. Нечто из обычаев... С. 357; Романенко Л. Намський Великдень... С. 121.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 84; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 82.

³ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 78-79; Пастернак Я. Звичаї та вірування... С. 332; Пуківський Ю. Великий піст у традиційному календарі українців історико-етнографічної Волині. *Народознавчі Зошити*. 2012. № 2. С. 320, 324.

(“Одияние”)¹ *. Крім того, у великодню ніч волиняни не гасили у хатах світло (очевидно, для того, щоб померлі “знайшли дорогу” до своїх осель). У деяких селах досі побутує практика залишати на ніч відчиненими двері (с. Грабняк Хорошівського р-ну)².

Щоб померлі могли розговоритися разом із живими, у деяких селах Володимир-Волинського та Житомирського районів після снідання на Великдень і в наступні святкові дні зі столу не прибирали посуду з їжею. У с. Бугрині на Гошанщині присутністю душ померлих, які спостерігають за живими, аргументували заборону спати у великодню ніч³.

Турботою про померлих пронизані різні поминальні дійства, які влаштовували у ті чи інші дні великоднього періоду. Загальногромадські поминки небіжчиків на Волині відбувалися у четвер Світлого тижня (“Навський Великдень”). Цього дня волиняни відвідували могили своїх рідних, прибирали хрести рушниками, клали на гроби коржі, паски, крашанки тощо, влаштовували вдома поминальні трапези. На Локачинщині та Іваничівщині вважали, що в цей день покійники відходять до потойбіччя. В інших місцевостях Волині із подібними обрядами їх “проваджали” у засвіти власне у “Провідну (Світлу) Неділю”. Після поминальної літургії і освячення гробів родичі влаштовували на могилах колективні трапези, христосувалися з покійниками, жертвували продукти жебракам, дітям. У багатьох селах такі

¹ Батіг М. Вовківська земля. Л., 1990. С. 51; Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 136–137; Смоляк О. Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури. Тернопіль, 2004. Ч. 1. С. 33.

* Для “зустрічі”, “зігрівання”, “очищення” душ померлих подекуди в Україні вогнища розпалювали й на місцях чиеїсь згуби, на цвинтарях або на подвір'ях. У той чи інший календарний період (напередодні Великодня, П'ятидесятниці, Івана Купала, Різдва) таких звичаїв, зокрема, дотримувалися жителі окремих районів Карпат, Полісся: Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья. *Богатырев П. Вопросы теории народного искусства.* М., 1971. С. 236; Кутельмах К. Календарна обрядовість. С. 289; Його ж. Поминальні мотиви... С. 184.

² Пуківський Ю. В. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 141.

³ Там само. 139, 158–159; Волинские записки, сочиненные Степаном Русовым: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2012. С. 233.

звичаї побутують і тепер. Як у минулому, так і в сучасну пору під час великодніх свят не поминають лише самогубців¹.

Окрім поминальних традицій, у передвеликодній і великодній період волиняни дотримувалися низки ритуальних заборон, зумовлених маністичними й охоронними мотивами. Так, на Славутчині першого тижня та в усі суботи Великого посту не білили хат, “*бо покойнікам замазуєш очі, шось вони будуть обіжтатися*”. Крім того, як і скрізь на Волині, остерігалися шити, прати одяг, рубати дрова, підмащувати долівку глиною (сс. Малий Скнит, Губельці, Рівки)².

У багатьох селах на Черняхівщині, Бродівщині, Бусьчині, Горохівщині, Гощанщині, Ізяславщині у “Суху середу” на Великодньому тижні та в інші дати весняного календарного циклу (до Благовіщення, у Страсний і Провідний тиждень, Великодню П’ятницю, Навський Великдень, від Великодня до Вшестя) вважали неприпустимим городити плоти. Порухенням цієї заборони, яка теж почасти пов’язана з уявленнями про земне перебування душ покійників, волинські селяни пояснювали тривалу відсутність дощів. Аби унормувати ситуацію й викликати дощ, нерідко сільська громада розбирала плоти, споруджені всупереч звичасвим регламентаціям у невідповідний час³.

Виконання господарських робіт, особливо тих, що пов’язані з обробітком землі, суворо заборонялося у четвер Світлого тижня. Як у минулому,

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 10, 18, 25; Спр. 496-Е. Арк. 20, 44, 73, 104; Спр. 497-Е. Арк. 15, 33, 54; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 15, 110, 151, 234, 269; Од. зб. 773. Арк. 8, 31, 51; Каминский В. Праздник Пасхи... С. 317–318; Кордуба М. Писанки на галицькій Волині. С. 179; Пуківський Ю. Навський Великдень – “свято мерців”: традиційні звичаї та обряди (за матеріалами з історико-етнографічної Волині). *Народознавчі Зошити*. 2014. № 2. С. 265–266; Його ж. Весняна календарно-побутова обрядовість... С. 183–191. Див. також: *Додаток В. 3.1–3.2*.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 326-Е. Арк. 16, 20; Пуківський Ю. Великий піст... С. 320.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 61, 74, 90, 103, 113; Спр. 334-Е. Арк. 8; Спр. 285-Е. Арк. 8, 16; Спр. 330-Е. Арк. 2, 7; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 16. Спр. 83. Арк. 165; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 81, 94, 105; Од. зб. 737. Арк. 251; Боцяновский В. Заговоры против болезней... С. 503; Романенко Л. Намський Великдень... С. 121.

так і тепер волинські селяни здебільшого пов'язують дотримання цієї заборони з виявом поваги до мерців, котрі святкують цього дня свій “Навський Великдень”. Вірять також, що коли б тоді (так само як і в час перебування в селі непохованого мерця) щось посадив, скажімо якусь городину, то вона добре не ростиме: “*Не треба вам сьогодні нічого робить... Їм і так тяжко там лежать*” (с. Колесники Гощанського р-ну); “*...шоб не тривожить уже їх*” (с. Клітище Черняхівського р-ну); “*...покійникам, хто там лежить, буде шось погано*” (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну); “*Мона, все мона робить, тільки садить нічого не мона, бо буде погано рости*” (с. Троковичі Черняхівського р-ну) ¹.

Згідно з поширеними народними повір'ями, що донині збереглися в селах на Гощанщині, Острожчині, Черняхівщині, Старокостянтинівщині, Білогірщині, Ізяславщині, Сокальщині, порушників згаданої заборони неминуче спіткає покарання – на тілі людини начебто вискочить гуля (т. зв. “навська” або “намська”, “мавська”, “наська” кістка). Такий же наріст, на переконання жителів Горохівщини, Білогірщини, Ізяславщини може з'явитися внаслідок вживання їжі під час поховання односельця чи проходження повз дім похоронної процесії ².

Щоб позбутися “навської кістки”, у різних волинських селах зазвичай вдавалися до певних магічно-лікувальних дій. Зокрема, до наросту притискали руку мерця (сс. Дорогобуж, Новоставці Гощанського р-ну), стукали по “навській кістці” (“розбивали” її) прачем (с. Стенятин Сокальського р-ну), перехрещували чи обтирали болячку знайденою людською кісткою (с. Зимне Володимир-Волинського р-ну, с. Лука Житомирського р-ну, с. Стара Олек-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 10, 26, 52, 59-60; Спр. 496-Е. Арк. 58, 62, 82, 103; Спр. 497-Е. Арк. 58; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 187; Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи... С. 86; Каминский В. Праздник Пасхи... С. 317; Пуриевич В. Нечто из обычаев... С. 356; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 3. С. 308.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 34; Спр. 496-Е. Арк. 87; Спр. 497-Е. Арк. 17; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 186, 196, 203, 213, 221, 248, 251; Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи... С. 87; Іваннікова Л. Вірування в русалок... С. 112.

сандрівка, Новопіль Черняхівського р-ну), носили таку кістку на шиї (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну). У с. Сербинівці на Старокостянтинівщині вважали, що кістку треба прикласти до наросту, промовляючи молитву “Отче наш”, а після того обов’язково покласти її на місце виявлення. Такий ритуал необхідно повторити тричі. Дехто, щоправда вважає, що “*лутче не робити в цей день*” (на “Навський Великдень”) і тоді таких клопотів з пошуком дієвого лікувального засобу можна уникнути. За іншими гадками, таких засобів не існує й “навської кістки” позбутися неможливо (с. Крученець Черняхівського р-ну) ¹.

Згідно з традиційними уявленнями, через порушення заборони працювати на “Великдень померлих” людина може втратити не лише здоров’я, а й життя. Такі погляди, наприклад, відображені в одній з давніх народних легенд, яка оповідає про чоловіка, котрий провалився під землю, орючи цього дня своє поле: “*То казали, що колись на Намський Великдень орав чоловік. Люди кажуть, що не можна орать, а він собі орав плугом. То кажуть, так і пішов з плугом і з конем під землю. То ще наші батьки і діди розказували*” (с. Угольці Гощанського р-ну) ².

За повір’ям, яке ще наприкінці ХІХ ст. занотовував у с. Паньківцях неподалік Білогір’я М. Теодорович, у день, коли усі померлі святкують свій Великдень, один із них перевіряє, чи всі живі дотримуються заборони працювати. Кожному порушникові являється небіжчик і просить полишити роботу. У разі відмови нещасного очікує неминуча смерть ³.

З остраху перед покійниками у “Навський Великдень” волиняни дотримувалися й інших настанов, наприклад, остерігалися ходити до церкви

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 285-Е. Арк. 30; Спр. 496-Е. Арк. 20, 26, 73-74; Спр. 497-Е. Арк. 17; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 213, 221; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1-5. Спр. 403. Арк. 121; Ф. 15-3. Спр. 226 (В). Арк. 115; Спр. 257 (В). Арк. 92; Романенко Л. Намський Великдень... С. 121; Пуківський Ю. Навський Великдень... С. 267.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 59-60.

³ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 3. С. 308-309.

чи на цвинтар, аби не зустрітися з померлими, мавками, русалками¹. За даними початку ХХ ст., у с. Луці біля Житомира цього дня молодь не збиралася на вулиці, бо мерці, мовляв, цього “не люблять”. У цьому ж селі вірили, що в Навський Великдень покійники перестривають людей по дорозі до церкви і можуть їх задушити².

У традиції жителів Західної Волині (Сокальщина, Бусьчина, Бродівщина) і деяких місцевостей волинсько-подільського пограниччя (Хмільниччина) демонологічні повір'я та обрядові заборони, які стосуються власне Навського Великодня, чітко не акцентовані. Однак, обмеження щодо виконання рільничих робіт побутують і тут, охоплюючи увесь великодній тиждень³.

Календарним періодом, з яким у народі пов'язували перебування по-між живими душ різних категорій померлих, вважалися свята, приурочені до Зеленого і Русального тижнів. Як і жителі інших українських теренів, волиняни у цей час, насамперед у Зелену суботу, поминали всіх померлих родичів. У цей день у церквах відбувалися панахиди, а на цвинтарях освячення гробів, подекуди родичі влаштовували на “могилках” колективні трапези, залишали на гробах продукти, частували ними дітей і бідняків тощо⁴.

За давньою народно-церковною традицією, у Зелену суботу зазвичай поминали і тих осіб, котрі померли дочасу, насильницькою, трагічною смертю (нехрещені діти, жертви нещасних випадків і вбивства). На більшості теренів Волині це був єдиний день у році, коли дозволяли спом'янути самогуб-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 58; Спр. 496-Е. Арк. 82; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 179, 196, 220, 269; Агапкина Т. Мифопоэтические основы... С. 279.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 120–121.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 27–28, 50, 83, 100, 151, 237, 248; Од. зб. 773. Арк. 8, 63.

⁴ Там само. Од. зб. 737. Арк. 39, 156, 230; Од. зб. 773. Арк. 13, 47; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 512-Е. Арк. 24, 34; Спр. 330-Е. Арк. 12, 141; Спр. 281-Е. Арк. 5, 76; Спр. 496-Е. Арк. 58, 66, 80; Спр. 497-Е. Арк. 48, 75; Спр. 188-Е. Арк. 3, 27, 47; Баглай М. Поминання померлих... С. 133; Кутельмах К. Поминальні мотиви... С. 189; Остап Н. Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі*. Л., 2003. С. 254; Пахолок І. Традиційні звичаї та обряди зелених свят: західнополіські і надсянські паралелі. *Народознавчі Зошити*. 2006. № 3–4. С. 447; Nowosielski A. Lud ukraiński. Wilno, 1857. T. 2. S. 130.

ців, освятити їх могили *. На Іваничівщині цього дня обов'язково поминали всіх померлих дітей: *“Колись казали, що, не дай Бог, як повмирали діти, то дітєча поминальниця була перед Трійцею”*, *“Ну то в основному дітей поминали”* (с. Стара Лішня) ¹.

Подекуди на Хмільниччині поминки нехрещених дітей, з яких, стаються русалки, мавки, відбувалися на “Розигри” у понеділок Петрівчаного посту. З плином часу звичай, про який ще йтиме далі, зазнав трансформації й у деяких селах нині у цей день поминають усіх покійників (крім самогубців), носять на могили дітей та інших родичів спеціально спечені коржі тощо (сс. Сміла, Пустовійти) ².

У с. Мокроволі на Білогірщині вірили, що нехрещені мають “своє свято” на Мавський Великдень і на десятий день після Зеленої неділі, коли вони цілу добу “бігають по полі, по житах, по пшеницях”. Остерігаючись зустрічі з “невськими дітьми”, у цей час селяни не наважувалися ходити у поле ³.

На Гоцанщині у Русальний тиждень зважали на заборону ходити на цвинтар, особливо у вечірню пору, коли можна зустрітися з покійниками. З охоронних міркувань такої заборони мали дотримуватися й родичі нещодавно похованої людини: *“Я ходила на могилки, мене не пускали. Казали, не мона, бо видасться... Я ходила ввечері, на Трійцю ходила. Бо чоловік помер, то ходила, плакала... Но мене не пускали, казали: “Не мона, бо ти злякаєшся””* (с. Новоставці) ⁴.

* На Старокостянтинівщині самогубців також поминали восени – у суботу перед святом Дмитрія. У деяких селах так роблять і тепер. Наприклад, у с. Слободі в цей день односельці сходяться до однієї з домівок поблизу церкви і влаштовують там колективну поминальну трапезу: *“Дмитрова субота є. Поминають всіх покійників... До церкви йдуть просто молитися і всьо... В нас коло церкви є хата. То на Дмитра люди там сходяться і готують там різні страви... коливо. Самогубців споминають...”* (Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 193).

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 58, 68–71; Спр. 497-Е. Арк. 22, 48, 75; Спр. 281-Е. Арк. 2, 15, 21, 29, 47; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 17, 55, 156, 200, 230, 273; Од. зб. 773. Арк. 13, 34, 47.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 74, 144.

³ Там само. Арк. 246, 248.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 43.

У с. Старій Лішні на Іваничівщині вважали, що в певний час, зокрема опівночі у Зелену суботу, небіжчиків можна побачити й біля церкви. Для цього, однак, потрібно піднятися на дзвіницю ¹.

У деяких поліських, наддніпрянських, слобожанських селах побутували своєрідні повір'я про оберегове значення клечання хат і дворів на Зелені свята (засіб захисту осель від русалок та інших категорій покійників) ². На теренах Волині таких вірувань на цей час не зафіксовано. Натомість, як вдалося з'ясувати, подекуди на Старокостянтинівщині, Білогірщині, Черняхівщині вважають, що зелене гілля, яким маять хати, деревця, які вкопують на подвір'ї, зілля, яким устеляють долівки, призначене власне для самих померлих: їх душі “ховаються” у цій зелені тощо *. Саме тому, за деякими оповідями, небіжчики “провірають” чи домашні допильнують звичаю, а в разі його недотримання сніться живим і дорікають їм за відсутність зелені: *“Считали, як клечали, що то померлі предки приходять до хати”* (с. Левківка Старокостянтинівського р-ну); *“А вдома тикають до верху там клена, липу. В углі ставлять велику липу, бо, як покойник прийде, то він має, де ховатися, кажуть”* (с. Мокроволя Білогірського р-ну); *“... перед Зеленими святами треба було ставити і татариння і конопель. І тото в віранді оці всякі клечання, що мертві приходять і провірають, як ви приготувалися до Зелених свят”* (с. Стара Олександрівка Черняхівського р-ну) ³.

За розслідами К. Кутельмаха, В. Галайчука, подібні вірування побутували на теренах Полісся (біля хати ставлять берізку, щоб русалки “гуляли”, “гойдались”, “хилитались”, разом з клечанням селяни “приносять” до хати і душі померлих, які “ховаються” в зелені) ⁴. Такі та інші вірування, за-

¹ Там само. Спр. 497-Е. Арк. 49.

² Астахова О., Крупа Т., Сушко В. Свята та побут... С. 98; Кримський А. Звенигородщина. С. 353; Галайчук В. Українська міфологія. С. 162.

* Подекуди на Острожчині, Бродівщині, Радехівщині в Зелену суботу селяни носили зелень (лепеху) й на могили своїх родичів – Баглай М. Поминання померлих... С. 136.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 175, 224, 245; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 87; Баглай М. Обрядові функції... С. 611–612.

⁴ Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 376; Кутельмах К. Русалки... С. 144.

фіксовані в різних місцевостях України та за її межами, дають підставу вважати, що звичай клечання генетично пов'язаний із прадавніми маністичними віруваннями та міфо-ритуальним мотивом “зустрічі померлих”, який тією чи іншою мірою простежуються й у звичаєвості інших календарних свят¹.

У літньо-осінній період волиняни пошановували покійників також на Спаса, Дмитра, Михайла, Івана Богослова. Народні повір'я та звичаї, приурочені до цих календарних дат, здебільшого пов'язані з уявленнями про залежність потойбічного буття душ померлих від турботи живих та з давніми поминальними традиціями, які тією чи іншою мірою побутують і тепер (заупокійні молебні, обрядові трапези, приноси в церкву чи на кладовище поминальних продуктів, роздавання пожертв та ін.)². Поминальні мотиви чітко простежуються й у жнивній обрядовості³. Натомість наразі не маємо відповідних відомостей про вірування та звичаї, які виразно репрезентували б у цьому контексті та в традиціях, приурочених до вказаних календарних дат, власне демонологічні уявлення та охоронні практики, пов'язані з повір'ями про ті чи інші категорії покійників.

Багато матеріалу про такі світоглядні та звичаєві явища можна почерпнути з ширшого міфо-ритуального контексту. Певна частина фактографії, яку тут подаю оглядово, узагальнено, стосується власне тих небіжчиків, яких народна уява однозначно зачисляє до категорії небезпечних демонічних

¹ Див. також: Кутельмах К. Поминальні мотиви... С. 190; Баглай М. В. Традиційна літня календарно-побутова обрядовість... С. 8; Пахолок І. Поминальні звичаї та обряди Зелених свят українців. *Історія релігій в Україні*. Л., 2011. Кн. 2. С. 369; Ї ж. Зелені свята в українців: традиційні звичаї та обряди: автореф. дис. канд. іст. наук. Л., 2012. С. 9–10; Агапкина Т. Мифопоэтические основы... С. 310; Виноградова Л. Мифологический аспект полесской “русальной” традиции. *Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне*. М., 1986. С. 127.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 21, 166, 174, 183, 194, 214, 229, 240, 245; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 64, 68, 82; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 3. С. 343, 349. Пуківський Ю. Великий піст... С. 320.

³ Пор., наприклад, такі обрядодії: при зажинках на першу жменю колосся клали хліб, рушник, свячену воду, аби прикликати на поміч покійних предків; перший зажинковий сніп складали з такої кількості колосків, скільки в родині було померлих; під час обжинок біля “бороди” з невижатого колосся клали хліб і сіль для предків тощо: Баглай М. Традиційна літня календарно-побутова обрядовість... С. 13–14.

істот, зокрема повішеників, потопельників, померлих відьом і відьмарів, упирів, потерчат. Водночас у багатьох демонологічних віруваннях й оповіданнях про неупокоєних небіжчиків фігурують також ті особи, котрі померли природньою, часовою смертю. З-поміж них особливо остерігалися тих, хто за життя мав недобру славу (був злим, мстивим, скупим, упертим), грішив (пиячив, займався чаруванням), знався з “нечистим” тощо.

За традиційними уявленнями волинян, причинами неупокоєння, по смертних з’яв та шкідливих дій тих чи інших категорій померлих, є їх неприродня, дочасна смерть, через яку вони не потрапляють до потойбічного царства, відсутність поховання за християнськими обрядами чи неналежне дотримання народних похоронно-поминальних традицій, надмірна туга родичів, яка позбавляє душі спокою і “повертає” їх з “того” світу, бажання деяких померлих довершити земні справи, допомогти полишеним членам сім’ї, помститися ворогам за кривди абощо. Відповідно поширеними в народній оповідній традиції були різні історії та бувальщини про неупокоєних мерців, які ночами виходять з могил і блукають світом, указуються на цвинтарях, дорогах, місцях загибелі, убивства, самогубства і лякають, переслідують, душать людей; “лізуть” до хат родичів, односельців і влаштовують там переверти, гармидер, гуркіт, галас; повертаються додому за улюбленими речами, якщо їх забули покласти у домовину; приходять доглядати (годувати) немовлят (матері-покійниці); навідуються до згорьованих вдів чи коханців і “втішають” їх любощами (померлі чоловіки, духи-“перелесники”); докоряють матерям за гріх дітозгубництва, вимагають обряду хрещення (потерчата); надокучають живим у сновидіннях і т. ін.¹

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 16, 94; Спр. 497-Е. Арк. 14, 16; Спр. 288-Е. Арк. 25, 40; Спр. 337-Е. Арк. 33; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 147, 179, 258; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15-3. Спр. 226 (В). Арк. 115; Сумцов Н. Культурные переживания. С. 64; Роздольський О. Галицькі народні казки. *Етнографічний збірник*. 1899. Т. 7. С. 94; Левицкий О. Старинные воззрения... С. 359; Беньковский И. Осина в верованиях... С. 8; Галайчук В. Українська міфологія. С. 188-192; Самчук У. Волинь. К., 1993. Т. 1. С. 39; Rokossowska Z. Bajki... S. 8; Rulikowski E. Zapiski etnograficzne... S. 92 та ін.

Для охорони від покійників, що “ходили” по смерті, лякали людей, проникали в оселі, втручалися в родинне життя, надокучали у снах тощо, у тих чи інших волинських селах зазвичай вдавалися до різних охоронних обрядодій. Наприклад скроплювали хату свяченою водою, обсипали її маком, сіллю, підкурювали зіллям, ладаном, зернами з вимолоченого різдвяного снопа. Крім того, у двері хати встромляли “вербичку”, а у вікна – голки, під хатнім порогом клали освяченого ножа, забивали кілка з осики тощо. Осиковий кілок також встромляли в могили особливо небезпечних мерців-демонів (самогубці, упирі, відьми), яких звинувачували в епідеміях, різних природних катаклізмах; у разі посухи на гроби лили воду, бо деякі покійники (потопельники, повішеники), мовляв, “зупиняють” дощі; накидувати на місце трагічної загибелі хмиз, каміння тощо ¹.

Про деякі способи охорони від мерців йдеться й у волинському фольклорі. Щоб припинити з’яви покійника, треба оперезатися поясом священика, викинути з хати старе дзеркало, закопати в могилу предмет (бритва, люлька тощо), за яким він “повертається”, збити його з пантелику алогічними діями (наприклад вдова має вбратися у весільний одяг і мазати хату, запалювали свічку в пікній діжі) тощо. За деякими розповідями, прогнати покійника можна також погрозами, прокльонами, закляттям, лайкою. Інші фольклорні тексти оповідають про козака, якого оберегла від мерця-упиря його сталева шабля; дівчину, що сховалася від переслідувань покійника (або чорта, вихора) під кущами тої та марени і т. ін. ²

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 5, 68, 115; Спр. 497-Е. Арк. 10, 67; Спр. 288-Е. Арк. 24, 48; Спр. 337-Е. Арк. 23, 44; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 10, 183, 237; Од. зб. 773. Арк. 26, 84; Беньковский И. Народные обычаи... С. 12; Его же. Поверья, обычаи... С. 9; Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість... С. 28; Біляковський П. Причини виникнення засухи... С. 260; Конопка В. Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців східної частини Волині (за матеріалами експедиції 2007 р.). *Народознавчі Зошити*. 2007. № 5–7. С. 541.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 11, 40, 41, 43; Спр. 288-Е. Арк. 24; Спр. 496-Е. Арк. 56, 76, 85, 95, 116; Спр. 497-Е. Арк. 7, 74; Спр. 326-Е. Арк. 28; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 133, 148; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 297; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 71; Роздольський О. Галицькі народні казки. *Етнографічний збірник*. 1899. Т. 7. С. 93.

Подібні мотиви й сюжети про можливі способи охорони від небіжчиків наявні й у фольклорній прозі поліщуків, подолян, бойків, гуцулів, лемків, слобожан, подніпрянців. Як показує аналіз широкого кола порівняльних даних, такий же висновок можна зробити й стосовно зафіксованих на Волині календарних і okazіональних повір'їв, звичаїв, обрядів, що пов'язані з давніми маністичними і демонологічними уявленнями. У багатьох моментах вони є аналогічними чи схожими до тих світоглядних і звичаєвих явищ, які є в міфологічній традиції жителів інших регіонів України¹.

У кожному з локальних варіантів етнічної традиції репрезентована, водночас, низка своєрідних етнографічних реалій і певна їх частина представлена власне у досліджуваному календарно-обрядовому контексті. У жителів Волині це, зокрема, повір'я про присутність померлих на Великодній літургії і їх христосування зі святими, з'яву й небезпечні дії небіжчиків у Навський Великдень, можливі згубні наслідки закликання покійників на Святвечір, розплату за їх непошанування під час тих чи інших свят тощо. Із традиційних звичаєвих явищ належить відзначити практику вимітати оселі після Різдвяних свят, залишати на ніч відкритими двері у великодню ніч,

¹ Пор.: Гринченко Б. Етнографические материалы... С. 49–57; Драгоманов М. Малорусские народные предания... С. 62–67; Ефименко П. Упыри (из истории народных верований). *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К., 1991. С.498–504; Франко И. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. *Там само*. С. 512–526; Його ж. Людові вірування на Підгір'ю. *Етнографічний Збірник*. 1898. Т. 5. С. 216; Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди. *Там само*. 1912. Т. 31-32. С. 219; Кузеля З. Посижіне і забави при мерці в українськiм похороннiм обрядi. *Записки НТШ*. 1914. Т. 121. С. 187–201; Його ж. Причинки до народних вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношене зарази. *Там само*. 1907. Т. 80. С. 114–124; Кайндль Р. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000. С. 140–144; Кулиш П. Записки о Южной Руси. СПб., 1857. Т. 2. С. 288; Богатырев П. Магические действия... С. 236; Вархол Н. Чоловік-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1985. № 12. С. 246; Васянович О. “Нечисті” покійники в метеорологічних уявленнях жителів Центральноукраїнського Полісся. *Народознавчі Зошити*. 2006. № 3–4. С. 400; Войтович Н. Демоніум бойків: категорії «нечистих» покійників (на основі польових матеріалів). *Там само*. 2014. № 2. С. 375; Глушко М. Традиційні звичаї та обряди Свят-вечора українців Надсяння. *Там само*. 2016. № 6. С. 1327; Горошко Л. Обряди викликання дощу в українців Карпат. *Записки НТШ*. 2010. Т. ССLIX. С. 135; Кузьмінська Б. Демонологія українців Опілля: автореф. дис. канд. іст. наук. Л., 2013. С. 11; Wagilewich J. O upjerech a widmach. *Časopis Českeho Museum*. Praha, 1840. S. 237; Podbereski A. Materyjały do demonologii... S. 18.

деякі особливості поминання самогубців (колективні обрядові трапези у Дмитрову суботу), ритуальні заборони, приурочені до Навського Великодня (іти на цвинтар, збиратися на вулиці, виходити на дорогу), різні способи виведення “навської” кістки, яка з’являється внаслідок їх порушення.

До самобутніх явищ, побутування яких зафіксовано на інших теренах, можна віднести такі повір’я: на Святвечір небіжчики (самогубці, покійниці-упириці) приходять до осель і чинять шкоду (Бойківщина); душа-птаха померлої нехрещеної дитини з’являється в календарний час (на Трійцю) і просить її охрестити (Поділля); за недотримання заборони працювати на свята духи-покійники можуть вигнати людей із хати (Поділля); у Страсний четвер для померлих належить влаштовувати поминальні вечери, а у Великодню ніч – розпалювати на березі річки багаття для “зігрівання” потопельників (Полісся); для захисту хати від покійників на Святий вечір її потрібно обсипати попелом, який вигорнули з печі після випікання різдвяного хліба (Бойківщина) ¹. Належить зауважити типологічні паралелі низки господарських заборон, охоронних і поминальних звичаїв, які мають схожий прояв у календарній і похоронній обрядовості, деякі збіжності між календарними і новосільними традиціями жителів Волині та інших теренів України (пор. звичаї на свята та в першу ніч після вселення до нової хати світити в домі світло, ставити на вікні чи на покуті їжу та ін.) ².

¹ Войтович Н. Народна демонологія... С. 87; Конопка В. Хліборобські мотиви в різдвяно-водохрещенському циклі свят на Бойківщині. *Фортеця*. Л., 2012. Кн. 2. С. 606; Курочкін О. Обрядовість... С. 353, 358; Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело... С. 529; Його ж. Поминальні мотиви... С. 183; Пуківський Ю. Навський Великдень... С. 265; Скуратівський В. Святки. С. 74.

² Див.: Герус Л. Хліб у весняній обрядовості українців. *Вісник Львівського університету* Серія історична. 2012. Вип. 47. С. 149; Сілецький Р. Народні будівельні звичаї... С. 338–339; Його ж. “Вхіщини”: народні новосільні звичаї, обряди та повір’я на Волині. *Народознавчі Зошити*. 2015. № 5. С. 1221–1225; Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Л., 2002. С. 10; Його ж. З народної танатології... С. 246–247; 263; Конобродська В. Поліський поховальний та поминальний обряди. С. 171; Сушко В. Життя незкінченне... С. 124, 127, 130; Сивицький М. Духова культура. *Лемківщина: Земля – Люди – Історія – Культура*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. Т. 2. С. 162; Ленчевский Л. Похоронные обряды и поверья в Староконстан. у. Волынской губ. *Киевская старина*. 1899. Т. 66. Кн. 7. Отд. 4. С. 78.

Відзначу також численні іноетнічні (слов'янські, загальноєвропейські та ін.) паралелі розглянутих календарних та інших явищ, які постали на основі архетипних психоемоційних реакцій та архаїчних анімістичних і маністичних уявлень про смерть, душу, потойбічне буття, покійних предків і мерців-демонів, взаємини між живими і померлими, позитивний чи негативний вплив небіжчиків на людське життя і т. ін.¹

Як видно із викладеного матеріалу, багато з таких залишків старожитньої культури дожили до новітньої пори й подекуди на Волині побутують і тепер. Зокрема, найповніше в народній демонології та обрядовій традиції волинян зберігся пласт повір'їв і фольклорних сюжетів про посмертні з'яви мерців у той чи інший момент календарного чи позакалендарного часу. Побутують також деякі давні календарні звичаї поминального і охоронного характеру (залишати для небіжчиків святкові страви після святвечірніх трапез і великоднього розговіння, приносити їжу на могили та жертвувати її присутнім на кладовищі, утримуватися у певні дні від польових робіт, шиття, прання одягу і т. ін.). Натомість ряд явищ зазнали редукції або затратилися. Наприклад, повір'я про упирів, перелесників, звичаї “палити діда”, розпалювати багаття у передвеликодню ніч, влаштовувати в ті чи інші календарні дні поминальні трапези вдома чи на кладовищі тощо.

¹ Див.: Колесса Ф. Вірування про душу... С. 19–52; Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1989. С. 87–99; Фрэзер Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. М., 2001. С. 132–139; Гузій Р. З народної танатології... С. 95–96, 107, 252–256, 275–277; Виноградова Л. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших. *Славянский и балканский фольклор: Народная демонология*. М., 2000. С. 25–51; Андрушина М. “Заложные” покойники... С. 99–109; Moszyński K. *Kultura ludowa słowian*. T. 2. S. 271, 661; Biegeleisen H. *U kolebki*... S. 1–10; Fischer A. *Zwyczaje pogrzebowe*... S. 133, 195, 335–350; Ibidem. *Upiór, strzygón czy wieszczy? Lud*. Lwów, 1927. T. 6. S. 84.

4. 2. Календарні повір'я про русалок і мавок. Охоронні й поминальні мотиви русальних обрядів

Русалка – один із найпопулярніших, найколеритніших і водночас, мабуть, найбільш різнотрактованих образів народної демонології українців. І досі в науковій літературі немає єдиного бачення питань генези й первинної міфологічної ідентифікації цього персонажа, його номінації, зв'язку з уявленнями про померлих та ідеєю родючості тощо ¹. Багатогранними, неоднорідними, суперечливими є й власне народні уявлення і повір'я про русалку, про що свідчать етнографічні й фольклорні матеріали, зібрані у той чи інший час в різних регіонах України, зокрема й на Волині. На відміну від теренів Полісся, яке, на думку деяких дослідників, є ареалом найліпшого, найповнішого збереження автентичних українських і загалом слов'янських уявлень про русалок та, можливо, навіть ядром їхнього формування ², у демонології жителів етнографічної Волині комплекс відповідних вірувань представлений не так об'ємно. Як свідчать опубліковані джерела та матеріали сучасних польових розслідувань, і тут тривалий час зберігалися різні варіанти давніх загальноетнічних уявлень і повір'їв, а також деякі своєрідні локальні світоглядні інтерпретації образу русалки. З нею пов'язують й інші міфологічні персонажі – мавку, потерча. Уявлення про них представлені в календарно-обрядовій традиції волинян частково, часто ці образи контамінуються між собою і власне з русалкою. На Волині на позначення персонажа найчастіше вживали загальновідому назву “русалка” *. У деяких

¹ Див.: Кутельмах К. Русалки... С. 87-153; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 320-381; Виноградова Л. Н. Народная демонология... С. 141-220; Давидюк В. Первісна міфологія... С. 145-172; Скуратівський В. Русалії. С. 608-621 та ін.

² Кутельмах К. Русалки... С. 150.

* Міфолексема досі не має однозначного етимологізування; про різні версії її походження див.: Кутельмах К. Русалки... С. 96; Хобзей Н. Гуцульська міфологія... С. 163-165; Тяпкіна Н. Номінації міфоніму “мрець” в українській мові. *Вісник Запорізького Державного університету*. 1999. № 1. С. 146-147; Етимологічний словник української мови. К., 2006. Т. 5. С. 146-147; Виноградова Л. Народная демонология... С. 33; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 142-148.

фіксаціях початку ХХ ст. (з теренів Черняхівщини) та сучасних записах (зі Славутчини) трапляються також найменування “росалка” і “русал”, коли йдеться відповідно про міфологічних істот жіночої чи чоловічої статі¹.

У сучасну пору крім інваріантної назви “русалка” в різних місцевостях краю (на Горохівщині, Черняхівщині, Хмельниччині, Старокостянтинівщині) паралельно існують демоніми “нявка”, “мавка” (“марвавка”)², які походять від праслов’янського “нави” – мерці³. На Хмельниччині, Старокостянтинівщині синонімічною назвою русалки постає номен “лоскотуха”, пов’язаний з уявленнями про одну з прикметних дій демона – смертоносне лоскотання своїх жертв⁴.

Уявлення жителів Волині про русалок мають виразну маністичну основу, про що насамперед свідчать зафіксовані на цих теренах усталені повір’я про їх походження. Незважаючи на певну варіативність таких поглядів, більшість етнофорів переконані, що русалки – це душі окремих категорій покійників, а саме осіб, які померли дочасно (“без пори”), трагічно або відійшли в інший світ у певний період календаря. Насамперед – це померлі незаміжні (зокрема й уже посватані), незаймані дівчата, дівчата-утоплениці (ті, що втопилися ненароком і навмисне) та діти, які померли нехрещеними. Подекуди також вважають, що русалкою стає дівча, котре вкоротило собі віку через нерозділене кохання, проклята матір’ю донька, мертвонароджене немовля або дитя, яке мати “загубила” внаслідок умисного переривання вагітності. Подібні пояснення фігурують і в повір’ях щодо походження мавок:

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 4, 50; Спр. 337-Е. Арк. 20; Спр. 496-Е. Арк. 7, 93; Спр. 497-Е. Арк. 4, 48; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 6, 176, 251, 269; Од. зб. 773. Арк. 40; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 71; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 330, 331; Лисенко П. Словник поліських говорів. К., 1974. С. 188.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 68; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 6, 18, 41, 59.

³ Див.: Етимологічний словник української мови. К., 1989. Т. 3. С. 349; Гузій Р. З народної танатології... С. 71; Жуйкова М. Номінація смерті... С. 60; Конобродська В. Поліський поховальний та поминальний обряди... С. 252; Хобзей Н. Гуцульська міфологія... С. 165.

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 140; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 187.

“Русалки – ці, що топляться дівчата, то є їхні душі” (с. Мокроволя Білогірського р-ну); *“Русалкою стають обично такі молоді дівчата, що топляться...”* (с. Бугрин Гощанського р-ну); *“Котра навмисне втопиласі, то то вже така русалка”* (с. Городиловичі Сокальського р-ну); *“Це дівчата, котрі ще незаміжні були, то... вважається русалка, мавка... Ті, що втопились”* (с. Новопіль Черняхівського р-ну); *“... як молодуха, і вмирає, от, засватана дівка, і вона йде в русалки”* (с. Волиця Славутського р-ну); *“Русалка – це молода дівчинка, незамужня, чесна, бо можуть бути незамужні, а вже нечесні”* (с. Полянє Славутського р-ну); *“Дівчина, як хлопець її не візьме, вона йде собі робить смерть, топиця...”* (с. Великий Скнит Славутського р-ну); *“... може часом яка мати прокляла свою дочку, то [та стає русалкою – К. А.]”* (с. Посягва Гощанського р-ну); *“...нехрещені дівчата русалками стають”* (с. Іллін Гощанського р-ну); *“Нехрещені діти – то русалки”* (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну); *“Це, як воно недоношане вмирає, як воно вмерло так при родах – оце ці нехрещені діти, то це називається русалки”* (с. Уланів Хмільницького р-ну); *“Мавки – дівчатка маленькі. Казали, що це нехрещені діти”* (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) і т. ін.¹

У деяких селах на Старокостянтинівщині вірять, що русалками, які походять з померлих нехрещених дітей та утоплених, стають як дівчата, так і хлопці: *“Русалки считалися ті люди, які вмирали: нехрещені діти – це були русалки... Топляники тожє считалися русалками. І хлопці, і дівчата”* (с. Левківка)². В іншому районі Волині (на Славутщині) подібні вірування зафіксував В. Галайчук: *“Як умре дівчина незамужня, невінчана, – це буде росалка, а як умре хлопець, шоб незамужній був, – то це буде русал, – так колись казали. А як вмере мала дитина, років до десяти, це вже буде анголя, а як вже таке чимале – то буде росалка”* (с. Малий Скнит); *“... дівчатка, хлоп-*

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 23, 31; Спр. 497-Е. Арк. 4, 48; Спр. 281-Е. Арк. 94; Спр. 186-Е. Арк. 15, 26; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 108, 157; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 95; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 330.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 224–225.

чики, якщо при купанні вони тонуть і їх не можуть спасти, от кажуть: *“Оце вже русалка”*” (с. Нараївка) ¹.

Новочасні етнографічні матеріали, зібрані в окремих районах Волині, засвідчують часткове збереження в народній традиції уявлень про те, що русалки і мавки походять із різних категорій померлих. Так, подекуди на Старокостянтинівщині (с. Губча), Білогірщині (с. Мокроволя), Кременеччині (с. Іква) вірили, що русалки стаються із утоплених дівчат, а мавки чи т. зв. *“невські діти”* – з померлих нехрещених немовлят ². Деінде певні, що русалки походять виключно з утоплениць, а мавки – це душі дівчат, які прийняли інший вид *“не своєї”* смерті: *“Мавки – то були дівчатка, які загинули “не своєю” смертю: можливо, вони були повішані, можливо, що друге. І та молода дівчина, яка гинула, не була ще заміжня, отже, її душу не приймали там, де всі душі... А вже русалка – то та сама дівчина, тільки що втопилася, яка пішла втоплена з життя. Дівчата топилися з різних причин: чи то з нещасного життя, чи з нещасливого кохання, чи, може, хтось втопив. І такі вже були русалки”* (м. Корець Рівненської обл.) ³.

У деяких волинських селах русалкою вважають незаміжню дівчину, яка померла (втопилася) в Русальний (Троїцький) тиждень. За іншою гадкою, у неї перетворюється власне та молода особа, яка померла після того, як саме в Русальний тиждень її засватали: *“Русалки – ті молоді, неодружені дівчата, що померли в той Русальний тиждень”* (с. Колесники Гоцанського р-ну), *“Казали, що хто умирає на Троєцькому тижні перед Трійцею, то це будуть русалками... Дівчата молоді такі вмірали, то казали, що будуть русалками вони”* (с. Троковичі Черняхівського р-ну); *“Як умре дівчина на Росалний тиждень, після Трійці, да її поховують, – да вона перекидаєця на росалку да виходить з ями”*; *“То, казали, як в той тиждень Русальний дівчина втопиця, то русалкою стає, то іменно в той Русальний тиждень”*; *“То як*

¹ Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 331.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 246; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 147-Е. Арк. 21; Іваннікова Л. Вірування в русалок... С. 113.

³ Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 208.

засватали дівчину, і в Русальний тиждень посватали, і як дівчина посватана помре, чи втопиця – коли вже там не помре – обов'язково це буде русалка вона” (сс. Нараївка, Малий Скнит, Рівки Славутського р-ну) ¹.

Традиційність деяких із цих переконань підтверджують етнографічні матеріали кінця XIX – початку XX ст. та народознавчі записи пізнішого часу. За розслідами П. Чубинського, С. Рокосовської, В. Кравченка, Д. Зеленина, М. Теодоровича, П. Градовського, Н. Криловець та ін., у селах на Новоград-Волинщині, Черняхівщині, Старокостянтинівщині, Гощанщині вірили, що русалки – це молоді заміжні жінки або неодружені дівчата, що відійшли на “той” світ на Русальному тижні, засватані дівчата, які померли перед весіллям, страчені, мертвонароджені чи померлі невдовзі після появи на світ нехрещені діти тощо ².

У традиційних уявленнях жителів різних місцевостей Волині (Гощанщина, Горохівщина, Черняхівщина, Сокальщина, Хмільниччина, Славутчина) русалки найчастіше постають молодими, красивими дівчатами, вбраними “як на весілля”. Одягом цих істот, які походять із померлих непошлюблених осіб, слугує те “дівоче” або “весільне” вбрання, у якому їх зазвичай поховали. А саме – білі весільні сукні та “вельон” (фата) чи традиційний народний стрій з вишитою сорочкою і яскравою спідницею, та, неодмінно, вінок з кольоровими стрічками. Подекуди також вважали, що русалки вказуються у вінках, сплетених із польових квітів: “Одежа на їх така як вкраїнська, як колись вбирались дівчата” (с. Башино Гощанського р-ну); “Колись мати розказувала, що бачила, як йшли такі повбирані, як перед весіллям. Мали вінок. Були і в вельонах” (с. Колесники Гощанського р-ну); “Казали, що вони йшли в лєнтах, вінки на головах і лєнти розпуцені” (с. Іллін Гощанського р-ну); “ві-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 4; Спр. 496-Е. Арк. 93; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 331; Коробка Н. Восточная Волянь. С. 30.

² Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 187; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 4. С. 861; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 151; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 71, 137; Градовський П. Із глибини віків. С. 111; Дідух В. Повернення Зофії Рокосовської... С. 12; Криловець Н. Безодня. С. 13; Korernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 175.

ночки поплетені з волошки і з кукілю” (с. Вільгір Гощанського р-ну); *“Вдягнені у вінках, квітках... Так і їх хоронили, як молоденька дівчина вмере”* (с. Бугрин Гощанського р-ну); *“В українському вбранні, і в віночках, і в вишитих сорочках...”* (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну); *“Вона в биндах, на молодуху вбірана”* (с. Малий Скнит Славутського р-ну); *“...дівчатка поприбрувані, у віночках”* (с. Мерва Горохівського р-ну); *“Русалки ходять в тому, в чому поховані”* (с. Коритниця Локачинського р-ну) і т. ін.¹

Поряд із такими поширеними уявленнями, у деяких волинських селах русалку-дівчину візуалізували інакше. Наприклад, в Угольцях на Гощанщині вважали, що вона вказується у білій накидці, а в Завизові, що біля Острогу, її уявляли як істоту, що “обмотана” в шмат якогось полотна².

У те, що русалки, як і інші небіжчики і загалом різні духи, часто вказуються саме в білому вбранні, наприклад, у прозорій, білій, як сніг, намітці, вірили й на Новоград-Волинщині. У с. Шепелі Луцького р-ну були певні, що така одежа “тико накинута, не шита”³.

Характерна риса зовнішнього вигляду русалки – розплетені коси, довге, часто розкуйовджене, волосся, що спадає аж до пояса (*“Розплетені коси”*, *“Волосся розпущене”*, *“розпущені коси”*, *“розпатлані коси”*, *“з довгими косами”*, *“коси такі аж до пояса вісять розпущені”* і т. ін.). Деякі респонденти часом вказують на незвичний колір їхнього волосся, яке начебто є зеленим або дуже білим (с. Городиловичі Сокальського р-ну, с. Юськівці Ла-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 21; Спр. 288-Е. Арк. 4, 9, 15 –16, 32, 36, 50, 57, 62; Спр. 337-Е. Арк. 19; Спр. 496-Е. Арк. 68, 93, 121; Спр. 497-Е. Арк. 4, 52; Спр. 326-Е. Арк. 14, 19; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 98, 111, 157-157, 165; Од. зб. 673. Арк. 87; Давидюк В. Українська міфологічна легенда. С. 107.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 49, 61.

³ Дідух В. Повернення Зофії Рокосовської... С. 12; Давидюк В. Походження уявлень... С. 240.

новецького р-ну), а також відзначають їх неабияку вроду (с. Воронівці Хмільницького р-ну, с. Колесники Гощанського р-ну) ¹.

Подекуди на Сокальщині, Білогірщині русалок уявляли як оголених дівчат, а на означення самого стану оголеності вживали прикметну народну приповідку: *“Розібралась, як русалка!”*. Деінде вважали, що русалки, мавки, виглядають *“так, як дух”*, *“як привид”* (с. Новопіль Черняхівського р-ну, с. Пустовійти Хмільницького р-ну). Врешті, дехто певен, що не всім дано їх бачити й узріти русалок може *“мізинець”*, тобто – найменша дитина в сім’ї (сс. Пустовійти, Зозулинці Хмільницького р-ну), людина, котра *“щось знає”* (с. Великий Скнит Славутського р-ну) або ж той, хто опівночі Зеленої суботи, коли вони начебто сходяться до церкви, спостерігатиме за ними з дзвіниці (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну). Крім того, дар бачити русалок мають дуже побожні особи: *“Хто вгоден у Бога. Хто дуже багато постить, то може побачити”*; *“кому вгодно, той побачить”*; *“хто в Бога дуже начитаний”* (с. Петриківці Хмільницького р-ну, сс. Бугрин, Вільгір Гощанського р-ну) ².

У повір’ях, які зафіксовано на Гощанщині, Горохівщині, Сокальщині, Славутчині, Хмільниччині й мають генезою уявлення про походження русалок (мавок) із душ померлих нехрещених дітей, демонологічний персонаж найчастіше постає в подібні малих дітей (лише дівчат або і дівчаток, і хлопчиків), одягнених у те вбрання, в якому їх похоронили (вишита сорочка, біле платтячко, віночок тощо) *. За іншими повір’ями, мавки, русалки та потер-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 4, 10, 50, 62; Спр. 496-Е. Арк. 16, 90, 93, 121; Спр. 497-Е. Арк. 4; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 108, 157, 165, 251, 276; Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 84. S. 337.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 4, 49; Спр. 328-Е. Арк. 6, 10; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 90, 98, 111, 145.

* На згадки про звичай ховати маля у “весільному” вінку можна натрапити й у т. зв. “русальчиних піснях”: *“Гух, гух, гух! Солом’яний дух! / Мене мати породила, / В вінці на лавці положила”* (с. Угольці Гощанського р-ну). В інших подібних текстах, відомих і поза волинськими теренами, відображено уявлення про постання русалки з дитини, похованої без обряду хрещення: *“Ух, ух! Солом’яний дух! / Мене мати породила, / Нехрещену положила...”* (сс. Вільгір, Бугрин Гощанського р-ну, с. Рівки Славутського р-ну) (Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 328-Е. Арк. 6, 10, 16; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 356. Пор.: Korernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 175; Давидюк В. Первісна міфологія... С. 155).

чата мають вигляд маленьких дівчаток в зелених сукнях і з розпущеними косами (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) ¹.

У деяких селах на Сокальщині, Гощанщині, Хмільниччині, Білогірщині, Ізяславщині, Бродівщині трапляється відоме в українській та інших етно-традиціях уявлення про русалку як напівзооморфний водний персонаж (зеленокоса дівчина-утоплениця з риб'ячим хвостом) ². Такі погляди, однак, не мають джерелом традиційні народні вірування, а, як доводять дослідники (К. Кутельмах, В. Галайчук), поширилися під впливом художньої літератури ³.

Русалка – один з найбільш інкорпорованих у календарний міфо-ритуальний контекст демонологічних персонажів. Характерною рисою, що вирізняє цю міфологічну істоту з-поміж інших, є певна сезонність її перебування у земному світі. З цього огляду виправданим є означення русалки як виключно календарного образу народної демонології.

Як і погляди щодо різних генези й іпостасей русалок, волинські повір'я про час появи і період їх земного перебування є неоднорідними й суперечливими. За різними уявленнями, цей період загалом охоплює ті чи інші дати весняно-літнього календарного зламу й у народній уяві здебільшого пов'язується із часом, коли досягають, квітнуть жита і розпочинаються жнива. Воднораз подекуди на Волині вірили, що русалки можуть з'являтися і в інші календарні дні або okazіонально.

Згідно з найпоширенішими народними уявленнями, час появи русалок чітко приурочений до Зелених свят. На переконання жителів різних районів Волині, русалки з'являються у Зелені Четвер чи П'ятницю, власне на саму Святу неділю чи в ніч перед Трійцею і перебувають між людей у час святкових днів або протягом усього Зеленого та Троїцького тижнів (сьомий і

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 26; Спр. 337-Е. Арк. 19; Спр. 496-Е. Арк. 50; Спр. 328-Е. Арк. 8; Спр. 326-Е. Арк. 22; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 90, 108, 111.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 11; Спр. 497-Е. Арк. 4; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 91, 248, 251; Од. зб. 773. Арк. 69; Давидюк В. "Русалочка-купалочка". С. 23.

³ Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 322; Кутельмах К. Русалки... С. 101.

восьмий тиждень після Великодня). В околицях Житомира (Новоград-Волинський р-н, Житомирський р-н), на Гощанщині на позначення періоду їх присутності від дня Трійці до понеділка Петрівчаного посту вживали здавна відомий в Україні календарний хрононім “Русальний тиждень” (“Русалчин тиждень”). “Русальним” поіменовували цей тиждень і подекуди на Горохівщині, Черняхівщині, Сокальщині. Так само “Русальним” чи “Росалним” його називали жителі Славутчини ¹.

За повір'ями жителів окремих сіл Білогірщини, побачити русалок можна в період від Зелених свят до Івана Купала (сс. Шуньки, Мокроволя) ². В інших місцевостях вважали, що русалки з'являються лише на Купала й цим святом власне обмежується термін їх земного перебування (с. Новопіль Черняхівського р-ну; с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну, сс. Тартаків, Хоробрів Сокальського р-ну, сс. Петриківці, Пустовійти Хмельницького р-ну, сс. Волиця, Малий Скнит Славутського р-ну, с. Капітульщина, Уланівка Володимир-Волинського р-ну, сс. Бережанка, Пустомити, Козятин Горохівського р-ну) ³.

За записами зі Славутчини, і на Івана Купала, і впродовж Русального тижня русалок вдається узріти як у світлу, так і в темну пору доби (сс. Волиця, Великий Скнит, Рівки) ⁴. На Сокальщині (с. Городиловичі), Гощанщині (с. Колесники), Ізяславщині (с. М'якоти), Старокостянтинівщині (с. Слобода) вірили, що в той чи інший час (Зелені свята, Русальний тиждень, Івана Купала) вони вказуються лише ввечері. Натомість у Пустовійтах на Хмельниччині

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 9, 16, 31, 45, 57; Спр. 337-Е. Арк. 2; Спр. 496-Е. Арк. . 6, 16, 17, 23, 93; Спр. 497-Е. Арк. 4, 49, 55; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 95; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 75, 111, 224; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 330, 350, 364; Криловець Н. Безодня. С. 13; Доманицький В. Народній календар... С. 71; Kolberg O. 2002. Т. 84. S. 337; Korernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 174–176.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 230, 246–247.

³ Там само. Арк. 90, 145, 215; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 68; Спр. 497-Е. Арк. 26, 69; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 365; Давидюк В. Купало на заході Волині. С. 19.

⁴ Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 324–325.

вважали, що на Купала вони з'являються (“виходять з води”) вдосвіта, коли сходить сонце ¹.

На переконання жителів Завизова Острозького р-ну, Старої Лішні Іванічівського р-ну, русалки перебувають між людьми від купальського свята до самих жнив, які зазвичай розпочинали після Петра. У Воронівцях на Хмільниччині вважали, що вони появляються ще в травні, коли цвіте калина, а “відходять” (повертаються у водойми) лише після Іллі. За іншою гадкою, цих істот можна побачити у день Переполовнення, що знаменує середину часу між Великоднем і Зеленими святами (с. Губча Старокостянтинівського р-ну) ².

У с. Сербинівці Старокостянтинівського р-ну, с. Мокроволі Білогірського р-ну, с. Юськівцях Лановецького р-ну вважають, що русалки можуть з'явитися також у великодній період, а саме у Світлий Четвер, який в народі називають “Навським” (“Нанським”, “Мавським”) Великоднем. У цей день вони разом з мавками і відьмами збираються біля церкви, на цвинтарі чи роздоріжжі і розважаються іграми ³.

На теренах Старокостянтинівщини подібні вірування також занотувала Л. Іваннікова: на “Мавський Великдень” русалки, мавки з'являються в полі, лісі й веселяться, танцюють, співають (с. Губча) ⁴. За записом В. Давидюка, у Сенкевичівці на Горохівщині вірили, що період земного перебування русалок обмежується не Русальним тижнем після Зелених свят, а “Намським тижнем” після Великодня ⁵.

Фіксації повір'їв про появу русалок у той чи інший день великоднього періоду (Чистий Четвер, Світлий Четвер) спорадично трапляються й у етно-

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 145, 192, 251; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 9–10; Спр. 497-Е. Арк. 4; Пархоменко Т. Календарні звичаї... С. 85.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 50; Спр. 281-Е. Арк. 9, 46; Спр. 497-Е. Арк. 49; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 165; Іваннікова Л. Вірування в русалок... С. 113.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 220, 236, 269.

⁴ Іваннікова Л. Вірування в русалок... С. 113; Українські міфи... С. 58.

⁵ Давидюк В. “Русалочка-купалочка”. С. 24.

графічних матеріалах про календарні звичаї жителів окремих районів Черкащини, Чернігівщини, Харківщини ¹. В інших місцевостях Середнього Подніпров'я, Полісся, Слобожанщини, Поділля “Мавським” (“Русалчиним”) Великоднем, “Намською Трійцею” називали четвер або один з інших днів Зеленого чи Троїцького тижнів. За народними повір'ями, саме в цей день, який подекуди ще називали “Сухим четвергом” русалки, нібито, виходять з води, щоб висушитися ².

У різних місцевостях України (Полісся, Поділля, Середнє Подніпров'я) “святом мавок” або ж днем т. зв. “Проводів русалок” (“Лоскотавчиних проводів”), коли вони спершу розважаються іграми, а відтак покидають земний світ, вважали “Розигри” (“Розігри”) – понеділок, котрим розпочинається Петрівка ³. Подібні вірування, а також пов'язані з ними деякі звичаєві явища репрезентовано у світоглядно-обрядовій традиції волинян. Наприклад на Хмільниччині вірили, що на “Розигри” у русалок, мавок, потерчат “є празнік”. У цей день вони “гуляють” і їх можна побачити в житі, у лісі та побіля осель (на городах). Відтак саме в перший день Петрівки русалки, мавки “відходять” у засвіти (сс. Морозівка, Рибчинці, Зозулинці, Пустовійти, Уланів) ⁴.

Повір'я про русалчині забави на “Розигри” побутували на Волині й у минулому, про що свідчать етнографічні матеріали, які зібрав на початку ХХ ст. В. Доманицький. У с. Стівпині на Кореччині вірили, що в останній день

¹ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу... С. 47; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 165, 238.

² Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К., 1992. С. 414; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. 3. С. 186; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 242-244; Іларіон, митр. Дохристиянські вірування... С. 292; Галайчук В. Традиційна демонологія Зарічненщини. *Міфологія і фольклор*. 2014. № 1–2. С. 43; Толстая С. Полесский народный календарь. С. 214–218; Агапкина Т. Мифопоэтические основы... С. 346, 357.

³ Венгрженевський С. Языческий Обычай в Брацлавщине “Гонити шуляка”. *Киевская старина*. 1885. Т. 50. С. 295; Кримський А. Звенигородщина. С. 358; Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу... С. 50; Кутельмах К. Поминальні мотиви... С. 189; Толстая С. Полесский народный календарь. С. 210, 301.

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 28, 37, 108, 111, 131, 148, 156.

“Русального тижня” (понеділок Петрівчаного посту), у русалок відбуваються “Розигри” – “незвичайні танці по усьому засіяному житом полі”¹.

У те, що цей день русалки влаштовують (власне – завершують) свої забави (“розигри”, “брикси”, “брики”) вірили також у селах на Новоград-Волинщині, Бердичівщині, Славутчині². Як видно з матеріалів В. Давидюка, повір’я про русалчині “Розигри” (“Розирги”) були відомі й жителям Ізяславського (с. Теліжинці), Чуднівського (с. Будичани), Здолбунівського (с. Здобиця) районів³.

Поряд із уявленнями про періодичну з’яву русалок у ті чи інші календарні дати, у волинських селах також вірили, що, як і інших демонів, їх можна побачити у позаритуальний час. Наприклад, будь-коли у нічну та вечірню пору (але тільки при місячному світлі) або на світанку, коли сходить сонце. Буває також, що русалок видно чи чутно удень, зокрема у той час, коли люди працюють у полі: *“І казали: “Ай, не йди там вночі! Ай, там до води не йди!”*. Тих русалок ніхто не бачив, але такий поговор був: *“Не йдїть, як ше місяць світе. Ай, не йдїть там”* (с. Городиловичі Сокальського р-ну); *“вони дньом виходили”, “як сходить сонце”* (сс. Зозулинці, Пустовійти Хмільницького р-ну); *“Це вдень ходили”* (с. Троковичі Черняхівського р-ну), *“жінка пішла там, на своє поле за зіллям... А каже: “Чую, співають”* (с. Стара Лішня Іваничівського р-ну) і т. ін.⁴

Польові угіддя, насамперед житні чи пшеничні поля – це власне і є той топос, у межах якого, на переконання волинян, русалки найчастіше виявляють свою присутність. Такі уявлення побутували у селах на Гоцанщині, Хмільниччині, Черняхівщині, Славутчині, Горохівщині, Іваничівщині, Лановеччині, Білогірщині, Пулинщині: *“Як спіють жита, то тоді русалки в*

¹ Доманицький В. Народній календар... С. 71.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 97; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 75; Korpenski I. Przyczynek do etnografii... S. 176.

³ Давидюк В. Етнологічний нарис Волині. С. 58.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 4, 23, 45; Спр. 496-Е. Арк. 6, 93; Спр. 497-Е. Арк. 4, 55, 49, 69; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 130, 145, 193, 215, 251, 281; Іваннікова Л. Вірування в русалок... С. 113.

житих”; “*Так колись казали, що по житах ходили*”, “*бачили [русалок – К. А.]... в житі особено*”; “*Вони все так між зерновими ціми [ходять – К. А.]*”; “*Десь ходили на полі, в житі вони ходять*”; “*з жита тако виходять, виходять дівчата*”; “*... по житах бігали без хусток, коси розпуцані – росалкі*”; “*Русалки були колись... у житах*”; “*Русалок бачили: казали, що з жита може вийде, вдасця людині*” і т. п.¹

У с. Рівках Славутського р-ну вважали, що русалки являються на межах, які розділяють угіддя різних господарів: “*ходе поміж межі, – що оце ваше поле, а це моє, – а вона йде межею*”. Таке ж вірування побутувало у Старій Лішні на Іваничівщині: “*А колись збіжжя було відгороджено, бо то свої межі, казали. Так розказували колись бабуні, що бачили [русалок – К. А.]*”².

Поряд з уявленнями про локалізацію русалок у полі, у мешканців різних районів досліджуваних теренів тією чи іншою мірою були поширені повір’я про їх перебування у водоймах – у річці, ставку, болоті (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну, с. Городиловичі Сокальського р-ну, с. М’якоти Ізяславського р-ну, сс. Велика Горбаша, Крученець Черняхівського р-ну, сс. Уланів, Воронівці Хмельницького р-ну та ін.) *. За народними оповідками, русалок також можна побачити на берегах рік, коло криниць, біля дерев (верби, берези) і навіть в повітрі (с. Колесники Гоцанського р-ну, с. Левківка Старокостянтинівського р-ну, с. Шуньки Білогірського р-ну, с. Стара Лішня

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 4, 38; Спр. 337-Е. Арк. 19; Спр. 496-Е. Арк. 93; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 111, 236, 269; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 350, 364; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 71.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 48; Галайчук В. Українська міфологія. С. 142.

* Можливо, під впливом таких народних вірувань, у драмі-феєрії “Лісова пісня” Леся Українка називала русалку “водяною царівною”. Про інші вірування, відображені у творах письменниці, авторське інтерпретування образів русалки, мавки – див.: Українка Л. Зібрання творів. К., 1975. Т. 2. С. 9-20; Козлітіна О. Орієнтальні міфологічні традиції у творчості Лесі Українки. *Вчені записки Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського*. Сімферополь, 2011. Т. 24. № 1. Ч. 2. С. 234–239; Кордун В. Фольклорно-міфологічна образність у структурі “Лісової пісні” Лесі Українки. *Народна творчість та етнографія*. 1983. № 3. С. 60–65; Вишневська Г. Лінгвальна об’єктивізація... С. 171-182; Тяпкіна Н. Демонологічна лексика... С. 11.

Іваничівського р-ну, с. Новопіль Черняхівського р-ну, с. Уланів Хмельницького р-ну та ін.)¹.

У Сербинівці, Левківці на Старокостянтинівщині та в с. Хороброві на Сокальщині вірили, що місцем появи русалок є ліс. За іншими свідченнями, русалки, мавки (“марвавки”) можуть перебувати у городі в огірках або у полі, засіяному коноплями (с. Іллін Гощанського р-ну, с. Морозівка, Рибчинці, Петриківці Хмельницького р-ну, с. Левківка Старокостянтинівського р-ну)².

У повір'ях жителів окремих районів Волині простежується певна диференціація локусів перебування русалок і мавок. Так, подекуди на Хмельниччині припускали, що “марвавка” “сидить” у коноплях, а русалка – у пшеничному полі (с. Морозівка)³. Натомість на Старокостянтинівщині (с. Губча), у м. Корці, де теж часом розподібноували ці персонажі, вважали, що саме мавки ходять в полях, а от русалки перебувають на берегах водойм чи у воді⁴. Схожі уявлення побутували в жителів Холмщини, а також Полісся, Поділля, які бачили в мавках окрему категорію русалок і саме їх пов'язували з полями⁵.

На переконання мешканців деяких волинських сіл, у той чи інший період календаря русалок можна побачити і в інших місцях. Зокрема, за повір'ям, зафіксованим на Білогірщині, упродовж всього Русального тижня вони “гостюють” у своїх домівках (с. Мокроволя)⁶. Поза тим на уявлення про перебування русалки в людській оселі можна натрапити в деяких

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 29, 87, 98; Спр. 288-Е. Арк. 16, 68; Спр. 496-Е. Арк. 121; Спр. 497-Е. Арк. 4, 55, 69; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 91, 98, 157, 165, 192, 215, 224-225, 230, 251, 281; Од. зб. 773. Арк. 69, 105; Rokossowska Z. O świecie roślinnym... S. 172.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 17–18; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 6, 18, 41, 34, 91, 131, 176, 223.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 18.

⁴ Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 208; Іваннікова Л. Вірування в русалок... С. 113; Українські міфи... С. 59-60.

⁵ Болтарович З., Скрипник Г. Світоглядні уявлення... С. 357; Карабович К. Народні вірування. С. 317.

⁶ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 246, 248.

міфологічних легендах з сюжетом про її насильне утримування в хаті впродовж цілого року. В одному з таких творів, що записаний наприкінці XIX ст. у с. Юрківщині на Новоград-Волинщині, також маємо вияв інших народних вірувань про русалку. У певних моментах вони корелюють із уявленнями про душі померлих: русалка мовчки цілий рік сидить в куті столу, харчується парою з їжі і крихтами хліба, які падають під стіл, врешті покидає домівку, вилетівши через вікно:

*“В понеділок після Русального тижня мати схопила русалку (свою померлу доньку, яку звали Марвою) за піл і занесла до хати. Там, як посадила на “посаді”, в куті столу, то цілий рік не рухаючись просиділа. Коли нікого не було вдома, Марва ставала над горщиками з їжею і вдихала запах, тим вона жила. Збирала кришки хліба, які падали під стіл; але, в разі, якщо навмисне для неї їх там накришили, то тих не зачіпала. В перший день Русального тижня вилетіла через вікно, причому обізвалася лише до мами, висловлюючи їй з жалем свої муки і смуток, які витерпіла впродовж цілого року”¹ *.*

Ще одне місце, де можуть з’явитися русалки, – церква. У Старій Лішні на Іваничівщині вірили, що опівночі перед Зеленою Неділею вони начебто сходяться туди на Богослужіння. В одному з оповідань, яке ілюструє такі уявлення, маємо також репрезентацію відомого світоглядного мотиву про недоцільність надмірного оплакування померлих дітей, оскільки сльози рідних позбавляють їх посмертного спокою². У цьому випадку мова йде власне про дівчаток, які стали по смерті русалками:

“Чи то було на Зелені світá, чи то було в суботу перед Зеленими святами, того я вже не знаю. І сказали жінці, щоб пішла в дзвоницю і там в

¹ Корєницькі І. Przyczynek do etnografii... S. 176.

* Фольклорні твори з подібним сюжетом були поширені також на теренах Полісся (пор.: Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 335–336; Поріцька О. Українська народна демонологія... С. 152).

² Див. докл.: Гузій Р. З народної танатології... С. 240–242; Горошко Л. Символіка води... С. 187; Поріцька О. Українська народна демонологія... С. 65; Агапкина Т. Мифопоэтические основы... С. 279.

дзвониці була... В дванадцять годин будут йшли тії дівчатка в церкву. Ну і стоїт та мати, чекає. Дванадцята година – ідут дівчатка в віночках. Дивиться, а її дочка несе ... воду... Та й вона каже: “Дитино, а шо ти так несеши?”, “А ваші сльози”, – та дитина так казала... І від того разу вона перестала. Так тужила, але вже стримуваласі, шоб не плакати. Шоб та дитина тих сліз не носила...”¹.

За віруванням жителів с. Юськівців, що на Ланівеччині, у повеликодній четвер на т. зв. “Мавський Великдень” русалки та мавки, яких пов’язували з померлими дітьми, указуються на цвинтарях. Так само вважали подекуди на Старокостянтинівщині (с. Сербинівка) та Білогірщині (с. Мокроволя). Саме в цей день на кладовищі чи в полі вони розважаються іграми, зокрема, грають в одну з популярних тут великодніх ігор, що має назву “Гороше”^{2*}.

Уявлення про прикметні дії та прояви русалок, комунікування демонічних істот між собою і з людьми – окремий пласт “календарної міфології”, насичений різномірними народними повір’ями. За деякими з них, русалки з’являються як поодинці, так і гуртом, спілкуються між собою, беруться за руки й танцюють у колі (у житі), плескають в долоні, співають пісні, збирають у полі квіти, купаються в ріці тощо: “...на Зелене свято їхні душі виходять, і вони збираються всі там на бережку, і там обшчаються, танцюють, співають”; “... танцюють дівчатка в колі, співають пісню...”; “В долоні плещуть і співають, бігають...”; “... русалки в житі співають. Поспівали, поспівали дай виходять звідти...” (сс. Зарічне, Бугрин, Вільгір Гощанського р-ну); “Виходили опівночі на берег і співали хорами...” (с. Водички Білогірського р-ну); “Такі дівчатка поприбирувані, у віночках. І ходять співають, за ручки тримаються”; “Отак іду – каже – а там тако долинка, і там дівчат-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 49.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 220, 236, 269.

* У цій хороводній грі, яка має аграрно-магічний підтекст, інсценізується висівання гороху. Зазвичай місцеві дівчата, молодіці влаштовували цю забаву на Великдень біля церкви (Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 178–179; Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia... S. 460).

ка скачуть” (сс. Мерва, Липа Горохівського р-ну); *“Вони, кажуть, ходять разом, в Русальний тиждень, ходять купаюця, да й співають всяких пісень”* (с. Великий Скнит Славутського р-ну) ¹.

За давніми віруваннями, які знайшли своє відображення й у фольклорі, доволі часто русалки вступають в контакт із людьми. Наприклад, деякі з них кудись прямують і просять допомогти знайти дорогу, інші благають розв'язати “пуга” (шнурки) на руках чи ногах, які забули зняти перед похованням: *“... одна приходить і каже: “Куди дорога на якесь там село?”, просто людським голосом...”* (с. Новоставці Гощанського р-ну); *“... вискакали дівчата з збожжя і просились, що розв'яжи ноги чи руки, бо як хоронили, то забули розв'язати...”* (с. Миньківці Славутського р-ну) ². А ще буває, що покійниця-русалка домагається улюбленої одежини, в яку її не вбрали по смерті. Відтак, отримавши бажане, увесь Русальний тиждень ходить (розважається з подругами) саме в цьому вбранні:

“В народі побутують оповідання про русалок... Молода дівчина Марва, помираючи у Великий Піст, просила маму, аби та в труну нарядила її в її улюблену спідницю, але мати того не зробила. Того ж року на другий день Зелених свят, коли братова Марви доїла корови, прийшла до неї небіжка, благаючи, аби та з маминої скрині викрала її улюблену спідницю, а вона за тиждень її поверне. Братова, хоч з великим страхом, але поклялась виконати прохання і в призначеному місці залишила спідницю... Як минув тиждень, братова знову доїла корови в сутінках, а мати (покійниці) сховалася в оборі. Явилася Марва зі спідницею в руках і дякувала братовій, що їй так було гарно в тій спідниці, що цілий тиждень так весело з товаришками забавлялася. Якби ж була би в тій бридкій спідниці, в якій її поховали, було би їй стидно між ними” (с. Юрківщина Новоград-Волинського пов.) ³.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 21, 66, 87; Спр. 288-Е. Арк. 32, 38, 45; Спр. 337-Е. Арк. 20, 30; Спр. 497-Е. Арк. 49; Спр. 328-Е. Арк. 6; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 281.

² Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 338.

³ Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 175.

Позаяк у традиційних повір'ях русалки, мавки доволі часто постають негативними міфологічними персонажами, уособленням зловорожої потойбічної сили, зустріч, контакти з ними є для людини вкрай небезпечними і можуть завершитися фатально. Такі погляди поширені й у сучасній світоглядній традиції волинян. У багатьох селах на Гоцанщині, Горохівщині, Черняхівщині, Хмельниччині, Старокостянтинівщині, Білогірщині, Ізяславщині, Кременеччині, Славутчині досі вірять, що русалки, мавки лякають людей і здатні їх умертвити – задушити, утопити в ріці, залоскотати до смерті¹.

Як впливає з деяких повір'їв та фольклорних текстів, “лоскотухи”, що походять із померлих дівчат та нехрещених дітей, насамперед виявляють ворожість, мстивість, заздрість до своїх живих ровесників. Саме молодих дівчат і хлопців русалки найчастіше перестривають у полі і залоскочують їх до смерті. Деколи жертвою дівчини-русалки, що перетворилася на демона через свою смерть перед самим весіллям і шукає собі “пару”, стають власне її наречений або якийсь інший парубок:

“Як засватася дівка тай умре засватана, то з єї буває Росалка. У маю, як жито квітує, то вони весілле своє гуляють, а куго вже нападають, то золускочуть. Була чутка, що дівчина пішла у жито, то на третій день найшли її неживую, ну, то, кажуть – “десь то Росалка залоскотала” (с. Забріддя Левковської вол. Житомирського пов.);

“Як парубок женитьця з дівкою, сьогодні весілле, а вона вмре – отто вже – “русалка”. Вона як де чолоувіка зловить, то залоскоче на смерть” (ур. Верболози Черняхівської вол. Житомирського пов.);

“І хлопець як ходить до дівчини, да дівчина в такий день помре, то вона його викликає да і затягне і їго тудя. Ну вікликає: вона віходить, а він до єї віходить. Там, де колись зустрічалися, ну тудя віходить. І вона з їм буде

¹ Ibid.; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 70; Спр. 288-Е. Арк. 16, 24, 38, 49; Спр. 337-Е. Арк. 20, 30; Спр.496-Е. Арк. 23, 37, 93, 121; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 75, 98, 165, 215, 236, 251, 269, 281; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 209; Його ж. Демонологічні уявлення... С. 356, 373; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 71.

ходить, і все, а як вже довго будуть ходити, то вона його забіре, він помірає” (с. Клепачі Славутського р-ну);

“В нас оце років зо двацять було: стара дівка вмерла, і хлопець пішов купатися й втопився, прямо його втягнула, – вона собі пару взяла” (с. Понора Славутського р-ну) ¹.

Ще одна категорія “живих”, до якої русалки виявляють свою ворожість – це малі діти. Згідно з народними повір’ями, які, щоправда, найліпше збереглися у поліщуків, русалки могли викрасти, залоскотати немовлят, тому в Русальний тиждень матерям не належало залишати їх без нагляду ².

У волинян уявлення про те, що русалки можуть умертвити (“залоскотати”) немовлят (зокрема тих, яких матері брали з собою в поле і могли на якийсь час залишити самих), відображені у народній пісенності:

*Ух! Солом’яний дух!
 Піду я на нивку,
 Знайду там дитинку,
 Буду лоскотати.
 Ух! Солом’яний дух!”* ³.

В іншій народній пісні, яку записала у Великому Скниті на Славутчині Л. Оніщук, йдеться про помсту утоплениці-русалки за любовну зраду. Жертвами лоскотання стають колишній коханець та його жінка, через одруження яких вона втратила своє молоде життя:

*... да й гула-гула тая слава цілих три рокі,
 Як втопилась дівчинонька у річці глибокій.
 Гула-гула тая слава да вже й перестала,
 А дівчина под водою русалкою стала...
 Будеш знати, козаченько, як дівчина любить,*

¹ Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 373; Давидюк В. Походження уявлень... С. 237; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 71, 137.

² Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 366; Його ж. Українська міфологія. С. 160; Кутельмах К. Русалки... С. 116; Виноградова Л. Народная демонология... С. 159.

³ Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 175.

*Скоро-скоро з цього світу вона тебе згубить.
Вони пішли на поле жито жати,
То ж взяли дитя, дитину положили під копою спати.
Дитина спить, а вона пішла обох їх полоскотати*¹.

Остерігаючись русалок, які, за народними віруваннями, здатні погубити не лише дітей, а й молодь, дорослих, у багатьох волинських селах віддавна дотримувалися різних пересторог, заборон. Подекуди вважали, що завдяки цьому власне й можна уникнути ймовірної небезпеки. Натомість людину чекає невідворотна розплата, коли вона злегковажить певними настановами, й, наприклад, при зустрічі з русалками надто близько до них підійде, спробує “зачепити”, чимось образить (наприклад, нагадає про їхню смерть без хрещення) тощо: “*Їх не мона чіпати, бо як зачепиш, то залоскочуть*” (с. Іллін Гощанського р-ну), “*Але їх не можна рухати... Якийсь хлопець до них підійшов, то залоскотали... Не можна підходити до них, бо залоскоче, кажуть*” (с. Мерва Горохівського р-ну); “*“Ух, солом’яний дух, мене мати породила, нехрищану положила”, – то так до них не можна було казати, бо залоскочуть*” (с. Рівки Славутського р-ну)².

Аби уникнути зустрічі з русалками та їхнього можливого нападу, на Гощанщині (с. Бугрин), Черняхівщині (с. Троковичі), Старокостянтинівщині (с. Левківка), Білогірщині (с. Сушівці) упродовж Русального тижня не наважувалися йти в ліс, до річки, не купалися у водоймах, не прали одяг³. У Сербинівці на Старокостянтинівщині та Хороброві на Сокальщині подібних табу (ходити в ліс, прати одяг після заходу сонця, купатися у водоймах) дотримувалися на свято Купала, вірячи, що їх порушення накличе гнів русалок (залоскочуть або втоплять)⁴. В інших місцевостях через таку ж загрозу за-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 186-Е. Арк. 9-10.

² Там само. Спр. 288-Е. Арк. 23; Спр. 337-Е. Арк. 19-20; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 356.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 43; Спр. 496-Е. Арк. 93; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 225, 281.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 69; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 215.

борону купатися приурочували до днів св. Петра (с. Новопіль Черняхівського р-ну) або св. Іллі (с. Рісники Гощанського р-ну, с. Воронівці Хмельницького р-ну)¹. У Воронівцях також забороняли купатися в час перед цвітінням калини, бо й тоді, мовляв, русалки “залоскочують” і “затягують” у воду².

У деяких селах на подібні перестороги зважають дотепер, застерігаючи, скажімо, тих чи інших осіб (насамперед дітей) від купання на Івана Купала. У с. Уланові на Хмельниччині переконані, що в цей час дітям не варто навіть підходити до верби над річкою, бо русалка, яка там з'являється, може їх “зачарувати” і “потягнути” у воду³.

На переконання жителів с. М'якот на Ізяславщині у часі Зелених свят русалки можуть вискочити з води й залоскотати того, хто знехтує заборонаю й ризикне купатися в річці у час надвечір'я⁴. Подекуди також вважали, що в трійцько-купальський період саме у нічну пору русалки “полюють” на дівчат і парубків (“переймають”, “ловлять”, “забирають з собою”). Через те з настанням сутінків їм небажано перебувати поза межами дому (сс. Вільгір, Колесники Гощанського р-ну, с. Зозулинці Хмельницького р-ну, с. Сушівці Білогірського р-ну, с. Хоробрів Сокальського р-ну)⁵.

Одна з найвідоміших заборон, зумовлена традиційними уявленнями про перебування русалок у житніх чи пшеничних полях, зобов'язувала селян не ходити на ниви у час досягання зернових (особливо – в період до і після Трійці). Русалками, мавками, які начебто можуть вийти з жита і залоскотати, часто лякали дітей, аби ті до збору врожаю не ходили на поля й “не толочили жито”, збираючи волошки, мак абощо *. Подібний мотив наявний й у наст-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 68; Спр. 330-Е. Арк. 20; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 165.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 165.

³ Там само. Арк. 98.

⁴ Там само. Арк. 251.

⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 21; Спр. 288-Е. Арк. 9; Спр. 497-Е. Арк. 69; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 111, 281.

* У с. Грабняку на Хорошівщині вважали, що жито можуть витолочити й русалки, якщо люди в заборонений час ходитимуть у поле й “підглядатимуть” за ними (запис М. Баглай) (Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 512-Е. Арк. 21).

рашках, якими дорослі, віднаджували дітей від обривання недостиглої городини – огірків, гороху та ін. Русалки, які, буцімто, “ховаються” на городі *, можуть їх налякати, “зловити”, “забрати” тощо:

“На Трійцю..., перед Трійцею і після Трійці не мона в поля ходити, у жита, бо казали – русалки...”; “... старі люди казали: “Не піду на поле, бо побачу русалку”; “... як я була мала, казали, що в жито не йди, бо квітує жито, і Русальний тиждень, – то там русалкі”; “...ше як ми колись були дівчатами, то боялися йти в Русальний тиждень коло жита і коло пшениці, бо русалки покажуться”; “То лякали колись доньку: “Там русалка, як вискочить з жита, то вона залоскоче, і можеш вмерти”; “Туди не ходіте пультувий мак рвати, бо там в пшениці русалка може залоскотати”; “Після Трійці, да не можна йти на город, де чи жито там, чи пшениця... Колись нас батько лякав. Каже: “Йди-йди, там русалка вискочить”... Або в гурки лізти... То як полізем, то батько: “Вилізть, бо там русалка! То ж Русальний тиждень!”, “...колись лякали дітей лоскотухою... щоб огірків не толочили, то всігди коло огірків коноплі посієм. “Не йди, бо там лоскотуха виходит і лоскоче!”; “То нас баби лякали, що не йдіте до жита чи в коноплі, бо там русалки”; “Лякали, що русалка зловить, то щоб в горох, в гурки не йшли” і т. п. (с. Троковичі Черняхівського р-ну; сс. Іллін, Колесники Гощанського р-ну, сс. Понора, Рівки, Великий Скнит, Цвітоха Славутського р-ну, с. Завизів Острозького р-ну, с. Зозулинці Хмельницького р-ну та ін.)¹.

На переконання жителів Старокостянтинівщини, одне з небезпечних місць, відвідин якого у певний час слід уникати, – сільське кладовище. Як

* За іншими повір'ями, які зафіксовано подекуди на Білогірщині, Хмельниччині Гощанщині, Острожчині, Кременеччині на городі чи в полі “сидить” не русалка, а відьма, “залізна баба”, “солом'яний дід”, “капустяний дід”, “баба Яга” (Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 17, 52; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 18, 242; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 202 в. Арк. 55; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 407–408).

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 93; Спр. 288-Е. Арк. 4, 15, 50; Спр. 188-Е. Арк. 4; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 140; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 226 (В). Арк. 173; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 364, 375, 376.

уже йшлося, саме там на “Мавський Великдень” русалки, мавки, відьми влаштовують свої ігри. З остраху перед “нечистю”, того дня на кладовище радили не ходити. Деінде остерігалися бувати на полях, “*бо там русалки... залоскочуть*”, “*бо русалки можуть задушити*” (с. Мокроволя Білогірського р-ну, с. Юськівці Лановецького р-ну) ¹.

У с. Стівчині на Кореччині небезпечним, “страшним” днем, коли не можна ходити в поле (бо залоскочуть русалки), вважали понеділок Петрівчаного посту (“Розигри”) ². За даними В. Давидюка, на “Роздири” (локальна назва календарної дати) такої заборони дотримувалися і в Здовбиці біля Здолбунова, а тому, хто її не дотримувався, роздирали одяг ³.

Крім дотримання певних заборон, у деяких волинських селах дієвим засобом охорони від русалок вважали певні обереги. Зокрема – полин, часник, який належало завжди носити з собою (особливо дівчатам), металеву шпильку на одязі *. Вірили також в охоронну силу натільного хреста, молитви “Воскресне Бог” (с. Левківка Старокостянтинівського р-ну р-ну, с. Кручець Черняхівського р-ну; с. Понора Славутського р-ну) ⁴.

За записами В. Давидюка, у с. Несвічі Луцького р-ну вірили, що русалки бояться світла, тож, якби від них утівав, треба рухатися проти сонця. У с. Бранах на Горохівщині вважали, що єдиним оберегом від русалки, яка не боїться навіть “відхрещування”, може стати лише запалена свічка ⁵.

Подекуди на Волині були переконані, що, проходячи повз небезпечні “русалчині місця”, людина має відмежуватися від “чужого”, небезпечного

¹ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 178, 236, 269.

² Доманицький В. Народній календар... С. 71.

³ Давидюк В. Етнологічний нарис... С. 58.

* Як видно із деяких свідчень, наявність шпильки допомогла б урятуватися від русалки ще й у такій ситуації: “Казали... що колись хтось там полов пшеницю. Русалка вийшла, да й загнала будяка в ногу. Попросила шпильки, вийняти... Да й не було в теї жінки шпильки, да й залоскотала ту жінку” (с. Новоставці Гоцанського р-ну) (Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк.45).

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 224; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 512-Е. Арк. 5; Спр. 186-Е. Арк. 58.

⁵ Давидюк В. Українська міфологічна легенда. 106.

простору словами магічного закляття: “То тобі, Боже! То мені Боже!”¹. У відомих фольклорних сюжетах про загадування русалками загадок, вербальним оберегом, за допомогою якого їх жертва може уникнути смертоносного лоскотання, постає алогічна відповідь, невірна відгадка².

Поряд з традиційними уявленнями про небезпеку, яка виходить від русалок, у демонологічних віруваннях волинян (особливо – у сучасних) наявні й інші, цілком протилежні мотиви. Зокрема, багато етнофорів схильні вважати, що русалки не є небезпечними істотами і не чинять людям ніякого зла. Більше того, дехто певен, що зустріч з русалкою віщує людині щасливу життєву долю: *“Не, зла вони не робили... Вони показувалися і нікого не зачіпали...”*, *“Ні, нічого, не бачили, щоб зло робили”*, *“...цей чоловік... каже: “Вони мене не зачепили... Вони собі тако зібрались і пішли”*; *“Казали, що це, як русалку побачиш, то це дуже добре... в житті буде”* і т. ін. (сс. Колесники, Іллін, Бугрин, Угольці Гощанського р-ну, Новопіль Черняхівського р-ну, с. Мокроволя Білогірського р-ну, с. Пустовійти Хмільницького р-ну та ін.)³.

Низка повір'їв, які є у календарній традиції волинян, відображає уявлення про позитивний вплив русалок на життєдіяльність людей. Зокрема подекуди вірили, що вони охороняють житні посіви й своїми танцями та іграми в полі сприяють їх урожайності, перебуваючи вдома в часі Русального тижня, дають родичам поради щодо ведення господарства тощо⁴. Про деякі практичні поради та настанови побутового характеру, які стосуються просівання муки, перетирання солі, миття ніг тощо, йдеться й у текстах т. зв. “русальчиних пісень”⁵.

¹ Виноградова Л. Русалка. *Славянские древности*. М., 2009. Т. 4. С. 499.

² Давидюк В. Походження уявлень... С. 240; Його ж. Купало на заході Волині. С. 40.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 66; Спр. 288-Е. Арк. 9, 16, 32, 62; Спр. 496-Е. Арк. 7, 68; Спр. 497-Е. Арк. 50, 55; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 111, 144, 145, 146, 248.

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 248; Од. зб. 619. Арк. 167; Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 38.

⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 15, 32; Кравченко В. З побуту й обрядів... С. 75; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 356.

Амбівалентне ставлення до русалок як до небезпечних демонів та водночас – померлих представників роду, які можуть позитивно впливати на сімейний добробут, знайшло свій вияв у низці звичаєво-обрядових явищ, що тією чи іншою мірою представлені в календарній традиції волинян. З одного боку, русалок боялися й завдяки дотриманню певних заборон та охоронних звичаїв, про які вже йшлося, намагалися захиститися від їх шкідливого впливу. З іншого – русалок пошановували, поминали, задобрювали, сподіваючись на прихильність і допомогу.

Як і деінде в Україні, на теренах Волині однією з найважливіших поминальних дат народного календаря вважали Зелену суботу. Цього дня, коли зазвичай вшановували пам'ять предків, поминали також інших небіжчиків, зокрема й померлих “без пори” дівчат, хлопців, дітей, з яких, за традиційними повір'ями, стаються русалки, мавки, потерчата. Зазвичай поминання всіх покійників проходило за однаковим сценарієм: у церквах чи на кладовищах відбувалися панахиди за померлими, родичі відвідували їх могили, залишали на гробах або в церкві продукти (хліб, коливо, солодощі), частувалися і пригощали ними убогих, дітей. На теренах Хорошівщини, Старокостянтинівщини також побутував звичай влаштовувати на могилках колективні поминальні трапези ¹.

На відміну від поліщуків, які на честь померлих предків, русалок ще в Зелену п'ятницю (на найголовніші в році “діди”) влаштовували в оселях поминальні вечери ², волиняни такої “зустрічі” потойбічних “гостей” загалом не практикували. Відомості про подібні звичаї наразі звісні лише з Горохівщини, де в Зелену суботу після церковної заупокійної служби вдома на честь

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 188-Е. Арк. 3, 14, 27, 30, 47; Спр. 281-Е. Арк. 5, 14, 29, 39, 47, 62, 76, 83; Спр. 330-Е. Арк. 21, 102, 141; Спр. 496-Е. Арк. 58, 66, 80; Спр. 497-Е. Арк. 48, 55, 75; Спр. 512-Е. Арк. 24, 34; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 9, 17, 39, 55, 93, 111, 156, 164, 191, 200, 203, 230, 238, 273; Од. зб. 773. Арк. 13, 47.

² Кутельмах К. Русалки. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Л., 2007. С. 512; Його ж. Русалки... С. 126; Його ж. Поминальні мотиви... С. 175-180; Його ж. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело. С. 543 та ін.

померлих влаштовували поминальні обіди з обов'язковим споживанням колива (сс. Гумнище, Богунівка) ¹.

Лише подекуди на Волині зафіксовано повір'я про те, що саме для русалок призначається троїцьке клечання (с. Мокроволя Білогірського р-ну) ². Чіткіше такий мотив виражений у поліській календарній традиції: русалки “відпочивають” на зелені, якою в хатах устеляють долівку, гойдаються на вітті берізок, які вкопують на подвір'ї тих осель, де колись на Трійцю померли діти, тощо ³.

Широке ритуально-фольклорне оформлення в календарній обрядовості поліщуків мали обрядові “проводи русалок” у понеділок петрівчаного посту (рядження, пісні, танці, процесії за село чи на кладовище, трапези і т. ін.) ⁴. Деякі явища зафіксовано й на теренах Волині. Так, за відомостями С. Роковської, у селах на Новоград-Волинщині на “Розигри” господині влаштовували пісні обіди для родичів та знайомих: *“Безпосередньо після русального тижня, в понеділок після неділі запусної відбуваються “Брикси” або “Розигри”, якими закінчуються русальні забави. В цей день господині влаштовують пісні бенкети для своїх рідних і знайомих”* ⁵. Попри фрагментарність запису, очевидно, мова йде власне про ритуальні поминальні трапези на честь русалок, які, за повір'ями, саме цього дня мали своє “свято” й відтак “відходили” до потойбіччя.

Про загальногромадський поминальний обід, який готують на “Розигри” (“Брикси”), йдеться й у матеріалах В. Кравченка про звичаї жителів с. Хоровця на Славутщині (запис початку ХХ ст.). Дійство відбувалося після

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 22, 30.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 246.

³ Кутельмах К. Русалки... С. 144–145; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 376; Пархоменко Т. Календарні звичаї... С. 68; Виноградова Л. Мифологический аспект... С. 125.

⁴ Див. докл.: Кутельмах К. Русалки... С. 122-139; Український обрядовий фольклор західних земель / укл. А. Іваницький. Вінниця, 2012. С. 281-282, 310, 312, 314; Іваницький А. Український музичний фольклор. Вінниця, 2004. С. 69-72; Пахолок І. Традиційні рільничі звичаї та обряди Зелених свят в українців. *Записки НТШ*. 2010. Т. 259. С. 88.

⁵ Kopernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 176.

завершення церковної панахиди, однак, не в межах поселення (біля церкви, на кладовищі тощо), а поза ним – у лісі ¹.

Як можна зрозуміти з цього свідчення, саме в ліс або до уявного потойбіччя, яке, за давніми віруваннями, відмежоване від земного світу лісами *, русалки й “поверталися” після їх обрядових “проводів”. За іншими твердженнями, по завершенні свят на “той” світ вони ідуть звідти, звідки й прийшли – з кладовища: *“Йдуть назад на цвинтар. То повилазять з ями і йдуть по житі, а тоді вертаються”* (с. Перемиль) ².

Інші факти про поминальні традиції, приурочені до “Розигр”, вдалося зафіксувати на теренах Хмельниччини. Зазвичай у цей день родичі померлих дітей (подекуди – тільки нехрещених) замовляли у церквах панахиди та влаштовували на цвинтарях спільні поминальні трапези. З огляду на початок посту, зазвичай пригощалися пісними стравами, які варили безпосередньо на кладовищі (каша, борщ) та разом із іншими продуктами (пампухи, коржики та ін.) розкладали на довгому, “як дорожка”, саморобному полотні. Подекуди на поминки дітей, з яких, за давніми віруваннями, властиво і постають русалки, мавки, також готували “коливо”. Крім того, у звичаї було залишати на дитячих гробах цукерки, пряники, коржики, роздавати присутнім на цвинтарі дітям, літнім і убогим людям солодощі. Сьогодні збереглося лише заупокійне жертвування односельцям продуктів, а практика залишати їх на могилах і влаштовувати на кладовищі колективні частування останніми роками стала затрачуватися через негативне ставлення до таких старожитніх традицій місцевого духовенства ³.

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 97.

* За іншими уявленнями, які належать до архаїчних міфологічних універсалій, земний і потойбічний світи розмежовані водою: Горошко Л. Знакові функції води... С. 10; Гузій Р. З народної танатології... С. 252, 267; Виноградова Л. Вода. С. 387; Зеленин Д. Восточно-славянская этнография. М., 1991. С. 419–420; Толстая С. Славянские мифологические представления о душе. *Славянский и балканский фольклор. Народная Демонология*. М., 2000. С. 90.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 152.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 27, 37, 74, 88, 98, 106, 107, 140, 156, 160.

Турботою про русалок, детермінований ще один прикметний народний звичай, який донедавна був відомий з теренів Полісся, Підляшшя, а також деяких районів Волині (Холмщина): у т. зв. Сухий Четвер чи Русальний Великдень після Трійці для них на деревах розвішували одяг¹. За розслідами В. Галайчука, про побутування такої практики, приуроченої, проте, власне до “Розигр”, пригадують і жителі окремих сіл на Славутщині: *“На Розигри дуже добре викидати сушити з скрині. То, кажуть, мерці в це вбираюця...”* (с. Цвітоха)². Можливо, із такими віруваннями також пов’язаний звичай, про який побіжно згадує В. Кравченко: зібравшись у лісі на святкування “Розигр”, селяни знімали один із одного одягу (с. Хоровець Славутського р-ну)³.

Із мотивом пошанування русалок, які походять із душ померлих дітей, пов’язана заборона працювати на землі на їхні “Розигри”. Як правило, її дотримувалися матері, котрі втратили своїх нащадків. Подекуди, наприклад на Хмельниччині, такого табу дотримуються досі. Інакше, кажуть, мамі, яка не пішла на дитячу “могилку”, а взялася до якоїсь роботи, сниться, що її дитя дуже брудне, носить бур’ян, який вона в цей день полола тощо:

“Мені сниться, що моя дитина йде замурзана. Божечко мій! А воно таке замурзане! І зара вже все – ні на буряки, ні полоти не йду” (с. Уланів);

“В нас було таке, що жіночка не пішла на цвинтар, а пішла на город, бур’яню нарвала. А в неї ця дитинка була вмерша, дівчинка. Прийшла з цього города. Як вона прилягла, їй сниться, що йдуть дівчатка в віночках, а її йде і несе бур’яню під пахою. Значить, якщо вмерли дітки, на ці Розигри не можна було робити нічо” (с. Рибчинці)⁴.

¹ Галайчук В. Українська міфологія. С. 153; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). К., 2000. С. 164; Конєва Я. Хтонічний світ... С. 314; Кутельмах К. Русалки... С. 105, 128.

² Архів ЛНУ імені І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 326-Е. Арк. 36; Галайчук В. Українська міфологія. С. 153.

³ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В). Арк. 97.

⁴ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 43, 58, 100, 113, 131.

Поминальні мотиви лежать в основі ряду господарських заборон, приурочених до Русального тижня. Так, на Гощанщині та Славутчині у цей час остерігалися мазати долівку, білити хату, вибілювати полотно, прати та шити одяг, садити капусту і т. ін. Інакше, мовляв, русалки можуть помститися за неповагу й украсти полотно, порізати одяг, посікти капусту. Вірили також, що городину можуть знищити шкідники, що все, що б посадив у цей час, не виросте, посохне тощо. У деяких селах такого роду звичаї та вірування побутують і тепер: *“І зара ми не білимо, не шиемо, не мажемо, як Русальний тиждень, щоб русалок тих не злити”* (с. Нараївці Славутського р-ну) ¹.

Подібні та інші заборони на виконання різного роду господарських робіт впродовж Русального тижня чи окремих його дат (Сухий четвер, Розигри) побутували на Поліссі, Середньому Подніпров'ї, Слобожанщині ² *. У різних регіонах України зафіксовано також збіжні з волинськими світоглядні інтерпретації образу русалки, її зовнішності, властивостей, дій (уявлення і повір'я про походження русалок з душ померлих дівчат та нехрещених немовлят, їх появу в Зелений тиждень, на Купала, перебування у полях та водоймах, лякання, лоскотання, потоплення русалками своїх жертв та ін.). Воднораз подекуди зафіксовано й інші демонологічні вірування та пов'язані

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 4, 9, 23, 38, 43; Спр. 281-Е. Арк. 29, 33, 52, 91, 97; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 370; Його ж. Українська міфологія. С. 155, 156; Korernicki I. Przyczynek do etnografii... S. 45.

² Кутельмах К. Русалки... С. 117-118; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 364-369; Воропай О. Звичаї нашого народу. С. 152; Гримич М. Зелені свята. *Родовід*. 1993. № 5. С. 28; Пахолок І. Традиційні рільничі звичаї... С. 914; Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Х., 1907. С. 142 та ін.

* Пор. типологічні паралелі таких явищ у похоронно-поминальній обрядовості волинян та мешканців інших теренів України (заборони білити хату, садити городину, прати та шити одяг та ін.): Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 187; Кутельмах К. Русалки... С. 117-120; Галайчук В. Демонологічні уявлення... С. 370; Його ж. З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. *Міфологія і фольклор*. 2010. № 3-4. С. 33; Конобродська В. Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: автореф. дис. канд. філол. наук. Л., 1999. С. 16; Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Л., 2006. Т. 2. С. 583; Сушко В. Життя незкінченне... С. 97.

з ними звичаї: незалежно від віку і статі русалками стають всі особи, які померли (народилися і померли) у Русальний тиждень; русалки указуються не лише в подібні дівчат, а й у вигляді старих жінок чи чоловіків, вбраних у чорний одяг; перед поминальною вечерею в Зелену п'ятницю русалок і потерчат прохали не шкодити житньому лану та людям; йдучи в поле на Русальному тижні, селяни брали з собою хліб для охорони від русалок (Полісся); на Трійцю русалки відвідують свої домівки і їх можна “вислідити”, посипавши поріг хати піском; русалки, які стаються з померлих дітей, у четвер на Троїцькому тижні (Русальний Великдень) розшукують своїх батьків; якщо русалку не пом'янути в суботу перед Трійцею, вона “ловить” свою матір і залоскочує її на смерть, приговорюючи: “*За те тебе лоскотала, що мене не поминала*” (Слобожанщина); на Зелені свята (“Розігри”) “майки” і “повітрулі” мають свої “ігровища”, під час яких розважаються танцями і співами; у період Зелених свят не можна працювати, а також збивати цвіт з жита, бо у помсту “майки” будуть ссати груди (Бойківщина); на Зелені свята (Русалія) після недільної літургії дівчата робили із зеленого галуззя альтанки над потоками й із появою місяця імітували танці міфічних водяних русалок (Лемківщина) та ін.^{1 *}

¹ Войтович Н. Народна демонологія... С. 102-103, 118; Левкович Н. Жіночі демонологічні персонажі українців Карпат. *Народознавчі Зошити*. 2012. № 2. С. 262; Астахова О., Крупа Т., Сушко В. Свята та побут... С. 97; Галайчук В. Традиційна демонологія... С. 41; Кондратович О. Народний календар... С. 124; Конєва Я. Хтонічний світ... С. 314; Кравовський І., Вархол Й. Календарна обрядовість. С. 113; Сивицький М. Духова культура. С. 123; Кутельмах К. Русалки... С. 106; Бельській С. Деревня Ковали Житомирського уезда. *Труди общества исследователей Волыни*. Житомир, 1910. Т. 3. С. 9.

* Пор. повір'я про русалок, мавок та інших подібних персонажів у білорусів, росіян, поляків, болгар, сербів, хорватів: Виноградова Л. Русалии. *Славянская мифология*. М. 1995. С. 415–416; Ее же. Русалка С. 495–500; Ее же. Мавка, нявка. *Славянские древности*. М., 2004. Т. 3. С. 165–166; Ее же. Народная демонологія... С. 141-229; Войтович В. Українська... С. 449; Сівіцкі У. Аб міфалагічної сутності русалкі – “саламянага духа” ва усходнеславянській русальній традиції. *Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків*. К., 2002. С. 385-386; Его же. Русальная традиція беларусаў: міфапаэтычная сістэма, тыпалагічныя паралелі. Мінск, 2006. С. 119-171; Криничная Н. А. Водное божество: магия расчесования волос как предпосылка к сотворению бытия (по севернорусским фольклорно-этнографическим материалам). *Этнографическое обозрение*. М., 2013. № 1. С. 143; Плотникова Л. Кладбище. *Славянская мифология*. М., 2002. С. 230.

Низку своєрідних явищ можна виокремити й у міфо-ритуальній традиції волинян. Зокрема, уявлення та повір'я про появу й активність русалок, мавок у Світлий четвер (Навський Великдень) та період цвітіння калини, місця з'яви русалок (ліс, дім) і деякі особливості їх вигляду (біле волосся, нешита біла накидка, сукня зеленого кольору), категорії померлих, з яких постають русалки, мавки (померла дівчина, котру засватали на Русальному тижні, дівчина-повішениця, дитя, померле після досягнення десятилітнього віку), “полювання” демонічних істот на неодружених осіб, можливість побачити русалок з дзвіниці опівночі Зеленої суботи, оборонитися від них за допомогою запаленої свічки тощо. Варто відзначити також ряд прикметних звичаїв, наприклад, на “Розигри” влаштовувати на честь русалок поминальні обіди (зокрема й у лісі), офірувати їм одяг, оберігатися від русалок магічними заклинаннями, на Мавський Великдень дотримуватися заборони ходити на цвинтар і т. ін.

Попри нівеляцію чи редукцію низки давніх повір'їв, звичаїв та обрядів, яка відбулася вродовж другої половини ХХ ст. і продовжується тепер, багато народних повір'їв, що відображають традиційні уявлення волинян про русалок і мавок, їх генезу, візуальний образ, дії тощо, побутують досі (русалки, мавки постають із померлих незаміжних дівчат і нехрещених дітей, вбрані у весільний одяг, перебувають у полі чи у водоймі, активізуються на Зелені свята, Купала, шкодять чи допомагають людям і т. ін.). Ареальне збереження явищ, проте, нерівномірне й в основному охоплює терени Східної Волині. У її північних районах (Гоцанщина, Черняхівщина, Пулинщина, Хорошівщина, Славутчина) повір'я про русалку тяжіють до поліських й вона переважно постає в образі померлої засватаної дівчини або нехрещеної дитини, місцем з'яви якої найчастіше є житнє чи пшеничне поле. Натомість у південній частині Східної Волині, яка межує з Поділлям (Хмельниччина, Старокостянтинівщина, Білогірщина, Кременеччина), русалку часто пов'язують з водною

стихією або зближують із польовими, повітряними духами-демонами, яких виводять з душ нехрещених дітей (мавка, потерча).

Менш об'ємно й чітко образи русалки, мавки представлені у календарних повір'ях і звичаєвості жителів Західної Волині (Сокальщина, Бусьчина, Бродівщина, Кам'янка-Бусьчина). Як і деінде на Волині, у деяких селах давні вірування майже повністю вийшли з активного побутування, утративши свою колишню світоглядну актуальність. В інших – збереглися лише повір'я літературного походження (наприклад, про зеленокосу русалку з риб'ячим хвостом) або “ляканки”, у яких мавки, русалки постають пострахами для малих дітей.

З плином часу на теренах Волині загалом віджили й деякі звичаї, пов'язані із обрядовим оформленням “зустрічі” і “проводів” русалок, охороною від демонічних істот тощо. Зокрема, на цей час не побутують звичаї влаштувати поминальну вечерю в Зелену суботу, колективні трапези в перший день Петрівчаного посту, розвішувати одяг для русалок в Русальний тиждень та ін.

4. 3. Календарна канва демонологічних уявлень про домовика: традиційні повір'я, ритуали задобрення та охорони

Домовик – загальновідомий, своєрідний персонаж народної демонології, широко представлений у світоглядних віруваннях і фольклорі жителів усієї України й загалом багатьох слов'янських народів. Традиційний образ цієї міфологічної істоти сформувався на основі старожитних язичницьких вірувань й об'єднує різні за сутністю світоглядні явища, що розкривають сталі та варіативні риси окремого демонологічного персонажа, його прикметні іпостасі, властивості, функції, ступінь зближення з іншими демонами.

Українські, зокрема й волинські, уявлення про домовика лише частково пов'язані з календарно-обрядовим контекстом, натомість – ширше ві-

дображені в побутових повір'ях та позаобрядовому фольклорі. Власне на основі аналізу цих складників народної культури насамперед й подам стислу характеристику міфологічного персонажа. Відтак окремо й докладніше йтиме про ті світоглядні реалії, які певною мірою репрезентовані саме в календарній традиції волинян, й доповнюють, розширюють загальну картину його традиційного образу.

Давні й новочасні уявлення волинян про походження, візуальні прояви та дії домовика неоднорідні. За найпоширенішими повір'ями, домовик (“домовик”, “домовий”) – це хатній дух-опікун, що має антропоморфну чи зооморфну подобу (маленького дідка чи хлопчика, схожого на господаря хати, нещодавно померлої в домі людини, вужа *, собаки, kota та ін.) й від часу закладин дому живе в кожній оселі та опікується добробутом домочадців. Зокрема – охороняє обійстя, доглядає худобу, особливо коней (годує, пестить, заплітає гриви), наводить в хаті лад, виконує домашню роботу, колише дітей тощо. При вселенні (переселенні) родини в новозведену чи придбану домівку подекуди такого духа, якого часто лагідно називали “домовичком”, а також “домовим хазяїном” (“хазяїном дома”), “брали” з собою, запрошуючи його до нового помешкання (наприклад, говорили “*Пане Домовик, ми переходим на друге місце життя і ти йди з нами*”). Водночас, існували гадки, що домовик завжди прив'язаний до конкретної оселі й, незважаючи на зміну господарів, ніколи не полишає “свого” місця. Здебільшого таким сталим локусом вважали горище. За іншими віруваннями, він перебуває коло покут-

* Як і на Поліссі, на Волині паралельно існували повір'я про вужа як уособлення домовика та як самостійного персонажа з категорії домашніх духів (див.: Галайчук В. Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2013. Вип. 48. С. 374-380; Його ж. Традиційні уявлення про вужа на правобережному Поліссі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2015. Вип. 16. С. 151-171; Буйських Ю. Міфологічна традиція Рівненського Полісся. *Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф*. К., 2012. Вип. I. С. 176; Чарівне кресало... С. 37; Виноградова Л. Народная демонология... С. 93).

нього вікна, у кутку, печі, запічку, комині або ж у господарських приміщеннях – у коморі, хліві, льосі¹.

Відомими, хоча й менш поширеними, на Волині були й повір'я про домовика як духа-збагачувача, що начебто живе лише у деяких господарів і примножує їхні статки. Такого домовика теж уявляли по-різному (чорт з рогами і хвостом, чорний собака, кіт, заєць, крук, хлопчик тощо) й вірили, що його нібито мають багаті, а також “знаючі люди” (чаклуни, відьми, знахарі), які в той чи інший спосіб його набули чи “вивели”. Зокрема, спорудили оселю на тому місці, де домовик “ходить”, “придбали” його на ярмарку разом з якимсь побутовим предметом (ткацький верстат, шапка, колиска та ін.) або худобою, отримали у спадок (через рукостискання чи дотик), виростили з курячого яйця чи зноска, котре проносили дев'ять діб під пахвою. Як і деінде на заході України (Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина, Поділля, Опілля), подекуди на Волині, зокрема на теренах Сокальщини, такого “вирощеного” (“вигодуваного”, “вихованого”) демона називали “хованцем”².

Попри те, що в уявленнях волинян домовик часто постає позитивним міфологічним персонажем, чимало повір'їв та оповідей водночас розкривають традиційні уявлення про його демонічну натуру й шкідливі дії. Зокре-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 5, 22, 31; Спр. 496-Е. Арк. 7, 54-56, 73, 89, 103; Спр. 337-Е. Арк. 7, 11, 16, 25, 49; Спр. 497-Е. Арк. 4, 33, 40, 74, 78; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 104, 121, 135, 167, 184; Од. зб. 773. Арк. 106; Сумцов Н. Культурные переживания. С. 502; Галайчук В. Традиційні уявлення про домовика... С. 350-351; Градовський П. Із глибини віків. С. 10; Золота скриня. С. 73; Українські міфи... С. 65; Sokalski V. Powiat Sokalski... S. 250.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 13, 42; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 22, 195, 260; Од. зб. 773. Арк. 30; Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. 97; Його ж. В. Знадоби до української демонології. С. 156; Пастернак Я. Звичаї та вірування... С. 327; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 345-347; Українські міфи... С. 38; Siewiński A. Wierzenia ludu... S. 252-253. Пор.: Войтович Н. Народна демонологія... С. 33, 45; Галайчук В. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: вірування у домашніх духів (на польових матеріалах). *Етнічна культура українців*. Л., 2006. С. 201; Кузьмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2005. Вип. 7. С. 157; Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. *Матеріали до української етнології*. 1909. Т. 9. С. 76; Драгоманов М. Малорусские народные предания... С. 57.

ма, якщо домовик не злюбить хати або її мешканців (зокрема й нових поселенців), які чимось йому не догодять (забудуть погодувати, дадуть соленої їжі, постійно лаються, пиячать та ін.), він покидає домівку або не дає у тій хаті жити, чинячи різні збитки. Зокрема – робить переверти, стукотить, свистить, псує майно, ховає їжу та різні предмети, насилає на людей хвороби, заважає спати, лякає, душить тощо.

Домовик може шкодити худобі, наприклад, мучить корів, якщо йому не подобається їхня масть, вночі до смерті заганяє коней, сплітає їм гриви. У деяких селах також вірили, що домовики допомагають лише “своїм” домоцядцям, а сусідам і гостям чинить збитки. Дехто ж міркує, що вони просто бувають як “добрими”, так і “злими” або виключно зловорожими духами ¹.

Шкідливою істотою домовик постає й у тих народних повір'ях, де його ототожнюють з нечистою силою, насамперед з чортом (напівзооморфна істота з хвостом і ріжками, чоловік в чорному вбранні та капелюсі тощо). Такий злий дух, що мешкає в багачів, знахарів, відьом, у покинутих оселях, домівках, побудованих на місці, де проходила “його стежка”, хатах, зведених з повалених вітром дерев, у кущах бузини або дуплах старих дерев, спричиняє самогубства, нещасні випадки, вимирання родин. На Волині його називали “домовиком-антипком”, “антипком”, “сатаною”, “дияволом”, “дідьком”, “лихим”, “чортом”, “паничем”, “нечистим”. І досі на його позначення інформатори вживають також певні евфемізми – “воно”, “він”, “шось”, “таке”, “цей” ².

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 7, 13, 25, 33, 48; Спр. 496-Е. Арк. 50, 71, 89, 103; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 22, 48, 105, 121, 135, 259, 275, 283; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 344, 362; Давидюк В. Українська міфологічна легенда. С. 84; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... Т. 3. С. 606.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 7, 25, 42, 49, 55; Спр. 496-Е. Арк. 27; Спр. 497-Е. Арк. 24, 43, 78; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 30, 48, 66, 149; Гнатюк В. Знадоба до галицько-руської демонології. С. 97; Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 55; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 344, 362; Градовський П. Из глубины віків. С. 46; Сілецький Р. Народні будівельні звичаї... С. 322. Пор.: Ильинский Г. Из области славянской демонологии. *Lud Słowiański*. Kraków, 1931. S. 125-127; Schneider S. Bóg domowy. Z ludowych wierzeń u Słowackiego. *Lud*. Lwów, 1910. T. 16. S. 154.

Подекуди на Волині домовика також отожднювали з покійником, який “ходить” по смерті, оселяється в хаті, що зведена на місці якогось поховання чи з’являється в інших “нечистих місцях” (там, де сталися нещасні випадки, убивства, самогубство). Такий демон показується у вигляді когось із померлих родичів чи колишніх мешканців дому, переслідує і лякає людей, у хаті виявляє себе вночі звуками кроків, стукотом, свистом, вітром і т. ін.¹

Якщо домовик надто надокучав, капостив у домі, то, щоби його заспокоїти чи прогнати з хати, оселю обкурювали посвяченою вербовою гілкою, ладаном, чортополохом, льоном, ядучим димом з підпалених риб’ячих нутрощів, обсипали маком, окроплювали свяченою водою і т. ін. Якщо нічого не допомагало й дух шкодив далі, то, бувало, вдавалися до перенесення домівки на інше місце. Для захисту худоби від домовика хліви скроплювали стрітенською водою, вішали в них мертвих сорок, спеціально тримали в стайнях цапа (щоб він “їздив” на них, а не на конях), прив’язували до кінських грив чи упряжі освячені на Великдень червоні стрічки або червоні “кутасики”, тричі чоловічими штанами проводили від голови тварини до хвоста тощо².

У деяких волинських повір’ях домовик постає людською тінню, вітром чи вихором або невидимим духом, якого можуть побачити тільки ті люди, котрі з ним мешкають чи кого домовик особливо любить. За іншими гадками, цю здатність мають “знаючі” люди та “перваки” і “мізинці” – діти, які народилися в сім’ї першими чи останніми. Вірили також, що домовика ба-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 47, 57; Спр. 497-Е. Арк. 34, 47, 68; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 253, 283; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 197, 211; Його ж. Традиційні уявлення... С. 349-350; Сілецький Р. Народні будівельні звичаї... С. 325; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 3. С. 606; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 63.

² Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 8, 50, 99, 121, 190, 207, 239; Спр. 288-Е. Арк. 24, 47; Спр. 334-Е. Арк. 17, 22; Спр. 337-Е. Арк. 50; Спр. 281-Е. Арк. 27, 91; Спр. 496-Е. Арк. 5, 42, 68, 80, 118; НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15-3. Спр. 212 а, б, в, г. Арк. 13; Беньковский И. Народные обычаи... С. 13; Его же. Смерть, погребение... С. 245; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 3. С. 608; Ящуржинский Х. Поверья и обрядность родин и хрестин. *Киевская старина*. 1893. № 7. С. 78; Зеленин Д. Очерки русской мифологии... С. 294; Сілецький Р. Народні будівельні звичаї... С. 330.

чать коні, коти, тобто ті тварини, які, згідно з народними уявленнями, мають зв'язок з нечистою силою ¹.

Як і інші демони, свою присутність домовик найчастіше виявляє в нічну пору доби. Подекуди на Черняхівщині вважали, що коли настає повний місяць, саме в такий час із домовиком можна встановити контакт й прощось його попросити. Для цього треба вийти на вулицю, помолитися й, коли побачиш домовика, промовити: *“Домовик! Охраняй од куниць, од лисиць, од котів – курей, да індіків, да качок!”* (с. Крученець) ².

Уявлення про можливість комунікування з демоном, а також деякі інші гадки (про невидимість чи зооморфні риси домовика, його перебування на горищі, потребу задобрення, годування хатнього духа та водночас необхідність оберігання від нього) – ті світоглядні явища, які почасти виражені й у календарно-обрядовій традиції волинян. З такими поглядами пов'язані й певні народні звичаї, яких на Волині дотримувалися в деякі святкові дні, передусім у різдвяно-новорічний період.

За даними В. Доманицького, у селах поблизу Рівного з мотивом захисту оселі від “домових” та іншої “нечисті” пов'язували святвечірні обходи обійстя з горщиком куті та малювання крейдою хрестів на стінах житлових і господарських споруд ³. Інші етнографічні записи вказують на те, що охоронне спрямування також мали звичаї, пов'язані з задобрюванням домовика у час календарних свят.

За матеріалами початку ХХ ст. (архів В. Кравченка), у с. Троянові поблизу Житомира контактування з хатнім духом напередодні Різдва відбувалося так. На Святвечір перед початком родинної трапези господар хати зазвичай підіймався на горище, аби запросити домовика на вечерю, по-

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 23; Спр. 337-Е. Арк. 7, 17, 49; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 22; 149, 222; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 355-356.

² Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. 119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 7, 13, 25; Спр. 496-Е. Арк. 7, 54; Спр. 497-Е. Арк. 73; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 184, 283.

³ Доманицький В. Народній календар... С. 82.

жертвувати йому обрядову страву та за певними прикметами дізнатися, чи буде вдалим наступний рік. Перша дія, яку належало вчинити, – освяченою крейдою окреслити довкола себе магічно-охоронне коло. Відтак поза ним хазяїн ставив миску з кутею і закликав домовика: “Домовик, прошу тебе на вечерю!”. Після цього ритуального запрошення дух начебто з’являвся, однак залишався для людини невидимим. Господар міг його лише “пощупати” і за наявністю шерсті на тілі (ознака зооморфності й символ багатства) визначити, яким буде наступний рік. Якщо шерсть буде довгою та густою – це віщувало багатство, якщо ж її буде мало або домовик не матиме шерсті – на родину чекають нестатки, може згоріти хата тощо ¹.

Польові матеріали, зібрані на теренах Гоцанщини, Славутщини, Старокостянтинівщини, Хмільниччини, Черняхівщини, засвідчують, що ще в недалекому минулому практика “годувати домовика” була на Волині досить поширеною. Більше того, у деяких селах так роблять і тепер.

Як пригадують респонденти, зазвичай домовика частували після завершення Святої вечері. Господар брав кутю, шматок хліба, оселедець, голубець, молоко тощо й ніс їх на горище чи в хлів. За іншим звичаєм, цю їжу, яку треба жертвувати домовикові й увечір перед Новим Роком та Водохрещем, залишали на столі, вірячи, що серед ночі він разом з душами померлих прийде вечеряти. Подекуди також вважали, що зі столу необхідно прибрати ножі (уявлення про те, що домовик, як і покійники та інші демони, боїться гострих залізних предметів). Свідчення старожилів:

“Це не злі духи, але домовички є і добрі, і погані. Але, щоб придобрити їх, задобрити, то [годували – К. А.]... Я знаю, бабця завжди це робили. Ми не завжди робимо, а бабця завжди робили. Мама з татом також. Але таке було, звичайно... Кутя – це обов’язково, шматочок хліба – це обов’язково, ну і ще шось. Молоко, вроді би йому лили... Після того, як ми вже всі повечераємо, тато виходят... Найчастіше, я знаю, – це в хлів до худоби. На го-

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 254. Арк. 45.

рище, певно менше, бо вважали, що домовичок живе в нас десь там в хлівці” (с. Воронівці Хмільницького р-ну);

“... Сіно перед Водохрещем на углу [стола – К. А.] кладуть... то я в шматочку замотаю сіна, ну і хліба, кутю. То кутя ж довго не буде, вона цвіте, курам оддаю, корові давала... А хліба і сіль поклала, то лежить [для домовика – К. А.]. І зара в мене лежить... На столі на покуті” (с. Вільськ Черняхівського р-ну);

“Брали всього потрошку. І куті, і госеледця, і гулубця, і хліба, і зо всіх боків тако наложано. Просто вилізли, трошки пройшли, і оцьо поставили, і все. Майбуть-то аж на третій день Водохрища лазили на гуру і дивилися: чи є воно, чи нема. То як поставили – так і зняли – нема його” (с. Вільгір Гощанського р-ну);

“Як от кутя в'ечор остаєця – ну прийде ж хтось вночі, повинен, є ж той домовий в хаті кожній. Оставлялось для нього, щоб було д'обреньке таке. В кожній, кажуть, хаті є домовик” (с. Малий Скнит Славутського р-ну);

“Обов'язково ложку там чи дві оставляється – кутя, їжа. Ножі забирається. А те оставляється. Це, кажуть, приходять покійники. Приходить домовий. Він повинен повечерати... Кажуть, що це треба на кожде свято ставити, особливо тоді, як кутя. Кутя на Різдво, кутя на Новий Рік ставиться і кутя перед Водохрещами... Як своя сім'я вечерає, повинна оставити на столі... Ножі забираються, а сіль і це все повинно бути. Ну, кажуть, що приходить домовий. Шо в кожній хаті є домовий. Якби він десь там на горі, на горищі знаходиться. Но ми ж його не бачим. Но так кажуть старожили. Колись вірували. Значить, він повинен прийти повечерати. Він приходить ночу вечерає” (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну) ¹.

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 89, 104; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 167, 194; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. С. 211; Його ж. Традиційні уявлення... С. 372, 373.

За віруваннями, що віддавна поширені на Горохівщині, Сокальщині, Кам'янка-Бузьчині, Бродівщині, Старокостянтинівщині, Білогірщині, обов'язковою умовою для забезпечення доброго ставлення домовика до мешканців дому, є його годування прісною їжею (пшоняна каша, вареники, борщ, паляниця тощо мали бути без солі). В інакшому разі домовик, мовляв, жбурляє страву у того, хто її приніс, чинить у хаті переверти, збитки і навіть може її спалити ¹. В основі таких повір'їв, очевидно, лежать уявлення про оберегове значення солі, якої “бояться” усі демони (чорти, упирі, відьми, покійники та ін.).

В окремих волинських селах вірили, що домовик, окрім солі, не любить часнику, який теж, як відомо, є одним із найдієвіших засобів відлякування різних демонічних істот. За іншими свідченнями, домовик не вживає скоромної їжі й тому його треба годувати лише пісними стравами. Подекуди також упевнені, що домовик любить солодощі і через те йому треба давати цукор абощо:

“В нас на гору виносили їсти. Майбуть-то перед Колядьми виносили, в посний день, посну їжу виносили. Шостого, на Вилію” (с. Вільгір Гощанського р-ну);

“Треба, щоб була кутя. А ще ж солодке оставляли. Він же ж любить. То цьо вже казали – домовикові... Він не любить, як десь на ніч на столі покинути часник чи сіль, то він того не любить, – може шось там шурувати, ляпати. Шоб цукор на столі лежав, хліб хай лежить, таке шось добреньке, – ото він любить” (с. Малий Скнит Славутського р-ну);

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 16, 42; Спр. 497-Е. Арк. 5; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 184, 248; Гнатюк В. Знадобы до галицько-руської демонології. С. 98; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 371-372; Іваннікова Л. Вірування в русалок... С. 108; Давидюк В. Українська міфологічна легенда. С. 84; Зюбровський А. Прісний хліб у повсякденному раціоні українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці ХІХ – середині ХХ ст.: ареально-хронологічна характеристика. *Народознавчі Зошити*. 2016. № 4. С. 813; Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 250.

“Домовик солі не їсть – він солодке їсть. Часнику – ні” (с. Бордуляки Бродівського р-ну) ¹.

На переконання багатьох інформаторів, уласкавлювати домовика належить не тільки в різдвяно-новорічний період, а й на Великдень, в інші календарні свята чи навіть щодень. Подекуди й тепер вірять, що, здобувши прихильність хатнього духа, можна очікувати позитивного впливу на господарство та убезпечитися від можливих шкідливих дій з його боку:

“На великі свята. От піст кінчився і починається Великдень, тоже саме. Щоб воно десь тебе не лякало, щоб тобі воно не псувало, не грюкало, стукало, бахкало, трахкало і так далі, то треба його задобрити...” (с. Воронівці Хмільницького р-ну);

“В якийсь празнік треба йому виносить якусь дуже добру їжу на гору, щоб задобрить. Шось добреньке таке” (с. Троковичі Черняхівського р-ну);

“Та домовика мають такі, як то казали колись, богачі. Вони мали домовика, щоб їм добре все велося. І гроші і все. Вони навіть годували його. Все, що варили, то давали... Вони годять йому, годують. І коні і всьо ведеться і люди здорові” (с. Мерва Горохівського р-ну);

“У кожній хаті, кажуть, є домовик. Хай собі спокійненько живе. Нічого він нам не робить. Осьо я одна, то він мене, напевно, доглядає... Ну кажуть, що це як вечера, чи свято яке, то треба на столі оставлять для домовика, щоб прийшов повечерав... Казала Галька: “Домовик у мене часи поперевертав, попереводив!.. Бо в мене на столі ніколи не було. Зара я всігда оставляю на столі шось їсти”. Оце так кажуть, щоб у хаті на столі їжа була постійно... В мене хоч в свято, хоч не в свято... Да він всігда їсть ввечір... У мене в хлібниці пряніки, конфєти стоять. Хай їсть, як хоче” (с. Ксаверівка Черняхівського р-ну);

“В кожній хаті повинен бути [домовик – К. А.]. Якщо в його є все їсти, ... хата чиста, прибрана, значить, цей домовик повинен любить цюю

¹ Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 371, 372.

хату. Всігда є шось їсти, ... всігда повинна быть вода, – це для домовика. Сахар в хаті повинен быть. Без сахару, без солі, води хата не повинна быть. Ну, то ж на столі скрізь лежить хліб. Часом діти не доїдають, от кусочки остаються. Не прибираю ніколи. Я, як вже ввечері повечерала, я даже не розрішаю, шоб посуду помили. Хай помісться рано. Так завжди. Вечірня посуд повинна стоять” (с. Новопіль Черняхівського р-ну);

“Казали: “От тому добре ведеться, бо він має домового». Він йому їсти на гору виставляє: молоко в мищинці виставляє йому і тамка хліба кусок несе йому на гору, шоб він наївсі. Начить, він йому помагає” (с. Городиловичі Сокальського р-ну);

“То це так кажуть, шо в кожній хаті є... То це кажуть, шо це ставлять тоже їсти. Шо людина сама їсть, то ставлять... Колись на покутях ставили цю їду, там в миску чи може, навіть, в горщик ставлять, шо варили” (с. Рибчинці Хмільницького р-ну);

“В хаті, то я каждый раз лишаю їжу. От вечераю я в хаті, лінуюся прибрати, то так до ранку стоїт. Він [домовик – К. А.] собі наїсться, як схоче їсти” (с. Зозулинці Хмільницького р-ну)¹.

Поza календарно-обрядовим контекстом окaзiональне задобрування домовика обов’язково практикували у тому випадку, коли на господарстві починалися якісь негаразди. Окрім годівлі, це могла бути і певна грошова плата, якою “відкуповувалися” від збитків домовика. Саме так, скажімо, чинили у с. Грушках Хорошівського р-ну:

“Часом у хліві образується, шо кажуть, домовик у хліві. То йому треба платити, треба копійку покласти і хліба кусочок йому покласти і просить: “Я тобі плачу, а ти мені шкоди не роби”... Бачиш, шо корова мокра, шо там погано з коровою бачиш. То домовику треба платити... Береш копійку, тільки не білу копійку, жовту копійчку покладеш і кажеш: “Я

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 49, 50, 55, 71, 89, 104; Спр. 337-Е. Арк. 11, 18, 25, 33, 42; Спр. 288-Е. Арк. 11; Спр. 497-Е. Арк. 5; Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 106; Од. зб. 737. Арк. 135, 168, 222, 248; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 370-373.

тобі плачу, а ти мені не роби зла”... Ну хліб же ж поклала йому, хай їсть, хліб, сіль поклала, копійку поклала. “Їж, як хоч. І не роби зла””¹.

“Щоб догодити домовику”, у с. Топорищі на Хорошівщині біля печі клали воду і рушник². Очевидно, ці речі призначалися для його “умивання”.

У с. Ксаверівці на Черняхівщині воду, хліб, сіль радили класти для домовика тоді, коли у новопрдбаній хаті вчувався його плач (це начебто він тужить за її колишніми мешканцями): *“Це домовик. Він звик до тих людей, що жили тут... Він звик до їх, а до вас ще не звик... Отут, де цей плач був в цій хаті, комнаті, став воду, хліб і сіль... Хай кілька днів постоїть”*³.

Продовжуючи ряд аналогій до календарної практики задобрювати на свята домовика, треба зазначити, що звичай офірування йому певної жертви простежується і в будівельній обрядовості жителів Волині. Щоби все велося у новозбудованій оселі, зокрема і домовик не чинив шкоди, під час вибору місця для житла і закладин хати для нього залишали кусень паляниці на місці майбутньої покуті, кидали у яму під фундамент монети, освячене на Трійцю чи Маковея зілля та лили свячену воду. У різний час інформацію про такі звичаї зафіксували на Хорошівщині, Кременеччині В. Кравченко та Р. Сілецький⁴.

В неопублікованих етнографічних матеріалах В. Кравченка, Н. Дмитрука (записи початку ХХ ст.), знаходимо також фіксації деяких календарних повір'їв щодо можливості у певний спосіб виявити (побачити) домовика в Чистий четвер. Для цього після вечірнього богослужіння треба вилізти на горище чи зайти до льоху з освяченою “страсною” свічкою, яку запаленою принесли з церкви. Подекуди вірили, що той, хто так вчинить, побачить на лежаку димаря kota. За іншими повір'ями, аби побачити на горищі домовика, спершу треба тричі обійти з запаленою свічкою навколо хати. Крім

¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 47.

² Виноградова Л. Матеріали к полесскому этнолингвистическому атласу... С. 308.

³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 55.

⁴ Кравченко В. З побуту й обрядів... С. 96-97; Сілецький Р. Народні будівельні звичаї... С. 329-330; Його ж. Поминальні мотиви... С. 480.

теренів Шепетівщини, Новоград-Волинщини та Черняхівщини, де занотовано такі факти, подібні переконання донедавна побутували на Горохівщині (записи В. Галайчука) ¹.

В окремих селах вважали, що виявляючи в такий спосіб домовика, належить зауважити, якої він масті. Щоб велася худоба, саме такої ж масті треба тримати коней і волів (с. Вербівка Новоград-Волинського р-ну, с. Забріддя Черняхівського р-ну) ².

Такі ж переконання відображені у позаобрядових, побутових віруваннях волинян ³. Деякі мотиви, наприклад про нелюбов домовиків до солоної, скоромної їжі, шкоду, яку ці істоти можуть завдати худобі (зокрема й на свята), репрезентовані також у волинському фольклорі:

“То в сусіда на самий Багатий вечер кінь душиця, в яслах, то його так той злий дух, той домовик, захав. Сам же він так не попаде. То мусили розбирати” (с. Малі Бережці Кременецького р-ну) ⁴;

“Одна жінка схотіла перевірити. Як курка знесла яйце, то вона взяла під пахву і гріла цілий день. А на десятій закопала в гній. Через деякий час і справді вилупився той чорт... І од тих пор стало в неї дуже все вестися!.. От якось зібралася вона їхати на базар, а вдома покидає служницю. І наказує їй, щоб вона зварила в двох малесеньких горнятках борщ і кашу на горі, коло каміну так, як вона щодня робила сама. Тільки, – просила, – боронь боже, хоч не посоли! ... Взяла вона (служанка) назло і посолила ту їжу в горнятках і поставила на гору. Як прийшла хазяйка додому, зайшла в сіни, а згори горнята їй на голову, тай побилися! І од тих пор в тої хазяйки

¹ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 75; Ф. 15. Спр. 254. Арк. 28; Ф. 15–3. Спр. 212 а, б, в, г. Арк. 50; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 363; Градовський П. Из глубины віків. С. 10.

² НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 75; Градовський П. Из глубины віків. С. 10.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 22, 136, 158, 168, 222, 259; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 369.

⁴ Галайчук В. Демонологія Кременеччини. 220.

виздихало все до ноги, нічого не осталося” (с. Губча Старокостянтинівського р-ну) ¹;

“В нас одна жінка наймичкою служила. І пан десь їхав в Луцьк, і каже – візьми зварии юшки простої і коржа спечи простого, без соди, і поставиши на горі. Це вона сама розказувала. Я, каже, думаю, шо ж це юшка проста? Взяла зажарила. То, каже, ше з драбини не злізла – бах! цей горщик за нею. Приїжджає пан, питає – давала їсти? Давала. І розказує, шо так і так. – А я ж тобі казав, шо не зажаруй, простого дай” (с. Цвітоха Славутського р-ну) ².

Амбівалентні уявлення про домовика (опікун домогосподарства і небезпечний демон), а також низка календарних повір'їв та звичаїв, пов'язаних із задобренням домовика, охороною від нього, – сталі елементи української народної демонології, відображені не тільки у міфо-ритуальній традиції волинян. Подібні світоглядні та звичаєві явища зафіксовано на Поліссі, Середньому Подніпров'ї, Поділлі, Бойківщині, Надсянні та в інших регіонах України (домовик мешкає на горищі, в хліву й оберігає хату, худобу або навпаки чинить людям шкоду, має вигляд kota, собаки, померлого родича, не їсть соленої їжі; у Чистий четвер домовика можна виявити за допомогою “страсної” свічки; на Святий вечір, Великдень та в разі господарських негараздів його належить погодувати тощо). Водночас, у тих чи інших етномасивах побутували й деякі своєрідні явища.

Наприклад, на Поліссі дотримувалися звичаю запрошувати домовика на кожну поминальну вечерю, у Святвечір клали для нього на столі окрему ложку, на Великдень йшли до хліва й підносити йому крашанку та паляницю тощо. У селах на Слобожанщині вірили, що від весни до осені домовик опікується полем, а взимку перебуває в хаті на печі; на Різдвяну вечерю йому зазвичай залишали горщик з кутею, а в разі якихось негараздів жертвували хліб і промовляли: *“Домовий, на тобі хліб-сіль, дай мені спокійне жи-*

¹ Українські міфи... С. 87.

² Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 371, 372.

ття”. На Бойківщині вважали, що домовик-“годованець” живе за сволоком і в переддень Великого посту йому туди обов’язково належить покласти варене яйце; як і душі предків, домовик харчується парою від святвечірніх страв; щоб мати вдома слугу-домовика, опівночі перед святом св. Юрія треба вийти на роздоріжжя й закликати “дідьків”, розклавши навколо себе дев’ять несолених хлібів, і т. ін.¹

Різні повір’я та звичаї, що пов’язані з уявленнями про домашнього духа, були поширеними не лише в Україні, а й у багатьох інших слов’янських народів – білорусів, поляків, росіян, болгар та ін.² У багатьох моментах, які стосуються уявлень про походження персонажа, його іпостасей, функцій, взаємин з людьми, а також практики задобрення домовика тощо, українські та іноетнічні реалії збігаються, що може свідчити про їх стародавнє походження.

Безумовно, архаїчними є власне й самі вірування в хатніх духів-покровителів та їх вплив на родинне життя. Генезу таких поглядів дослідники насамперед пов’язують із уявленнями про померлих предків³. До такого

¹ Вагилевич І. Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині. *Жовтень*. 1978. № 12. С. 126-127; Войтович Н. Народна демонологія... С. 45-46, 63; Левкович Н. Демонологічні вірування українців про домашнього духа-опікуна (на сучасних польових матеріалах Бойківщини та Західного Полісся). *Фольклористичні зошити*. 2008. Вип. 11. С. 120; Поріцька О. Українська народна демонологія... С. 53; Галайчук В. “Взаємини” людини та домовика у віруваннях українців Полісся. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2003. Вип. 38. С. 570; Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти). *Там само*. 2008. Вип. 43. С. 155-156; Його ж. Традиційні ворожіння про місце для житла в українців. *Там само*. 2000. Вип. 35-36. С. 436; Манжура І. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. Х., 1890. С. 326; Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології... С. 78; Moszyński K. Polesie Wschodnie. W., 1928. S. 172.

² Пор.: Поріцька О. Українська народна демонологія... С. 52, 53; Агапкина Т. Мифопоэтические основы... С. 376; Байбурин А. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. СПб., 1983. С. 71, 120-127; Виноградова Л. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу... С. 300, 305, 307; Ее же. Зимняя календарная поэзия... С. 141; Левкиевская Е. Домовой. *Славянские древности*. М., 1999. Т. 2. С. 122; Ее же. Мифологические персонажи в славянской традиции. Восточнославянский домовый. *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. М., 2000. С. 130; Максимов С. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила. Кемерово, 1991. С. 50-79.

³ Колесса Ф. Вірування про душу... С. 66-67; Галайчук В. Традиційні уявлення... С. 378; Сілецький Р. Поминальні мотиви... С. 480; Його ж. Опалювальні пристрої... С. 153, 177.

висновку підводить і аналіз ранньоісторичних свідчень про міфологічні персонажі старожитніх народів, і порівняльне зіставлення широкого кола власне етнографічних відомостей, зібраних як на теренах України, так і поза її межами. Цілком очевидною, зокрема й за волинськими матеріалами, є кореляція між традиційними уявленнями про домовика та душі померлих предків, а також між календарними та похоронно-поминальними традиціями. Крім прямих ототожнень домовика із померлим членом сім'ї, колишнім господарем хати, людською душею, тінню, це проявляється також у повір'ях про виявлення (прояв активності) домовиків та взаємовідносини з ними саме в ті періоди народного календаря, коли переважно “очікують у гості” і поминають покійників (різдвяний, великодній час), у звичаях запрошувати домовика на свявечірню трапезу (аналогія – ритуальне закликання на свята душ), годувати його тими ж поминальними стравами, що й померлих (кутя, каша, прісний хліб тощо), класти для домовика (як і для душі) воду і рушник для умивання, забирати зі стола гострі предмети, які можуть їх “поранити” тощо. Основою таких звичаїв є давні анімістичні уявлення про матеріальність людської душі, яка потребує їжі, води, відчуває холод і тепло і т. ін.¹

Підсумовуючи виклад, можна констатувати, що українські календарні повір'я про домовика ввібрали в себе риси світоглядної архаїки і є одним із тих важливих джерел, що дозволяють доповнити картину загальної візії персонажа та його генези. У світоглядній традиції волинян, такі погляди в основному згруповані довкола мотиву виявлення і годування домовика в певні календарні періоди.

¹ Пор.: Колесса Ф. Вірування про душу... С. 20, 33-52; Грушевський М. Історія української літератури. К., 1993. Т. 1. С. 157; Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. М., 1868. С. 149; Гузій Р. З народної танатології... С. 292-293; Конобродська В. Поліський поховальний та поминальний обряди... С. 219, 245-258; Галайчук В. Демонологія Кременеччини. 195-197; Беньковский И. Смерть, погребение... С. 246; Пастернак Я. Звичаї та вірування... С. 323; Седакова О. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. М., 2004. 84-94, 111-125; Kolberg O. Dzieła wszystkie. 1964. T. 33. S. 184.

У цілому ці вірування мають загальноетнічне поширення. Водночас деякі реалії особливо виразно представлені власне у міфо-ритуальній традиції волинян: повір'я про те, що домовик разом з померлими предками незримо “присутній” на святкових урочистостях, любить солодощі і не терпить часнику, звичаї прибирати зі столу ножі після завершення святкових трапез, чинити охоронні дії зі свяченою крейдою під час запрошення домовика на вечерю тощо.

У сучасну пору календарні повір'я про домовика загалом втратили колишню міфо-ритуальну значимість й почасти вже вийшли із активного побутування. Проте, у багатьох куточках Волині вони живуть і тепер, а дехто з носіїв народної традиції досі дотримується давньої практики задобрення домашнього духа під час тих чи інших свят або okazіонально.

ВИСНОВКИ

1. Календарний пласт демонології волинян – об’ємний комплекс різних за суттю, характером і генезою міфо-ритуальних явищ, які є органічною складовою їх календарно-обрядової традиції й відображають давні народні уявлення про появу, активізацію та шкідливі дії у певні періоди календаря демонічних істот. Такі уявлення репрезентовані на світоглядному, фольклорному й обрядовому рівнях – у демонологічних повір’ях, легендах, оповіданнях, бувальщинах, народних приказках, прислів’ях, обрядових піснях, а також низці звичаїв, ритуалів, магічних практик. Сукупно ці явища розкривають широкий спектр традиційних демонологічних вірувань, показують ту важливу роль, яку вони відігравали в календарній звичаєвості волинян, та доповнюють, ілюструють, конкретизують загальну картину різноконтекстних проявів їх демонології.

2. Календарний демоніум волинян охоплює ряд відомих персонажів української міфології, однак через затрату багатьох елементів давнього світогляду, їх різну ритуальну значущість, специфіку певних образів тощо уявлення про них відображені в досліджуваному обрядовому контексті неоднаковою мірою. Найповніше в ньому розкрито образи відьми, чорта та русалки, менше – вірування про мавку, домовиків, мерців. Уявлення про інших злих істот виражені в календарній традиції жителів Волині лише частково (блуд, лісовик, водяник, вихор, полуденник, знахар, упир) або взагалі відсутні (польовик, болотяник, перелесник, чорнокнижник, вовкулака).

Календарний прояв загальних уявлень волинян про демонів, їх характерні риси, властивості, дії, взаємини з людьми відображений численними віруваннями, більшість з яких є міфологічними універсаліями й прикметними залишками архаїчного світогляду: повір’я про походження окремих істот із душ померлих людей (русалка, мавка, потерча, домовик); порубіжні з потойбіччям локуси появи, сталого чи тимчасового перебування злих духів

(ліс, водойма, роздоріжжя, кладовище); різні (антропоморфні і зооморфні) іпостасі демонів (чорт, русалка, домовик, відьма); їх надприродні здатності (бути невидимими, змінювати образ, перевтілюватися в тварин, літати). Великий (домінуючий) масив календарних вірувань репрезентує прадавні уявлення про посягання носіїв злої сили на життя, здоров'я, добробут людей, завдання шкоди тваринам, рослинам, провокування природних катаклізмів. Натомість лише почасти проявлені в народному календарі переконання про патронажні функції окремих міфологічних істот, їх опікування домашнім господарством, врожайністю рослин (домовик, мерці, русалка).

3. Стійким світоглядним елементом календарно-обрядової традиції волинян є вірування в активізацію демонічних сил у певні дні й періоди календарного року, насамперед у пору Різдвяно-новорічних, Великодніх, Зелених, Купальських свят. Демонологічна маркованість цих та інших дат (Благовіщення, Юрія) пов'язана з прадавніми уявленнями про т. зв. календарні переломи (зимове і літнє сонцестояння, весняне рівнодення), коли відкриті межі між земним і потойбічним світами і між живими присутні померлі та інші духи, про їх появу в час весняного пробудження природи й активної вегетації рослин, у дні поминання померлих.

У різних сегментах волинського народного календаря найширше відображені повір'я про чорта (нечисту силу), а також відьом і їх чари, спрямовані на привласнення чужого добра і примноження своїх демонічних сил. Натомість уявлення про домовика, мерців в основному представлені в структурі Різдвяних і Великодніх свят, а про русалок, мавок – у великодньому і троїцько-купальському контексті.

4. Із уявленнями про небезпечні, шкідливі дії різних демонів, які спричиняють господарські втрати, захворювання і смерть людей, стихійні лиха, пов'язаний об'ємний комплекс календарно-обрядових охоронних заходів. Вони охоплюють магичні та інші способи виявлення (розпізнавання) демонічних істот, дотримання пересторог та широке використання апотропеїв

(освячені і гострі металеві предмети, речі червоного кольору, рослини з гострим запахом і колючками), застосування вербальних оберегових формул і заклинань та ритуальних дій, покликаних не допустити в “людський”, “свій” простір демонічних, потойбічних сил, нейтралізувати, прогнати “нечисть” (окреслення магічного кола, створення апотропеїчного галасу, розпалювання вогнищ, окроплення, обкурювання житла і господарських будівель, знищення предметів, що уособлюють злих духів).

5. Деякі досліджені звичаї та обряди є полісемантичними й виявляють тісний взаємозв'язок у календарній традиції волинян демонологічних, оберегових, маністичних і поминальних мотивів. Це – приурочені до певних свят і поминальних днів перестороги, заборони та обрядодії задобрювального, поминального характеру, спрямовані як на охорону від демонів, так і на уласкавлення, пошанування душ померлих чи генетично пов'язаних із ними істот, забезпечення їх позитивного впливу на сімейний добробут (табу на виконання у певні періоди деяких господарських робіт, які можуть нашкодити духам і накликати їх помсту, перестороги перебувати у місцях ймовірної появи, скупчення злих сил, різні форми т. зв. “годування” померлих, домовика, офірування одягу русалкам, обрядові трапези на їх честь). Низка явищ має відповідні паралелі в похоронно-поминальній обрядовості (господарські заборони, звичаї, пов'язані з задобренням померлих). У багатьох контекстах (календарна, сімейна, будівельна обрядовість тощо) наявні також однотипні магічні обрядодії (насамперед з оберегами), покликані захистити спільноту від шкідливих дій демонічних істот. Загалом уявлення про їх згубний вплив на різні сфери буття представлені практично в кожній з ділянок традиційно-побутової культури волинян та в різних жанрах їх фольклору.

6. Обряди знешкодження і задобрення демонів, традиційні повір'я про їх своєрідні іпостасі, метаморфози, небезпечну активізацію в певні періоди календаря – міфо-ритуальні реалії, що в загальних рисах збігаються у жителів різних районів Волині й мають багато спільного, подібного з вірування-

ми, звичаями та обрядами населення інших українських територій, насамперед суміжних ареалів Західного Полісся, Поділля, Опілля. Водночас на досліджуваних теренах виявлено локальні варіанти загальноетнічних явищ та побутування низки своєрідних вірувань про відьом (можуть зупиняти дощі після Великодня і затримувати ріст рослин, на Івана Купала купаються у водоймах), русалок і мавок (активізуються в час, коли цвіте калина, чи на десятий день після Зеленої неділі, перебувають у домі впродовж Русального тижня), домовиків (разом з душами померлих присутні на святкових урочистостях, люблять солодощі і бояться часнику), покійників (на Великдень сходяться до церкви і христосуються зі святими, можуть позбавити життя за порушення календарних заборон), чортів (з'являються на андріївських вечорницях, на Купала роблять у полі “заломі”), лісовиків (у купальську ніч оберігають чарівний цвіт папороті). Своєрідністю відзначаються й багато охоронних обрядодій (з глодом, осикою, освяченими вінками, вербовою гілкою, купальським деревцем, попелом, хлібом, солом'яною лялькою-“чортом”) та умотивування певних звичаїв (перестрибувати через купальське вогнище, перехрещувати паску перед саджанням в піч) і ритуальних заборон (їсти ягоди до Купала, ходити на цвинтар у Світлий четвер та ін.).

7. Характерна риса календарної традиції волинян – тривале побутування багатьох давніх вірувань, звичаїв, обрядів та їх часткове збереження в сучасну пору. Досі в різних районах Волині (передусім у її східній частині) існують різні повір'я про чари відьом у час свят і можливість їх виявлення на Великдень, Водохреще, про появу в Троїцький тиждень русалок, святкування померлими Навського Великодня. Подекуди збереглися й деякі демонологічно марковані звичаї, пов'язані з першим вигоном худоби на пасовища в день св. Юрія, клечанням обійстя, хати в Зелену суботу, “годуванням” на свята домовика, дотриманням у певні дні господарських заборон. Водночас через низку чинників (нівеляція устоїв традиційної культури, ріст просвіти, церковні заборони, боротьба з релігійними та іншими “забобонами” ра-

дзянської влади) ряд календарно-обрядових явищ упродовж ХХ ст. поступово віджили (магічні практики, спрямовані на виявлення відьом, ритуальні обходи обійстя напередодні Водохреща та полів на свято Юрія, звичаї розпалювати біля церкви багаття у передвеликодню ніч, стріляти з рушниць на Йордан, розвішувати на деревах одяг для русалок у Троїцький тиждень та ін.). З плином часу затрапилися також деякі календарні повір'я про чортів, упирів, мавок, потерчат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Джерела

І. 1. Неопубліковані джерела:

1. Архів ІН НАН України (Архів Інституту народознавства НАН України). Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 619. Арк. 1–205 (Польові етнографічні матеріали до тем: “Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців”, “Літня календарна обрядовість волинян”, зафіксовані Конопкою Володимиром Михайловичем та Баглай Марією Василівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
2. Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 673. Арк. 1–143 (Польові етнографічні матеріали до теми “Хліборобські мотиви в календарній обрядовості українців”, зафіксовані студентом четвертого курсу Конопкою Володимиром Михайловичем 4–10 липня 2009 р. у Гощанському та Острозькому районах Рівненської області).
3. Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 674. Арк. 1–40 (Польові етнографічні матеріали до теми “Хліборобські мотиви в календарній обрядовості українців”, зафіксовані аспірантом Інституту народознавства НАН України Конопкою Володимиром Михайловичем 6–8 липня 2012 р. у Кам’янка-Бузькому та Буському районах Львівської області).
4. Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 1–283 (Кривенко А. Календарні звичаї та повір’я волинян. Польові матеріали, зібрані у селах Хмільницького р-ну Вінницької обл., Старокостянтинівського та Білогірського р-нів Хмельницької обл., Лановецького р-ну Тернопільської обл., 2014 р.).
5. Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 1–109 (Кривенко А. Календарні звичаї та повір’я волинян. Польові матеріали, зібрані у селах Буського та Бродівського р-нів Львівської обл., 2015 р.).

6. Архів ЛНУ ім. Івана Франка (Архів Львівського національного університету імені Івана Франка). Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 147-Е. Арк. 1–73 (Польові етнографічні матеріали до теми “Народна демонологія”, зафіксовані студенткою третього курсу Бабій Іриною Ростиславівною 6–21 липня 2006 р. у Кременецькому районі Тернопільської області).
7. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 181-Е. Арк. 1–73 (Польові етнографічні матеріали до теми “Зимова календарна обрядовість”, зафіксовані студенткою другого курсу Гентош Ілоною Вікторівною 11–25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області).
8. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 186-Е. Арк. 1–66 (Польові етнографічні матеріали до теми “Народна демонологія”, зафіксовані студенткою другого курсу Оніщук Людмилою Василівною 11–25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області).
9. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 188-Е. Арк. 1–73 (Польові етнографічні матеріали до теми “Літня календарна обрядовість”, зафіксовані студенткою другого курсу Рогашко Іриною Леонідівною 11–25 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області).
10. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 1–99 (Польові етнографічні матеріали до теми “Літня календарна обрядовість волинян”, зафіксовані студенткою другого курсу Баглай Марією Василівною 4–14 липня 2009 р у Гощанському та Острозькому районах Рівненської області).
11. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 285-Е. Арк. 1–56 (Польові етнографічні матеріали до теми “Весняна календарна обрядовість” зафіксовані студенткою другого курсу Дудою Ольгою Іванівною 4–15 липня 2009 р. у Гощанському районі Рівненської області).
12. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 288-Е. Арк. 1–63 (Польові етнографічні матеріали до теми “Демонологія”, зафіксовані

студенткою другого курсу Кривенко Анастасією Олександрівною 3–17 липня 2011 р. у Гощанському та Острозькому районах Рівненської області).

13. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 296-Е. Арк. 1–129 (Польові етнографічні матеріали до теми “Зимова обрядовість”, зафіксовані студенткою другого курсу Савкою Марією Анатоліївною 3–20 липня 2009 р. у Гощанському районі Рівненської області).
14. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 324-Е. Арк. 33 (Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зібрані Галайчуком Володимиром Васильовичем 8–18 липня 2006 р. у Кременецькому районі Тернопільської області).
15. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 326-Е. Арк. 1–38 (Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зібрані Галайчуком Володимиром Васильовичем 14–24 липня 2007 р. у Славутському районі Хмельницької області).
16. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 328-Е. Арк. 1–22 (Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зібрані Галайчуком Володимиром Васильовичем 8–18 липня 2009 р. у Гощанському районі Рівненської області).
17. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 1–205 (Польові етнографічні матеріали до теми “Літня календарна обрядовість волинян”, зафіксовані Баглай Марією Василівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
18. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 1–10 (Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зібрані Галайчуком Володимиром Васильовичем 8–18 липня 2011 р. у Бродівському районі Львівської області).
19. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 332-Е. Арк. 1–32 (Польові етнографічні матеріали до теми “Тваринництво”, зафіксовані

- Демцюх Надією Михайлівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
20. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 334-Е. Арк. 1–77 (Польові етнографічні матеріали до теми “Весняна календарна обрядовість”, зафіксовані студенткою третього курсу Дудою Ольгою Іванівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області)
21. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 1–53 (Польові етнографічні матеріали до теми “Демонологія”, зафіксовані студенткою третього курсу Кривенко Анастасією Олександрівною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
22. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 343-Е. Арк. 1–170 (Польові етнографічні матеріали до теми “Зимова обрядовість”, зафіксовані Савкою Марією Анатоліївною 5–20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
23. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 399-Е. Арк. 1–83 (Польові етнографічні матеріали до теми “Демонологія”, зафіксовані студенткою третього курсу Когут Наталією Василівною 6–20 липня 2011 р. у Бродівському районі Львівської області).
24. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 1–122 (Польові етнографічні матеріали до теми “Календарний пласт волинської демонології”, зафіксовані аспіранткою Інституту народознавства НАН України Кривенко Анастасією Олександрівною 3–15 липня 2013 р. у Черняхівському, Червоноармійському, Володар-Волинському районах Житомирської області).
25. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 1–80 (Польові етнографічні матеріали до теми “Календарний пласт волинської демонології”, зафіксовані аспіранткою Інституту народознавства НАН України Кривенко Анастасією Олександрівною 6–11 серпня 2013 р. у

Сокальському районі Львівської області та Іваничівському районі Волинської області).

26. Архів ЛНУ ім. Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 512-Е. Арк. 1–71 (Польові етнографічні матеріали до теми “Літня календарно-побутова обрядовість волинян”, зафіксовані аспіранткою першого року навчання Інституту народознавства НАН України Баглай Марією Василівною 3–12 липня 2013 р. у Черняхівському, Червоноармійському, Володарсько-Волинському, Баранівському районах Житомирської області).
27. НАНФ ІМФЕ НАН України (Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського). Ф. 1–4. Спр. 210. Арк. 1–24 (Дмитрук Н. Жнива. 1923 р.).
28. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 403. Арк. 1–137 (Дмитрук Н. Матеріали з народного календаря, зібрані на Волині (1924–1929). Зшиток 2, 3).
29. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–5. Спр. 480. Арк. 1–139 (Народні вірування про підвій або вихор та інші вірування. Записи різних збирачів 1925 – 1926 рр.).
30. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 1–7. Спр. 721. Арк. 1–147 (Фольклорні та етнографічні матеріали, зібрані окремими кореспондентами в Житомирській обл. 1923–1930 рр.).
31. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 142. Арк. 76 (Кравченко В. Г. Етнографічні матеріали різних збирачів: описи сіл, кошикарство, різдвяні свята і ін. 1909–1923 рр.).
32. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 156-е. Арк. 84–139+87. Копія: Арк. 102–154 (Кравченко В.).
33. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 202 в. Арк. 1–55+27а (Етнографія та фольклор (одяг, взуття, народна медицина, прикмети, народні оповідання, легенди, приказки та ін.), записані в с. Синьгурі Троянівської

- вол., Житомирського в'їзду від Євдошука К. Кравченком В. Г. та самим Євдошуком. 1920 р.).
34. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 254. Арк. 1–185 (Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів. Записи різних збирачів: Нечисті. Ч. III. 1941 р.).
35. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15. Спр. 256 (В.). Арк. 1–193 (Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів. Записи різних збирачів: Народний календар. Ч. V. 1941.).
36. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 212 а, б, в, г. Арк. 1–154 (Кравченко В. Етнографічні та фольклорні матеріали: обряди, звичаї, народні пісні та інше. Записи різних збирачів на Волині та інших місцевостях. 1927–1928 р.).
37. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 216. Арк. 1–60 (Матеріали до вивчення скотарства на Україні, звичаї, прикмети, лікування худоби.).
38. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 226 (В.). Арк. 1–177 (Кравченко В. Етнографічні і фольклорні матеріали, народна медицина, вірування, легенди, перекази та ін. Власні записи від родини, Можаровський, Мартусов 1920–1926 рр.).
39. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 15–3. Спр. 257 (В.). Арк. 1–186 (Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів, календар пересувний, одяг, рибальство, килимарство. Записи різних збирачів: Народний календар. Ч. VI., 1941 р.).
40. НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 16. Спр. 83. Арк. 1–213 (Етнографічні та фольклорні матеріали від різних дописувачів, що ввійшли до рукописного журналу “Етнограф”, який випускали Житомирські педкурси 1922–1924 рр.).

І. 2. Опубліковані джерела:

41. Антонович В. Колдовство. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским.* СПб., 1872. Т. 1. С. 320–454.
42. Антонович В. Чари на Україні. Л.: НТШ, 1905. 78 с.
43. Афанасьев А. Ведун и ведьма. *Происхождение мифа: статьи по фольклору, этнографии и мифологии* М., 1996. С. 45–86.
44. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. М., 1869. Т. 3. 840 с.
45. Бельский С. Деревня Ковали Житомирского уезда. *Труды общества исследователей Волыни.* Житомир, 1910. Т. 3. С. 1–30.
46. Беньковский И. “Як сатана збирав закони по землі” (Из народных уст). *Киевская старина.* 1906. Т. 94. Кн. 9. Отд. 2. С. 15–17.
47. Беньковский И. Из народных рассказов, характеризующих национальные типы. *Киевская старина.* 1890. Т. 30. Кн. 8. Отд. 13. С. 324–326.
48. Беньковский И. Из области народных верований о выходцах с того света. *Киевская старина.* 1902. Т. 78. Кн. 9. Отд. 2. С. 108–110.
49. Беньковский И. Мак в народной демонологии на Волыни. *Киевская старина.* 1905. Т. 89. Кн. 4. Отд. 2. С. 34–36.
50. Беньковский И. Народные обычаи и обряды, приуроченные к «Спасу». *Киевская старина.* 1895. Т. 50. Кн. 7. Отд. 2. С. 9–14.
51. Беньковский И. Народные поверия, суеверия и приметы, приуроченные к «Благовищеню» (Записаны в волынск. губ., в уездах: заславл., староконстант. и ковельском и подольской губ. каменецкий уезд). *Киевская старина.* 1903. Т. 81. Кн. 5. Отд. 2. С. 98–100.

52. Беньковский И. Обычаи и поверья, приуроченные к «Велькодню». *Киевская старина*. 1895. Т. 49. Кн. 5. Отд. 2. С. 70–76.
53. Беньковский И. Осина в верованиях и в понятии народа на Волыни. *Киевская старина*. 1898. Т. 62. Кн. 7–8. Отд. 2. С. 6–9.
54. Беньковский И. Поверья и обрядности родин и крестин. *Киевская старина*. 1904. Т. 87. Кн. 10. Отд. 2. С. 1–3.
55. Беньковский И. Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к «Риздвяным Святам». *Киевская старина*. 1896. Т. 52. Кн. 1. Отд. 2. С. 1–9.
56. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа. *Киевская старина*. 1896. Т. 54. Кн. 9. Отд. 8. С. 229–261.
57. Беньковский И. Стрелянье в кресты (Из народных суеверий). *Киевская старина*. 1902. Т. 77. Кн. 6. Отд. 2. С. 161–162.
58. Боцяновский В. Заговоры против болезней, разные поверья и приметы (Село Писки Житомирского уезда). *Живая Старина*. 1895. Вып. 3–4. С. 499–504.
59. Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині. *Жовтень*. 1978. № 12. С. 117–130.
60. Венгрженовський С. Языческий обычай в Брацлавщине «Гонити шуляка». *Киевская старина*. 1885. Т. 50. Кн. 9. С. 282–323.
61. Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. *Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології*. К.: Мистецтво, 1995. С. 219–337.
62. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х років ХІХ століття у записі Михайла Пйотровського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 1995. Т. 230: Праці Секції етнографії та фольклористики. С. 303–351.

63. Волынские записки, сочиненные Степаном Русовым: історико-краєзнавчий нарис / упор. і авт. вст. ст. Н. Костюк. Луцьк: Твердиня, 2012. 244 с.
64. Г[рушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини. *Матеріяли до українсько-руської етнольоґії*. Л., 1906. Т. VIII. С. 1–220.
65. Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонольоґії. *Етноґрафічний збірник*. Л., 1903. Т. 15. С. 1–266.
66. Гнатюк В. Знадоби до української демонольоґії. Т. 2. Вип. 1. *Етноґрафічний збірник*. Л., 1912. Т. 33. С. 1–229.
67. Гнатюк В. Купанє і паленє відьм у Галичині. *Матеріяли до української етнольоґії*. Л., 1912. Т. 15. С. 178–201.
68. Гнатюк В. Нарис української міфолоґії. Л.: ІН НАН України, 2000. 264 с.
69. Гнатюк В. Останки передхристиянського реліґійного світогляду наших предків. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К., 1992. С. 383–406.
70. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди. *Етноґрафічний збірник*. Л., 1912. Т. 31-32. С. 131–424.
71. Головацкий Я. Очерк старославянского баснословия или мифологии. Л.: Ставропиг. ин-т, 1860. 105 с.
72. Градовський П. М. Із глибини віків. Забрідська міфолоґія. Житомир: Полісся, 2008. 140 с.
73. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов: Типогр. Губернск. Земства, 1895. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. 308 с.
74. Данильченко И. Этнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1869. 56 с.
75. Дідух В. Повернення Зофії Рокосовської. *Powrót Zofji Rokossowskiej*. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2012. 112 с.

76. Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи из материалов 3. Доленги-Ходакоскаго. *Киевская старина*. 1904. Т. 86. Кн. 9. Отд. 2. С. 86–89.
77. Доманицький В. Народній календар у Ровенськiм повіті, Волинської губернії. *Матеріяли до української етнольоґії*. Львів, 1912. Т. 15. С. 62–89.
78. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. К., 1876. 462 с.
79. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. *Труды Общества Исследователей Вольны*. Житомир, 1911. Т. 5. 80 с.
80. Ефименко П. Суд над ведьмами. *Киевская старина*. 1883. Т. 7. Кн. 11. Отд. 2. С. 374–401.
81. Ефименко П. Упыри (из истории народных верований). *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1991. С. 498–504.
82. Золота скриня / упор. В. Давидюка. Луцьк: Вежа, 1995. 105 с.
83. Зубрицький М. Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждни і до рокових сьвят. *Матеріали до українсько-руської етнольоґії*. Л., 1900. Т. 3. С. 33–60.
84. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Х., 1907. 216 с.
85. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1991. С. 430–497.
86. Ильинский Г. Из области славянской демонологии. *Lud Słowiański: pismo poświęcone dialektologii i etnografii słowiań*. Kraków, 1931. S. 125–264.
87. Исаевич С. Еще рассказец о вовкулаках и чаривниках. *Киевская старина*. 1883. Т. 7. Кн. 12. С. 700.
88. Іванюк І. Народні приказки на Волині. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1961. Ч. 5. С. 123–124.

89. Кайндль Р. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.
90. Каминский В. К народной демонологии (из с. Косарева, Дубенского у. Волын. губ.). *Киевская старина*. 1906. Т. 93. Кн. 5–6. Отд. 2. С. 9–11.
91. Каминский В. Праздник Пасхи в селе Косарева, дубенского уезда, волынской губернии. *Киевская старина*. 1906. Т. 92. Кн. 3–4. Отд. 2. С. 299–320.
92. Камінський В. Свято Купала на Волинському Поліссі. *Етнографічний вісник*. К., 1927. Кн. 5. С. 11–23.
93. Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах. Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. 116 с.
94. Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. К., 1929. Вип. 3. С. 14–98.
95. Кордуба М. Писанки на галицькій Волині. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Л., 1899. Т. I. С. 169–207.
96. Коробка Н. Восточная Волинь. *Живая Старина*. 1895. Вып. 1. С. 28–45.
97. Костомаров М. Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году. *Етнографічні писання Костомарова*. К.: Держвидав України, 1930. С.128–202.
98. Костомаров М. Слов'янська міфологія. К.: ФОП Стебеляк О. М., 2014. 200 с.
99. Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. М., 1868. 252 с.
100. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь). *Древляни: збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. Л.: ІН НАН України, 1996. Вип. 1. С. 257–282.
101. Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України. *Волинський науково-дослідчий музей*. Житомир, 1928. Т. 1. С. 67–114.

102. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали. Житомир: Робітник, 1920. 160 с.
103. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. Т. 2. 640 с.
104. Криловець Н. Безодня. Бувальщини й легенди. Рівне: Волинські обереги, 2008. 124 с.
105. Кримський А. Ю. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного. Черкаси: Вертикаль, 2009. – 438 с.
106. Кузеля З. Посижінє і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 1914. Т. 121. С. 173-224.
107. Кузеля З. Причинки до народних вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношенє зарази. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 1907. Т. 80. С. 109–124.
108. Кулиш П. Записки о Южной Руси. СПб., 1857. Т. 2. 698 с.
109. Левицкий О. Старинные воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной-Руси. *Киевская старина*. 1891. Т. 35. Кн. 12. Отд. 1. С. 345–360.
110. Ленчевский Л. Похоронные обряды и поверья в Староконстан. у. Во-лынской губ. *Киевская старина*. 1899. Т. 66. Кн. 7. Отд. 4. С. 70–78.
111. Максимов С. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила. Кемерово: Кемеров. кн. изд.-во, 1991. 351 с.
112. Малинка А. Рассказы о ведьмах. *Киевская старина*. 1894. Т. 64. Кн. 3. Отд. 2. С. 551–553.
113. Манжура И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. Х.: Тип. К. Счасни, 1890. 194 с.

114. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1992. С. 52–168.
115. Милорадович В. П. Заметки о малорусской демонологии. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1992. С. 407–429.
116. Милорадович В. Українська відьма: нариси з української демонології. К.: Веселка, 1993. 70 с.
117. Морачевич И. Село Кобылья, Волынской губернии, Новгород-Волынского уезда. *Этнографический сборник*. СПб., 1853. Вып. 1. С. 294–312.
118. Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. *Матеріали до української етнології*. Л., 1909. Т. 11. С. 1–139.
119. Онищук А. Народний календар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році. *Матеріали до української етнології*. Л., 1912. Т. 15. С. 1–61.
120. Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту. *Матеріали до етнології й антропології*. Л., 1929. Т. 21-22. Ч. 1. С. 321–352.
121. Петров В. Вірування в вихор і чорну хворобу. *Етнографічний вісник*. К., 1926. Кн. 3. С. 102–116.
122. Пісні з Волині / упорядкув. текстів та прим. О. Ошуркевича, упорядкув. нот. мат-лів М. Стефанишина. К.: Муз. Україна, 1970. 319 с.
123. Потебня А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. М., 1865. Кн. 4. 310 с.
124. Про відьом і нечисту силу. *Діалектологічні студії*. Л., 2003. Вип. 2. Мова і культура. С. 303–308.

125. Пуриевич В. Нечто из обычаев и поверьев волынских крестьян. Великдни. *Волынские губернские ведомости. Часть неофициальная.* 1866. № 43. С. 356–357.
126. Різдва́ний вертеп на Волині / Зап. текстів, упорядкув. і вступ. ст. О. Ошуркевича. Луцьк: Надстир'я, 1996. 48 с.
127. Роздольський О. Галицькі народні казки (№ 1–25). *Етнографічний збірник.* Л., 1895. Т. 1. 90 с.
128. Роздольський О. Галицькі народні казки (№ 26–77). *Етнографічний збірник.* Л., 1899. Т. 7. 170 с.
129. Романенко Л. Намський Великдень на Волині. *Літопис Волині.* Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1961. Ч. 5. С. 120–122.
130. Самчук У. Волинь. К.: Дніпро, 1993. Т. 1. 574 с.
131. Свидницький А. Великдень у подолян. *Свидницький А. Твори.* К.: Держ. вид-во худ. літ., 1958. С. 408–472.
132. Селецкий А. Колдовство в юго-западной Руси в XVIII ст. *Киевская старина.* 1886. Т. 15. Кн. 6. Отд. 1. С. 193–236.
133. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. Культурологічна оповідь. Л., 1928. 350 с.
134. Стороженко Н. «Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года» (рукопись А. И. Чепы). *Киевская старина.* 1892. Т. 36. Кн. 1. Отд. 7. С. 119–130.
135. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская старина.* 1889. Т. 25. Кн. 5–6. Отд. 6. С. 485–506;
136. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская старина.* 1889. Т. 26. Кн. 8. Отд. 4. С. 402–427;
137. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская старина.* 1889. Т. 27. Кн. 12. Отд. 4. С. 582–603;
138. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская старина.* 1890. Т. 28. Кн. 1. Отд. 5. С. 60–90.

139. Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. *Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды*. М.: Вост. л-ра, 1996. С. 158–248.
140. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1893. Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. 687 с.
141. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1899. Т. 4: Староконстантиновский уезд. 932 с.
142. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство. 224 с.
143. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 3: Народный дневник. 490 с.
144. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1877. Т. 4: Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. 714 с.
145. Українка Л. Купала на Волині. *Українка Л. Зібрання творів у 12 т.* К., 1977. Т. 9. Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. С. 9–29.
146. Українка Л. Русалка (поема в народному стилі). *Українка Л. Зібрання творів у 12 т.* К., 1975. Т. 2. Поєми. Поетичні переклади. С. 9–20.
147. Український обрядовий фольклор західних земель / укл. А. Іваницький. Вінниця: Нова Книга, 2012. 619 с.
148. Українські міфи, демонологія, легенди / упоряд. М. К. Дмитренко. К.: Муз. Україна, 1992. 144 с.

149. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упорядкув., текстол. інтерпр. і комент. О. Дея. К., Наук. думка, 1974. 780 с.
150. Франко И. Сожжение упирей в с. Нагуевичах в 1831 г. *Українци: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1991. С. 512–526.
151. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. *Етнографічний Збірник*. Л., 1898. Т. 5. С. 160–219.
152. Чарівне кресало: Українські народні казки з Волині і Полісся / запис, упорядкув., вступ. ст. та прим. О. Ошуркевича. Л.: Каменяр, 1995. 158 с.
153. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5. Л., 1908. 300 с.
154. Ящуржинский Х. Поверья и обрядность родин и хрестин. *Киевская старина*. 1893. Т. 62. Кн. 7. Отд. 1. С. 74–83.
155. Biegeleisen H. U kolebki. Przed oltarzem. Nad mogiłą. Lwów, 1929. 572 s.
156. Wagilewich J. O upjerech a widmach. *Časopis Českeho Museum*. Praha, 1840. S. 232–261.
157. Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1930. Т. 1. S. 94–106.
158. Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia ludowe w okresie świąt Wielkiej Nocy. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1931. Т. 2. S. 456–461.
159. Dymnycz N. Święto “Iwana Kupajła” na Wołyni. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. Т. 3. S. 435–442.
160. Fischer A. Upiór, strzygón czy wieszcz? *Lud*. Lwów, 1927. Т. 6. S. 84.
161. Fischer A. Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego. Lwów: Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1921. 439 s.
162. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Poznań: In-t im. Oskara Kolberga, 2002. Т. 84: Wołyń. Suplement do t. 36. 505 s.
163. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań: Polskie T-wo Ludozn., 1964. Т. 36: Wołyń. 450 s.

164. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań: Wyd-wo PTL, 1962. T. 29.
Pokucie: Obraz etnograficzny. Cz. 3. 358 s.
165. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań: Wyd-wo PTL, 1964. T. 33.
Chełmskie: Obraz etnograficzny. Cz. 1. 370 s.
166. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań: Wyd-wo PTL, 1964. T. 34:
Chełmskie: Obraz etnograficzny. Cz. 2. 265 s.
167. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z
materiałów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie
w pow. Zwiąhelskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Krakow,
1887. T. 11. Dz. 3. S. 130–228.
168. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Wilno: Nakł. i druk
T. Glücksberga, 1840. T. 1. 231 s.; T. 2. 202 s.
169. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. T. 2. Kultura duchowa. W., 1967.
832 s.
170. Moszyński K. Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej
części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyckiego. W.: Wyd-wo
Kasy im. Mianowskiego, 1928. 328 s.
171. Nowosielski A. Lud ukraiński. Wilno, 1857. T. 2. 285 s.
172. Podbereski A. Materiały do demonologii ludu ukraińskiego. Z opowiadań
ludowych w powiece Czehryńskim. *Zbiór wiadomości do antropologii
krajowej*. Kraków, 1880. T. 4. S. 3–82.
173. Rokossowska Z. Bajki (Skazki) ze wsi Jurkowszczyzny: Pow.
Zwiąhelskiego, Gub. Wołyńskiej. Krakow, 1897. 105 s.
174. Rokossowska Z. O świecie roślinnym, wyobrażenia, wierzenia i podania
ludu ruskiego na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim. *Zbiór
wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1889. T. 13. Dz. 3. S. 163–199.
175. Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy. *Zbiór wiadomości do
antropologii krajowej*. Kraków, 1879. T. 3. Dz. 3. S. 62–166.

176. Schneider S. Bóg domowy. Z ludowych wierzeń u Słowackiego. *Lud*. Lwów, 1910. T. 16. S. 153–159.
177. Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, planetnikach, miesięcznikach i błędach. *Lud*. Lwów, 1896. T. 2. S. 252–256.
178. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów, 1899. 496 s.
179. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów: Druk i nakł. Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1864. T. 1. 388 s.

II. Спеціальна література

180. Агапкина Т. Весна. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 1995. Т. 1. С. 348–352.
181. Агапкина Т. Демоны как персонажи календарной мифологии. *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. М.: Индрик, 2000. С. 212–242.
182. Агапкина Т. Колокол. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. – М.: Междунар. отношения, 1999. – Т. 2. – С. 545–550.
183. Агапкина Т. Купание. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2004. Т. 3. С. 49–51.
184. Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. М.: Индрик, 2012. 816 с.
185. Агапкина Т. Очерки весенней обрядности Полесья. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. М.: Индрик, 1995. С. 21–107.
186. Агапкина Т., Виноградова Л. Изгнание ритуальное. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 1999. Т. 2. С. 392–397.

187. Андрюнина М. «Заложные» покойники – локусы тела и локусы души. *Славянский и балканский фольклор*. М.: Индрик, 2011. С. 99–108.
188. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 2. 458 с.
189. Астахова О., Крупа Т., Сушко В. Свята та побут Слобожанщини. Х.: Колорит, 2008. 143 с.
190. Баглай М. Зажинкові звичаї та обряди волинян Гошанщини. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2014. Вип. 12. Ч. 2. С. 5–8.
191. Баглай М. Звичай клечання у народному календарі волинян: семантико-світоглядний аспект. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба: мат-ли I міжнар. наук.-практ. конф.* Л., 2013. Вип. 1. С. 7–16.
192. Баглай М. Обрядові функції троїцької рослинності у волинян (за етнографічними матеріалами експедицій 2009–2010 рр.). *Народознавчі Зошити*. Л., 2013. № 4. С. 606–615.
193. Баглай М. Поминання померлих у Зелену суботу на теренах історико-етнографічної Волині. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2015. Вип. 16. С. 131–139.
194. Баглай М. Скотарські мотиви в літній обрядовості волинян Житомирщини. *Народознавчі Зошити*. Л., 2015. № 4. С. 818–824.
195. Баглай М. Традиційна літня календарно-побутова обрядовість волинян: загальноукраїнські риси та локальні особливості : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Л., 2017. 20 с.
196. Байбурин А. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. СПб.: Наука, 1983. 191 с.

197. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. СПб.: Наука, 1993. 240 с.
198. Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. Л.: Вид-во П. Коць; Нью-Йорк, 1998. 216 с.
199. Батіг М. Вовківська земля. Історико-етнографічний нарис. Л.: Ред.-вид. від. облполіграфвидаву, 1990. 70 с.
200. Белова О. Бес. *Славянская мифология: энциклопедический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2002. С. 34–35.
201. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. М.: Индрик, 2005. 287 с.
202. Біляковський П. Причини виникнення засухи в народних уявленнях волинян (на матеріалах польових досліджень 2005–2008 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2011. Вип. 22. С. 259–261.
203. Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья. *Богатырев П. Вопросы теории народного искусства*. М.: Искусство, 1971. С. 167–295.
204. Болтарович З., Скрипник Г. Світоглядні уявлення та вірування. *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. К.: Доля, 1994. С. 349–358.
205. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). К.: Наук. думка, 1988. 190 с.
206. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К., 2002. 92 с.
207. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. 400 с.

208. Буйських Ю. Відьма як персонаж «календарної міфології» Центрально-Західного Полісся. *Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: мат-ли міжнар. наук. конф. «Одеські етнографічні читання»*. О., 2011. С. 16–27.
209. Буйських Ю. Міфологічна традиція Рівненського Полісся. *Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф*. К., 2012. Вип. I. С. 165–183.
210. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. К.: Довіра, 1992. 414 с.
211. Вархол Н. Жінка-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини. *Науковий збірник музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1982. № 10. С. 275–311.
212. Вархол Н. Чоловік-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини. *Науковий збірник музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1985. № 12. С. 229–262.
213. Васянович О. «Нечисті» покійники в метеорологічних уявленнях жителів Центральноукраїнського Полісся. *Народознавчі Зошити*. Л., 2006. № 3–4. С. 398–402.
214. Виноградова Л., Толстая С. Мотив «уничтожения – проводов нечистой силы» в восточнославянском купальском обряде. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. М.: Наука, 1990. С. 99–118.
215. Виноградова Л. Вода. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 1995. Т. 1. С. 386–390.
216. Виноградова Л. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. М.: Наука, 1982. 254 с.

217. Виноградова Л. Мавка, нявка. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2004. Т. 3. С. 165–166.
218. Виноградова Л. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу: поверия о домовом. *Проблеми сучасної ареалогії*. К.: Наук. думка, 1994. С. 294–311.
219. Виноградова Л. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции. *Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне*. М.: Наука, 1986. С. 88–133.
220. Виноградова Л. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. М.: Индрик, 2000. 432 с.
221. Виноградова Л. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших. *Славянский и балканский фольклор: Народная демонология*. М.: Индрик, 2000. С. 25–51.
222. Виноградова Л. Полесская народная демонология на фоне восточнославянских данных. *Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы*. М.: Индрик, 2001. С. 10–49.
223. Виноградова Л. Русалии. *Славянская мифология: энциклопедический словарь*. М., 1995. С. 415–416.
224. Виноградова Л. Русалка. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2009. Т. 4. С. 495–501.
225. Виноградова Л. Та вода, которая... (Признаки, определяющие магические свойства воды). *Признаковое пространство культуры*. М.: Индрик, 2002. С. 32–61.
226. Виноградова Л., Плотникова А. Сочельник рождественский. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2012. Т. 5. С. 145–150.

227. Виноградова Л., Толстая С. Ведьма. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 1995. Т. 1. С. 297–301.
228. Виноградова Л., Толстая С. Иван Купала. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 1999. Т. 2. С. 363–368.
229. Виноградова Л., Толстая С. Роса. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2009. Т. 4. С. 470–474.
230. Виноградська Г. Народна семантика жнивварських звичаїв та обрядів українців: християнізація символів. *Актуальні проблеми втчизняної та всесвітньої історії*. Х., 2006. Вип. 9. С. 62–69.
231. Вишневська Г. Лінгвальна об'єктивізація концепту «чорт» у поетичній драматичній творчості Лесі Українки. *Леся Українка і сучасність*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, 2010. Т. 6. С. 171–182.
232. Вільчинська Т. Демонологічна лексика української мови (на матеріалі «Лісової пісні» Лесі Українки). *Леся Українка і сучасність*. Луцьк: Вежа, 2008. Т. 4. Кн. 2. С. 240–251.
233. Войтович В. Українська міфологія. К. Либідь, 2002. 664 с.
234. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. Л.: Сполом, 2015. 228 с.
235. Войтович Н. Демоніум бойків: категорії «нечистих» покійників (на основі польових матеріалів). *Народознавчі зошити*. Л., 2014. № 2. С. 373–380.
236. Воронич Г. Волинський говір. *Українська мова: енциклопедія*. К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. С. 87–88.
237. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. К.: Етнос, 2008. 687 с.

238. Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2003. Вип. 38. С. 568–584.
239. Галайчук В. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: вірування у домашніх духів (на польових матеріалах). *Етнічна культура українців*. Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 198–215.
240. Галайчук В. Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2008. Вип. 43. С. 320–381.
241. Галайчук В. Демонологія Кременеччини. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2012. Вип. 47. С. 198–240.
242. Галайчук В. З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. *Міфологія і фольклор*. Л., 2010. № 3–4. С. 27–49.
243. Галайчук В. Прозовий фольклор Київського Полісся. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Л.: ІН НАН України, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 229–244.
244. Галайчук В. Різдвяно-Водохресні свята в околицях Кременця. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2009. Вип. 44. С. 215–240.
245. Галайчук В. Традиційна демонологія Зарічненщини. *Міфологія і фольклор*. Л., 2014. № 1–2. С. 30–50.
246. Галайчук В. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 2010. Т. 259: Праці секції етнографії і фольклористики. С. 138–178.
247. Галайчук В. Традиційні уявлення про вужа на правобережному Поліссі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2015. Вип. 16. С. 151–171.

248. Галайчук В. Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2013. Вип. 48. С. 343–382.
249. Галайчук В. Українська міфологія. Х.: Клуб сімейн. дозвілля, 2016. 288 с.
250. Гелитович М. Датовані ікони Перемиської, Волинської та Львівської шкіл українського малярства XVI Століття. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: Питання дослідження, збереження та реставрації*. мат-ли VI міжнарод. наук. конф. по волинському іконопису. Луцьк, 1999. С. 53–60.
251. Герус Л. Хліб у весняній обрядовості українців. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2012. Вип. 47. С. 142–173.
252. Гладкий М. Народні замовляння Ганни Войтенко із села Велика Рача (на межі з радіоактивно забрудненою зоною). *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження.* Львів: ІН НАН України, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетеріва. С. 37–48.
253. Глушко М. Купальські пісні Східної Волині з села Дубрівки Баранівського району Житомирської області. *Міфологія і фольклор.* Л., 2009. № 1. С. 75–84.
254. Глушко М. Традиційні звичаї та обряди Свят-вечора українців Надсяння. *Народознавчі Зошити.* Л., 2016. № 6. С. 1320–1330.
255. Глушко М. Історико-етнографічна Волинь: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.). *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”.* Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: *Доповіді та повідомлення.* Луцьк: Вежа, 2007. Т. I. С. 111–119.

256. Головаха І. «У відьми корова завжди добра». Традиційні бувальщини про відьом та міфотворчий світогляд сучасної людини. *Сучасність*. 1995. № 5. С. 103–108.
257. Горбаль М. Різдвяна обрядовість Лемківщини: семантика, типологія, етнічний контекст. Л.: ІН НАН України, 2011. 199 с.
258. Горошко Л. «Вогню чорт боїться, а в воді селиться» (Традиційні уявлення українців про воду як локус міфологічних істот). *Народознавчі Зошити*. Л., 2010. № 5–6. С. 566–574.
259. Горошко Л. Знакові функції води в обрядах і віруваннях українців Карпат : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Л., 2007. 18 с.
260. Горошко Л. Обряди викликання дощу в українців Карпат. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 2010. Т. 259: Праці секції етнографії і фольклористики. С. 130–137.
261. Горошко Л. Символіка води в обрядовій традиції жителів Черкащини. К.: Вид. О. Філюк, 2014. 256 с.
262. Гримич М. Зелені свята. *Родовід*. Л., 1993. № 5. С. 21–29.
263. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). К.: Віпол, 2000. 379 с.
264. Грушевський М. Історія української літератури. К.: Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.
265. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди. Л.: ІН НАН України, 2007. 352 с.
266. Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник похоронної обрядовості українців. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2000. № 6. С. 1012–1014.
267. Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Л., 2002. 23 с.
268. Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Л.: ІН НАН України, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. С. 569–589.

269. Давидюк В. «Русалочка-купалочка». *Давидюк В. Поліська дома*. Вип. 3: Літо. Луцьк, 2008. С. 11–32.
270. Давидюк В. Етнокультурна своєрідність волинян. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 3. С. 66–77.
271. Давидюк В. Етнологічний нарис Волині. За матеріалами експедиції Полісько-Волинського народознавчого центру “Волиняна – 2003”. Луцьк: Ін-т культ. антроп., 2005. 70 с.
272. Давидюк В. Купало на заході Волині. Луцьк: Вежа-друк, 2015. 75 с.
273. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 310 с.
274. Давидюк В. Походження та семантика деяких купальських обрядів. *Фольклористичні зошити*. Луцьк, 2008. Вип. 11. С. 3–30.
275. Давидюк В. Походження уявлень про русалок і мавок та значення клечання і «Куста». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 2010. Т. 259: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 229–248.
276. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Л.: Світ, 1992. 176 с.
277. Данилюк-Терещук Т. Регіональні особливості народних уявлень про відьом на Західному Поліссі. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2011. № 13. С. 42–46.
278. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. К.: Критика, 2008. 302 с.
279. Дмитренко А. Різдвяні звичаї на Волині (за польовими дослідженнями). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині*: мат-ли 47 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2013. С. 91–96.
280. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Сталь, 2004. 384 с.

281. Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології. I. THANATOS*. Спецвип. «Народознавчих зошитів» № 1. Л., 1996. С. 28–62.
282. Здоровега Н. Народні звичаї та обряди. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. К.: Наук. думка, 1983. С. 232–248.
283. Зеленин Д. Восточнославянская этнография. М.: Наука, 1991. 511 с.
284. Зеленин Д. Описание рукописей ученого архива Императорского Русского географического общества. Петроград, 1914. Вып. 1. 483 с.
285. Зеленин Д. Очерки русской мифологии: умершие неестественною смертью и русалки. М.: Индрик, 1994. 432 с.
286. Зюбровський А. Випікання повсякденного хліба українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX — на початку XXI століть. *Народознавчі Зошити*. Л., 2014. № 2. С. 250–265.
287. Зюбровський А. Народні традиції вчинення та замішування тіста для повсякденного хлібопечення українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кін. XIX – поч. XXI ст.: особливості технології та обрядово-звичаєвого супроводу. *Сборник научных трудов SWorld*. О., 2013. Т. 34: История. Вып. 2. С. 89–103.
288. Зюбровський А. Прісний хліб у повсякденному раціоні українців південно-західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX – середині XX ст.: ареально-хронологічна характеристика. *Народознавчі Зошити*. Л., 2016. № 4. С. 804–816.
289. Иванов В. Отражение в обычаях Полесья индоевропейских обрядов почитания и ритуального сожжения коня (и его головы) и колеса. *Полесье и этногенез славян*. Предвар. мат-лы и тез. конф. М.: Наука, 1983. Отд. 4. С. 93–96.
290. Иванов В., Топоров В. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М.: Наука, 1974. 342 с.

291. Іваннікова Л. Вірування в русалок і мавок на подільсько-волинському пограниччі. *Велика Волинь*. Житомир, 2008. Вип. 39: Антонінський край у просторі і часі. Т. 2. С. 106–115.
292. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. 336 с.
293. Іларіон, митроп. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. К.: Обереги, 1991. 424 с.
294. Карабович К. Народні вірування. *Холмищина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження*. К.: Родовід, 1997. С. 316–321.
295. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному наświetленні. Кн. 1. Вінніпег, 1964. 154 с.
296. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Кн. 2. К.: Обереги, 1994. 524 с.
297. Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини. К.: Наук. думка, 1978. 172 с.
298. Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України: нариси й статті. Л.: ІН НАН України, 2002. 350 с.
299. Кирчів Р. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу. *Етнографія України*. Л.: Світ, 2004. С. 124–148.
300. Кирчів Р. Народні вірування і знання. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. К.: Наук. думка, 1983. С. 207–221.
301. Кирчів Р. Світоглядні уявлення і вірування. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. К.: Наук. думка, 1987. С. 243–260.
302. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі, друга половина ХІХ – початок ХХ ст. Л.: ІН НАН України, 2008. 271 с.
303. Кісь Р., Сапеляк О. Комплексність методології українського народознавства кінця ХІХ – поч. ХХ ст. (Львівський дослідницький центр). *Народознавчі Зошити*. Л., 1995. № 3. С.132–138.

304. Климец Ю., Минько Я. Календарные обычаи и обряды. *Общественный и семейный быт, духовная культура населения Полесья*. Минск: Наука и техника, 1987. С. 48–61.
305. Климец Ю. Купальська обрядовість на Україні. К.: Наук. думка, 1990. 144 с.
306. Коваль Г. Еволюція календарно-обрядової традиції: від магічного до поетико-естетичного. *Народознавчі Зошити*. Л., 2013. № 5. С. 803–810.
307. Ковальчук Є. Пам'ятки давнього сакрального мистецтва у Луцькому Свято-Троїцькому соборі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині*: мат-ли XVII Волин. обл. наук. конф. Луцьк, 2005. С. 18–21.
308. Кожолянко О. Календарні свята та обряди українців Буковини: семантика і символіка. Чернівці: Друк Арт, 2014. 607 с.
309. Козлітіна О. Орієнтальні міфологічні традиції у творчості Лесі Українки. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Сімферополь, 2011. Т. 24. № 1. Ч. 2. С. 234–239.
310. Колесса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Л., 2001. Т. 242: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 7–87.
311. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. Луцьк: ВОД, 2009. 198 с.
312. Конєва Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків. *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження*. К.: Родовід, 1997. С. 310–315.
313. Конобродська В. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філ. наук. Львів, 1999. 21 с.

314. Конобродська В. Поліський поховальний та поминальний обряди. Житомир: Полісся, 2007. Т. 1: Етнолігвістичні студії. 356 с.
315. Конопка В. Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців східної частини Волині (за матеріалами експедиції 2007 р.). *Народознавчі Зошити*. Л., 2007. № 5–7. С. 540–544.
316. Конопка В. Волинський «народний календар» (за матеріалами із сс. Вільгір та Колесники Гощанського району Рівненської області). *Народознавчі Зошити*. Л., 2014. № 2. С. 392–402.
317. Конопка В. Хліборобські мотиви в різдвяно-водохрещенському циклі свят на Бойківщині. *Фортеця*. Л.: Колір ПРО, 2012. Кн. 2. С. 594–610.
318. Конопка В. Хліборобські мотиви у Великодньому та пізньовесняному циклах календарних звичаїв та обрядів українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону України. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 31–39.
319. Кордун В. Фольклорно-міфологічна образність у структурі «Лісової пісні» Лесі Українки. *Народна творчість та етнографія*. 1983. № 3. С. 60–65.
320. Корзонюк М. Матеріали до словника західноволинських говірок *Українська діалектна лексика*. К.: Наук. думка, 1987. С. 62–267.
321. Корнійчук Т. Язичницько-християнські аспекти моделювання образу чорта в п'єсі І. Котляревського «Москаль-чарівник» (в контексті маловідомих драм першої половини ХІХ ст.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 8. С. 75–80.
322. Красовський І., Вархол Й. Календарна обрядовість. *Лемківщина: історико-етнографічне дослідження*. Л.: ІН НАН України, 2002. Т. 2: Духовна культура. С. 113–123.
323. Кривенко А. Апотропеїчна семантика водохресної обрядовості у волинян (на основі польових матеріалів з Сокальщина). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки*

- Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2014. Вип. 25. С. 126–128.
324. Кривенко А. З народної демонології Гощанщини: уявлення про відьму *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2015. Вип. 51. С. 438–447.
325. Кривенко А. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі Зошити*. Л., 2017. № 4. С. 859–866.
326. Кривенко А. Образ відьми в купальських повір'ях волинян. *Народознавчі Зошити*. Л., 2015. Вип. 2. С. 463–475.
327. Кривенко А. Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян (на основі польових етнографічних матеріалів). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2014. Вип. 42. С. 46–52.
328. Кривенко А. Традиційні уявлення волинян про чорта: календарний контекст. *Научные труды SWorld*. Иваново: Научн. мир, 2015. Т. 19. Вип. 2. С. 65–74.
329. Криничная Н. Водное божество: магия расчесования волос как предпосылка к сотворению бытия (по севернорусским фольклорно-этнографическим материалам). *Этнографическое обозрение*. М., 2013. № 1. С. 135–152.
330. Кузьмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Л., 2005. Вип. 7. С. 150–162.
331. Кузьмінська Б. Демонологія українців Опілля: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Львів, 2013. 20 с.
332. Курочкін О. В. Відьма в українській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 23–29.
333. Курочкін О. Календарні звичаї та обряди. *Українці: історико-етнографічна монографія у 2-х книгах*. Опішне, 1999. Кн. 2. С. 297–333.

334. Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції та сучасність. К.: Наук. думка, 1978. 191 с.
335. Курочкін О. Обрядовість (Календарні свята й обряди). *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. К.: Доля, 1994. С. 358–385.
336. Курочкін О. Українські новорічні ритуали: «Коза» і «Маланка». Опішне: Укр. Народознав., 1995. 392 с; іл.
337. Кутельмах К. Дохристиянські та християнські мотиви в календарних обрядах українців: грані співіснування. *Народознавчі Зошити*. Л., 2003. № 1–2. С. 94–97.
338. Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Л.: ІН НАН України, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. С. 473–557.
339. Кутельмах К. Календарна обрядовість. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. К.: Наук. думка, 1987. С. 286–302.
340. Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Л.: ІН НАН України, 1997. Вип. 1: Київське Полісся, 1994. С. 172–203.
341. Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 2001. Т. 242: Праці секції етнографії і фольклористики. С. 87–152.
342. Кутельмах К. Русалки. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Л.: ІН НАН України, 2007. С. 512–513.
343. Левкиевская Е. Демонология. *Востоочнославянський етнолінгвістический сборник. Исследования и материалы*. М.: Индрик, 2001. С. 379–431.
344. Левкиевская Е. Домовой. *Словянские древности: этнолінгвістический словарь*. М.: Междунар. отношения, 1999. Т. 2. С. 120–129.

345. Левкиевская Е. Мифологические персонажи в славянской традиции. Восточнославянский домовой. *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. М.: Индрик, 2000. С. 96–162.
346. Левкиевская Е. Отбирание молока. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2004. Т. 3. С. 584–588.
347. Левкиевская Е. Славянский оберег. Семантика и структура. М.: Индрик, 2002. 336 с.
348. Левкович Н. Демонологічні вірування українців про домашнього духа-опікуна (на сучасних польових матеріалах Бойківщини та Західного Полісся). *Фольклористичні зошити*. Луцьк, 2008. Вип. 11. С. 113–122.
349. Левкович Н. Жіночі демонологічні персонажі українців Карпат. *Народознавчі Зошити*. Л., 2012. № 2. С. 261–267.
350. Лесів А. Іконографія Страшного суду в українському малярстві: становлення і розвиток в контексті візантійського мистецтва. *Народознавчі Зошити*. Л., 2016. № 5. С. 1044–1051.
351. Лисенко П. Словник поліських говорів. К.: Наук. думка, 1974. 260 с.
352. Локоть В. Святочні звичаї – Різдво, Богоявлення, Великдень, Зелені свята. *Український архів*. Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1985. Т. 38: Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: Історично-мемуарний збірник. С. 604–616.
353. Луц В. Волинські ікони Страшного Суду. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*: мат-ли XIX міжнар. наук. конф. Луцьк, 2012. Вип. 19. С. 36–43.
354. Люта І. Звичаєво-обрядовий супровід народження дитини у волинян. *Народознавчі Зошити*. Л., 2013. № 1. С. 56–67.
355. Макарчук С. Етнографічні райони України: до історіографії дослідження. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість,*

- державність*. Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2012. Вип. 21. С. 525–534.
356. Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 352 с.
357. Матвіяс І. Українська мова і її говори. К.: Наук. думка, 1990. 168 с.
358. Минуа Ж. Дьявол. М.: Астрель, 2004. 160 с.
359. Могила О. Назви вихору в українських говорах. *Українська діалектна лексика*. К.: Наук. думка, 1987. С. 20–30.
360. Мойсей А. Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини. Чернівці: Друк-Арт, 2008. 320 с.
361. Несен І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ – ХХ ст.). К., 2004. 280 с.
362. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. К.: Обереги, 1992. 88 с.
363. Осташ Н. Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі*. Л., 2003. С. 248–268.
364. Ошуркевич О. У дивосвіті казки. *Ошуркевич О. До джерел. Народознавчі статті, розвідки, тексти*. Луцьк: Волин. обл. друк., 2008. С. 173–179.
365. Павлюк С. Аграрні традиції. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Л.: ІН НАН України, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. С. 11–56.
366. Павлюк С. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К.: Наук. думка, 1991. 224 с.
367. Павлюк С., Сапеляк О. Стан етнографічної науки в Галичині (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). *Народознавчі Зошити*. Л., 1996. № 4. С. 210–212.
368. Парій І. «Зав'язки» у магічній практиці поліщуків (На основі польових етнографічних матеріалів з Камінь-Каширського району Волинської області) *Етнічна культура українців*. Л., 2006. С. 222–226.

369. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: матеріали польових досліджень. Рівне: вид. О. Зень, 2000. 200 с.
370. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди. *Етнокультура Рівненського Полісся*. Рівне, 2009. С. 119–192.
371. Пархоменко Т. Традиційна купальська обрядовість Рівненщини. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2005. Вип. 3. С. 98–105.
372. Пахолок І. Зелені свята в українців: традиційні звичаї та обряди : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Л., 2012. 16 с.
373. Пахолок І. Поминальні звичаї та обряди Зелених свят українців. *Історія релігій в Україні*. Л.: Логос, 2011. Кн. 2. С. 361–370.
374. Пахолок І. Традиційні звичаї та обряди зелених свят: західнополіські і надсянські паралелі (За польовими матеріалами Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. та Мостиського р-ну Львівської обл.). *Народознавчі Зошити*. Л., 2006. № 3–4. С. 446–450.
375. Пахолок І. Традиційні рільничі звичаї та обряди Зелених свят в українців. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Л., 2010. Т. 259: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 83–91.
376. Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. Л.: Бона, 2013. 251 с.
377. Петрухин В. Сатанаил. *Славянская мифология: энциклопедический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2002. С. 422–423.
378. Петрухин В. Чёрт. *Славянская мифология: энциклопедический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2002. С. 484–485.
379. Плотникова Л. Давать – брать. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. М.: Междунар. отношения, 1999. Т. 2. С. 13–14.
380. Плотникова Л. Кладбище. *Славянская мифология: энциклопедический словарь*. М.: Междунар. отношения, 2002. С. 228–230.

381. Плотникова А. Первый выгон скота в Полесье. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. М.: Индрик, 1995. С. 108–141.
382. Поріцька О. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.). К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2004. 182 с.
383. Потебня А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете*. М., 1865. Кн. 4. 422 с.
384. Потебня А. Символ и миф в народной культуре: собрание трудов. М.: Лабиринт, 2000. 479 с.
385. Пуківський Ю. Великий піст у традиційному календарі українців історико-етнографічної Волині. *Народознавчі Зошити*. Л., 2012. № 2. С. 317–328.
386. Пуківський Ю. Великодній дзвін в обрядах та повір'ях українців південно-західного історичного регіону. *Дзвони в історії і культурі народів світу*: мат-ли IV міжнар. наук.-практ. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк: Твердиня, 2014. Вип. 4. С. 42–44.
387. Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині. Л., 2015. 312 с.
388. Пуківський Ю. Звичаї та обряди, пов'язані з днем св. Юрія на Галицькій Волині. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба*: мат-ли першої міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Апріорі, 2013. Вип. 1. С. 234–241.
389. Пуківський Ю. Звичаї та повір'я українців Волині, пов'язані з церковною службою на Великдень. *Народознавчі Зошити*. Л., 2013. № 2. С. 200–211.

390. Пуківський Ю. Навський Великдень – «свято мерців»: традиційні звичаї та обряди (за матеріалами з історико-етнографічної Волині). *Народознавчі зошити*. Л., 2014. № 2. С. 264–269.
391. Пуківський Ю. Образ відьми у великодніх звичаях та повір'ях українців історико-етнографічної Волині (за матеріалами польових досліджень). *Матеріали до української етнології*. К., 2011. Вип. 10. С. 227–232.
392. Редьква М. Семантико-функціональна система особових найменувань в українських народних чарівних казках (у записах ХІХ ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філ. наук. Івано-Франківськ, 2008. 19 с.
393. Рижик Є. Календарні обряди українців Холмщини та Підляшшя. *Холмщина та Підляшшя: історико-етнографічне дослідження*. К.: Родовід, 1997. С. 251–269.
394. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898 – 1939 р.р.). Л.: ІН НАН України, 2000. 208 с.
395. Седакова О. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. М.: Индрик, 2004. 320 с.
396. Семенюк Л. Купальська обрядовість Шацького поозер'я (на матеріалі записів останнього десятиліття). *Літопис Волині*. Луцьк, 2010. Ч. 7. С. 176–181.
397. Серебрякова О. Мак в житті, обрядовості та фольклорі українців. *Народознавчі Зошити*. Л., 2004. № 1–2. С. 67–72.
398. Серебрякова О. Обрядова символіка та функції купальських вінків на Черкащині. *Народознавчі Зошити*. Л., 2015. № 2. С. 450–456.
399. Сивицький М. Духова культура. *Лемківщина: Земля – Люди – Історія – Культура*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. Т. 2. С. 120–165.
400. Сівіцкі У. Аб міфалагічної сутнасці русалкі – «саламянага духа» ва усходнеславянскай русальнай традыцыі. *Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків: мат-ли других міжнар. наук.-*

- практ. читань, присв. пам'яті укр. фольклориста М. Пазяка. Київ, 2002. С. 384–387.
401. Сівіцкі У. Русальная традыцыя беларусаў: міфапаэтычная сістэма, тыпалагічныя паралелі. Мінск: Тэхналогія, 2006. 187 с.
402. Сілецький Р. «Вхіщини»: народні новосільні звичаї, обряди та повір'я на Волині (за польовими етнографічними матеріалами початку ХХІ ст.). *Народознавчі Зошити*. Л., 2015. № 5. С. 1215–1227.
403. Сілецький Р. Народні будівельні звичаї та обряди мешканців південної Волині (за матеріалами Кременецького району Тернопільської області). *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2013. Вип. 48. С. 319–342.
404. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти). *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2008. Вип. 43. С. 134–183.
405. Сілецький Р. Поминальні мотиви в будівельній обрядовості українців *Народознавчі Зошити*. Л., 2001. № 3. С. 479–482.
406. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 428 с.
407. Сілецький Р. Традиційні ворожіння про місце для житла в українців. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2000. Вип. 35–36. С. 426–439.
408. Скрипник Г. Царина народної уяви та вірувань. *Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах*. Опішне: Укр. Народознав., 1999. Кн. 2. С. 257–275.
409. Скуратівський В. Дідух: Свята українського народу. К.: Освіта, 1995. 272 с.
410. Скуратівський В. Русалії. К.: Довіра, 1996. 734 с.
411. Скуратівський В. Святки. К.: Українознавство, 1994. 120 с; іл.

412. Смоляк О. Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури. Тернопіль: Астон, 2004. Ч. 1. 296 с.
413. Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX вв. М.: Наука, 1979. 289 с.
414. Сушко В. Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст. Х.: СПДФО Бровін О. В., 2012. 236 с.
415. Тайлор Э. Первобытная культура. М.: Политиздат, 1989. 572 с.
416. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження. Ужгород: Карпати, 1994. 560 с.
417. Толстая С. Между двумя мирами: магические способы распознавания ведьмы. *Миф и культура: Человек – нечеловек*. М., 1994. С. 9–13.
418. Толстая С. Полесский народный календарь. М.: Индрик, 2005. 600 с.
419. Толстая С. Славянские мифологические представления о душе. *Славянский и балканский фольклор. Народная Демонология*. М., 2000. С. 52–95.
420. Толстой Н. Очерки славянского язычества. М.: Индрик, 2003. 622 с.
421. Тяпкіна Н. Демонологічна лексика української мови: автореф. дис. на здоб. наук ступ. канд. філол. наук. Запоріжжя, 2006. 26 с.
422. Тяпкіна Н. Номінації міфоніму «мрець» в українській мові. *Вісник Запорізького Державного університету*. 1999. № 1. С. 145–148.
423. Ульяновська С. Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості. *Народна творчість та етнографія*. 1989. № 1. С. 34–40.
424. Усачева В. Магия слова и действия в народной культуре славян. М.: Ин-т славяновед. РАН, 2008. 368 с.
425. Федак М. Датовані ікони Страшного Суду з колекції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Вісник Львівського університету*. Серія мистецтво. 2013. Вип. 12. С. 358–374.

426. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2001. 391 с.
427. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 528 с.
428. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолігвістичний словник. Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. 216 с.
429. Христофорова О. Колдуны и жертвы: Антропология колдовства в современной России. М., 2010. 432 с.
430. Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. Чернівці: Зелена Буковина, 2001. 303 с.
431. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів (на матеріалі лексеми чорт). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2009. Вип.4. С. 118–131.
432. Янковська Ж. Купальські пісні та особливості перебігу свята Івана Купала На Славутчині (село Лисиче Славутського району Хмельницької області). *Матеріали до української етнології*. 2012. Вип. 11. С. 79–84.
433. Ятищук О. Трансформація фольклорного образу чорта в художній літературі (на матеріалі художньої прози Г. Ф. Квітки-Основ'яненка). *Studia Methodologica*. Тернопіль: ТНПУ, 2008. Вип. 25: Антропология літератури: комунікація, мова, тілесність. С. 254–257.
434. Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. W.: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. 383 s.
435. Zadrozynska A., Vrazinovski T., Wrocławski K. Ludowe obzędy i podania. Etnograficzne i folklorystyczne studia poównawcze wsi polskiej i macedonskiej. W., 2002. 269 s.

III. Електронні ресурси

436. Федак-Гелитович М. Страшний суд в українському іконописі. *Релігійно-інформаційна служба України. Іконопис та іконографія*. URL: http://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/iconografia/46936/ (дата звернення: 27. 02. 2014)

IV. Довідкові видання

437. Артюх А. Міфологія. *Програми-запитальники: міфологія*. К.: ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2008. С. 9–35.
438. Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження: навч. посіб. Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 288 с.
439. Мавка. *Етимологічний словник української мови: В 7 т.* К.: Наук. думка, 1989. Т. 3. С. 349–350.
440. Русалка. *Етимологічний словник української мови: У 7 т.* К.: Наук. думка, 2006. Т. 5. С. 146–147.
441. Чорт. *Етимологічний словник української мови: В 7 т.* К.: Наукова думка, 2012. Т. 6. С. 343–344.
442. Іваницький А. Український музичний фольклор. Підруч. для вищ. учб. закл. Вінниця: Нова Книга, 2004. 320 с.
443. Поріцька О. Народні вірування українців. *Програми-запитальники: міфологія*. К.: ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2008. С. 4–9.

ДОДАТКИ

Додаток А. Апробація результатів дослідження та список наукових публікацій авторки

А. 1. Апробація результатів дослідження.

Доповіді на XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII сесіях Наукового Товариства імені Шевченка (Львів, 2013–2017 рр.), Міжнародній науково-практичній конференції “Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба” (Львів, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції “Україна в етнокультурному вимірі століть (До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського)” (Київ, 2014 р.); IV Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Рівне, 2014); Науковій конференції “Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології” (Дніпропетровськ, 2014 р.); Науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (Рівне, 2014); заочній участі на XIV Международная заочная научно-практической конференции “Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории” (Москва, 4 липня 2013) та Міжнародна науково-практичній Інтернет-конференція “Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании” (16 – 28 червня, 2015).

А. 2. Список публікацій за темою дисертації

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кривенко А. Демонологія волинян в етнографічних публікаціях журналу “Київська старовина” (1882–1906 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2013. Вип. 41. С. 84–87.

2. Кривенко А. Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян (на основі польових етнографічних матеріалів). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2014. Вип. 42. С. 46–52.

3. Кривенко А. Образ відьми в купальських повір'ях волинян. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2015. № 2. С. 463–475.

4. Кривенко А. Апотропеїчна семантика водохресної обрядовості у волинян (на основі польових матеріалів з Сокальщини). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2014. Вип. 25. С. 126–128.

5. Кривенко А. З народної демонології Гоцанщини: уявлення про відьму. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2015. Вип. 51. С. 438–447.

6. Кривенко А. Традиційні уявлення волинян про чорта: календарний контекст. *Научные труды SWorld*. Иваново: Научный мир, 2015. Т. 19. Вип. 2 (39). С. 65–74.

7. Кривенко А. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2017. № 4. С. 859–866.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

8. Кривенко А. Демонологічний образ відьми в календарних уявленнях волинян. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба: матеріали першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 17–19 жовтня 2013 р.)*. Львів: Априорі, 2013. С. 168–178.

9. Кривенко А. Мотив оберегу худоби від нечистої сили в юріївській обрядовості волинян. *Україна в етнокультурному вимірі століть*. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 360–369.

10. Кривенко А. Русалка як календарний образ волинської демонології (на основі польових матеріалів з південних районів Рівненщини). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*: матеріали наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Рівне, 2014. Вип. XII. Ч. 2. С. 44–47.

11. Кривенко А. Традиційні демонологічні повір'я українців про папороть: волинсько-подніпровські паралелі. *Історичні етюди*. Дніпропетровськ: Пороги, 2014. Вип. 4. С. 219–221.

12. Кривенко А. Календарный образ домового в традиционных демонологических представлениях украинцев Волыни. *Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории*: материалы XIV междун. заоч. науч.-практ. конф. Москва, 2013. С. 46–53.

Додаток Б. Перелік населених пунктів, у яких здійснено польові дослідження, та відомості про інформаторів

1. с. Воронівці Хмільницького р-ну Вінницької обл.

- Дорош Микола Никифорович, 1950 р. н., уродженець с. Воронівці, освіта – вища.

2. с. Зозулинці Хмільницького р-ну Вінницької обл.

- Задорожнюк Ніла Сергіївна, 1938 р. н., уродженка с. Зозулинці.
- Павлюк Міна Олександрівна, 1934 р. н., уродженка с. Зозулинці, освіта – 10 класів.

3. с. Морозівка Хмільницького р-ну Вінницької обл.

- Плахотнюк Іван Ілліч, 1944 р. н., уродженець с. Морозівка, освіта – 8 класів.
- Плахотнюк Марія Теодозіївна, 1946 р. н., уродженка с. Морозівка, освіта – 8 класів.
- Тимощук Любов Сергіївна, 1939 р. н., уродженка с. Морозівка, освіта – 7 класів.

4. с. Петриківці Хмільницького р-ну Вінницької обл.

- Вітюк Ліда Михайлівна, 1949 р. н., уродженка с. Петриківці.
- Меть Ліда Романівна, 1934 р. н., уродженка с. Петриківці, освіта – 7 класів.

5. с. Пустовійти Хмільницького р-ну Вінницької обл.

- Василенко Марія Никодимівна, 1944 р. н., уродженка с. Пустовійти, освіта – 8 класів.

6. с. Рибчинці Хмільницького р-н у Вінницької обл.

- Лесько Марія Савківна, 1935 р. н., уродженка с. Рибчинці, освіта – 4 класи вечірньої школи.
- Мельник Ганна Мартіянівна, 1931 р. н., уродженка с. Рибчинці, освіта – 4 класи вечірньої школи.
- Семенчук Клавдія Михайлівна, 1936 р. н., уродженка с. Рибчинці, освіта – вища.

7. с. Сміла Хмільницького р-ну Вінницької обл.

- Криницька Олена Самсонова, 1935 р. н., уродженка с. Сміла.

8. с. Уланів Хмільницького р-ну Вінницької обл.

- Павлишина Галина Василівна, 1960 р. н., уродженка с. Уланів, освіта – середня спеціальна.
- Паламарчук Галина Іванівна, 1959 р. н., уродженка с. Воробіївка Хмільницького р-ну, у с. Уланів – з 1977 р.
- Польова Світлана Іванівна, 1963 р. н., уродженка с. Пагурці Хмільницького р-ну, у с. Уланів – з 1955 р.
- Сорока Лариса Максимівна, 1926 р. н., уродженка с. Уланів, освіта – 5 класів.

9. с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.

- Ніна Андріївна, 1928 р. н., уродженка с. Гумнище.
- Віра Степанівна, 1938 р. н., уродженка с. Гумнище.
- Марія Панасівна, 1939 р. н., уродженка с. Гумнище.

10. с. Кутрів Горохівського р-ну Волинської обл.

- Нижник Ірина Михайлівна, 1944 р. н., уродженка с. Кутрів.
- Політило Марія Юхимівна, 1930 р. н., уродженка с. Кутрів.

- Стадніцкая Лідія Нікіфорна, 1932 р. н., уродженка с. Кутрів.

11. с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл.

- Волошин Галина Андріївна, 1935 р. н., уродженка с. Липа.
- Степанюк Ганна Марківна, 1938 р. н., уродженка с. Перемиль Горохівського р-ну.

12. с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл.

- Адамчук Петро Микитович, 1927 р. н., уродженець с. Мерва.
- Шморгун Ганна Іванівна, 1928 р. н., уродженка с. Мерва.

13. с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.

- Гаврилюк Марія Андріївна, 1929 р. н., уродженка с. Перемиль.
- Романюк Віра Онісівна, 1934 р. н., уродженка с. Перемиль

14. с. Піски Горохівського р-ну Волинської обл.

- Юркевич Аполлінарія Олександрівна, 1928 р. н., уродженка м. Берестечко.

15. с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл.

- Войчук Марія Степанівна, 1934 р. н., уродженка с. Тутре Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

16. хут. Стійло Горохівського р-ну Волинської обл.

- Лейбик Ганна Трохимівна, 1938 р. н., уродженка хут. Стійло.

17. с. Стара Лішня Іваничівського р-ну Волинської обл.

- Гринь Марія Ігорівна, 1934 р. н., уродженка с. Стара Лішня, освіта – 4 класи.

- Смаль Анна Іванівна, 1924 р. н., уродженка с. Стара Лішня, освіта – 4 класи.
- Федорук Лариса Семенівна, 1941 р. н., уродженка с. Стара Лішня, освіта – вища.

18. с. Івановичі Пулинського р-ну Житомирської обл.

- Острогляд Ярина Костантинівна, 1926 р. н., уродженка с. Івановичі, освіта – 7 класів.

19. с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл.

- Ковальчук Ольга Григорівна, 1927 р. н., уродженка с. Стара Олександрівка, освіта – 7 класів.
- Колос Марія Іванівна, 1939 р. н., уродженка с. Новопіль Черняхівського р-ну.
- Кучер Віра Олександрівна, 1932 р. н., уродженка с. Стара Олександрівка, освіта – 10 класів.

20. с. Грушки Хорошівського р-ну Житомирської обл.

- Ковальчук Ліда Олександрівна, 1928 р. н., уродженка с. Грушки, освіта – 10 класів.
- Якимчук Євгенія Миколаївна, 1940 р. н., уродженка с. Давидівка Хорошівського р-ну, освіта – 4 класи.

21. с. Велика Горбаша Черняхівського р-ну Житомирської обл.

- Охмак Раїса Олексіївна, 1938 р. н., уродженка с. Велика Горбаша, освіта – 7 класів.
- Поліванчук Валентина Дмитрівна, 1937 р. н., уродженка с. Велика Горбаша, освіта – 10 класів.

22. с. Вільськ Черняхівського р-ну Житомирської обл.

- Варецька Антоніна Євдокимівна, 1935 р. н., уродженка с. Вільськ, без освіти.

23. с. Клітище Черняхівського р-ну Житомирської обл.

- Заброцька Марія Іванівна, 1945 р. н., уродженка с. Клітище, освіта – 9 класів.
- Заброцька Тетяна Володимирівна, 1973 р. н., уродженка с. Клітище, освіта – середня спеціальна.

24. с. Крученець Черняхівського р-ну Житомирської обл.

- Зосімчук Ніна Григорівна, 1936 р. н., уродженка с. Крученець.
- Марія Кирилівна, 1939 р. н., уродженка с. Крученець.
- Лейчук Ольга Михайлівна, 1927 р. н., уродженка с. Свидя Черняхівського р-ну.
- Супронова Галина Гнатівна, 1937 р. н., уродженка с. Вишпіль Черняхівського р-ну.

25. с. Ксаверівка Черняхівського р-ну Житомирської обл.

- Слобоженюк Людмила Миколаївна, 1960 р. н., уродженка с. Ксаверівка.
- Фемнюк Діна Федорівна, 1939 р. н., уродженка с. Ксаверівка, освіта – 7 класів.
- Чумак Надія Яківна, 1950 р. н., уродженка с. Млини Баранівського р-ну Житомирської обл., у с. Ксаверівка – з 1970 р., освіта – вища.

26. с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.

- Легенчук Лідія Юхимівна, 1947 р. н., уродженка с. Новопіль, освіта – 11 класів.

- [Марія] Данилівна, 1933 р. н., уродженка с. Новопіль, освіта – 4 класи.

27. с. Троковичі Черняхівського р-ну Житомирської обл.

- Тарасюк Віра Ігнатівна, 1931 р. н., уродженка с. Троковичі, освіта – 2 класи.
- Черкуша Анастасія Іванівна, 1927 р. н., уродженка с. Троковичі, освіта – 10 класів.

28. с. Лугове Бродівського р-ну Львівської обл.

- Ковтун Марія Миронівна, 1939 р. н., уродженка с. Лугове.
- Салюк Зіна Василівна, 1936 р. н., уродженка хут. Стриганець Бродівського р-ну (тепер не існує, знаходився на відстані 5 км. від с. Лугове), у м. Броди – з 1954 р., у с. Лугове – з 1975 р.

29. с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.

- Кавич Євген Іванович, 1926 р. н., уродженець с. Підгірці, освіта – середня спеціальна.
- Стельмах Емілія Василівна, 1927 р. н., уродженка с. Підгірці.
- Шунь Юлія Василівна, 1930 р. н., уродженка с. Підгірці.

30. с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл.

- Бідюк Любов Ярославівна, 1943 р. н., уродженка с. Йосипівка.
- Веселовський Тадей Антонович, 1942 р. н., уродженець с. Терережі Буського р-ну, у с. Йосипівка – з 1960-х р.
- Карпій Катерина Михайлівна, 1930 р. н., уродженка с. Йосипівка.
- Чучман Деонізія Олексіївна, 1944 р. н., уродженка с. Йосипівка.

31. с. Кути Буського р-ну Львівської обл.

- Бакун Зеновія Миколаївна, 1928 р. н., уродженка с. Кути, освіта – 10 класів.
- Барда Степан Миколайович, 1932 р. н., уродженець с. Кути.

32. смт. Олесько Буського р-ну Львівської обл.

- Вернюк Дарія Миколаївна, 1927 р. н., уродженка с. Горохівці Перемишльського повіту, 1945 р. – переселена в с. Циків Буського р-ну, у смт. Олесько – з 1980-х р.
- Шатковська Ярослава Олексіївна, 1941 р. н., уродженка с. Колтів Золочівського р-ну Львівської обл., освіта – середня спеціальна.
- Шатковський Юліан Юліанович, 1935 р. н., народився на хут. Волуйки Буського р-ну, освіта – середня спеціальна.

33. с. Терережі Буського р-ну Львівської обл.

- Вернюк Мілько Михайлович, 1922 р. н., уродженець с. Терережі.

34. с. Циків Буського р-ну Львівської обл.

- Александрович Марія Йосипівна, 1945 р. н., уродженка с. Циків.
- Грицина Катерина Андріївна, 1920 р. н., уродженка смт. Олесько Буського р-ну, освіта – вища.
- Любов Йосипівна, 1930 р. н., уродженка с. Циків.
- Курилко Галина Данилівна, 1924 р. н., уродженка с. Циків, освіта – 7 класів.

35. с. Чішки Буського р-ну Львівської обл.

- Вібла Галина Миколаївна, 1930 р. н., уродженка с. Чішки.

36. м. Сокаль Львівської обл.

- Мадзьопа Ольга Іванівна, 1923 р. н., уродженка с. Городиловичі Сокальського р-ну, у м. Сокаль – з 1946 р., освіта – 4 класи.

37. с. Горбки Сокальського р-ну Львівської обл.

- Басалига Марія Михайлівна, 1933 р. н., уродженка с. Горбки, освіта – середня.
- Симчина Надія Федорівна, 1945 р. н., уродженка с. Гординя Самбірського р-ну Львівської обл., у с. Горбки – з 1968 р., освіта – вища.

38. с. Завишень Сокальського р-ну Львівської обл.

- Пушанко Галина Теодорівна, 1953 р. н., уродженка с. Завишень, освіта – середня.

39. с. Стенятин Сокальського р-ну Львівської обл.

- Джугало Текля Бартонівна, 1922 р. н., уродженка хут. Юзефка Сокальського р-ну, у 1940-1946 р. проживала у с. Городиловичі, у с. Стенятин – з 1946 р., освіта – 3 класи.
- Кащук Марія Іванівна, 1931 р. н., уродженка с. Стенятин, освіта – 4 класи.
- Федашко Текля Іванівна, 1930 р. н., уродженка с. Стенятин, освіта – 4 класи.

40. с. Тартаків Сокальського р-ну Львівської обл.

- Жук Ольга Олександрівна, 1930 р. н., уродженка с. Тартаків, освіта – 7 класів.
- Ковалик Ганна Григорівна, 1956 р. н., уродженка с. Тартаків, освіта – середня спеціальна.

- Солдат Стефанія Михайлівна, 1955 р. н., уродженка с. Тартаків, освіта – середня спеціальна.
- Стадницька Ярина Дмитрівна, 1928 р. н., уродженка с. Тартаків, освіта – 4 класи.

41. с. Хоробрів Сокальського р-ну Львівської обл.

- Гродзіцька Марія Євгенівна, 1958 р. н., уродженка с. Хоробрів, освіта – 10 класів.
- Мудрецька Євгенія Антонівна, 1922 р. н., уродженка с. Хоробрів, освіта – 6 класів.
- Сидор Марія Дмитрівна, 1951 р. н., уродженка с. Хоробрів, освіта – середня спеціальна.
- Сидорова Марія Петрівна, 1943 р. н., уродженка с. Хоробрів, освіта – 7 класів.

42. с. Бугрин Гощанського р-ну Рівненської обл.

- Кравчук Марія Федорівна, 1928 р. н., уродженка с. Бугрин, освіта – 4 класи.
- Крутій Іван Оксентович, 1923 р. н., уродженець с. Бугрин, освіта – 6 класів.
- Крутій Тетяна Устинівна, 1927 р. н., уродженка с. Бугрин, освіта – 4 класи.
- Мислінська Людмила Сильвестрівна, 1948 р. н., уродженка с. Бугрин, освіта – 11 класів.

43. с. Іллін Гощанського р-ну Рівненської обл.

- Грисюк Ольга Павловна, 1927 р. н., уродженка с. Іллін, освіта – 1 клас.
- Монько Раїса Юхимівна, 1933 р. н., уродженка с. Бабин Гощанського р-ну, у с. Іллін – з 1954 р.

- Познюр Людмила Андріанівна, 1932 р. н., уродженка с. Іллін, освіта – 3 класи.

44. с. Колесники Гощанського р-ну Рівненської обл.

- Дем'янчук Григорій Демидович, 1935 р. н., уродженець с. Колесники, освіта – 7 класів.
- Кавун Ніна Артемівна, 1931 р. н., уродженка с. Колесники, освіта – 4 класи.
- Макарець Марія Кузьмівна, 1935 р. н., уродженка с. Вільгір Гощанського р-ну, у с. Колесники – з 1950-х р., освіта – 3 класи.
- Усар Надія Копрянівна, 1942 р. н., уродженка с. Краєв Острозького р-ну Рівненської обл., у с. Колесники – з 1959 р., освіта – 7 класів.

45. с. Новоставці Гощанського р-ну Рівненської обл.

- Костюк Ніна Федорівна, 1935 р. н., уродженка с. Новоставці, освіта – 4 класи.
- Оксенюк Любов Михайлівна, 1940 р. н., уродженка с. Новоставці, освіта – 4 класи.
- Терещук Леся Іванівна, 1939 р. н., уродженка с. Новоставці, освіта – 3 класи.

46. с. Угольці Гощанського р-ну Рівненської обл.

- Воробель Афанасія Іванівна, 1944 р. н., уродженка с. Угольці, освіта – 11 класів.
- Грищук Олександра Олександрівна, 1924 р. н., уродженка с. Курне Пулинського р-ну Житомирської обл., освіта – середня спеціальна, в с. Угольці – з 1950-х р.
- Литвинюк Антоніна Герасимівна, 1922 р. н., уродженка с. Угольці, освіта – 3 класи.

47. с. Завизів Острозького р-ну Рівненської обл.

- Поліщук Ярослав Трифонович, 1940 р. н., уродженець с. Завизів, освіта – 11 класів.

48. с. Солонів Радивилівського р-ну Рівненської обл.

- Ханенко Анна Михайлівна, 1932 р. н., уродженка с. Солонів.
- Чимерсюк Віра Калістратівна, 1938 р. н., уродженка с. Солонів.

49. с. Юськівці Лановецького р-ну Тернопільської обл.

- Безьбах Наталя Григорівна, 1932 р. н., уродженка с. Юськівці.
- Маглюк Галина Володимирівна, 1960 р. н., уродженка с. Юськівці.
- Соляр Ганна Сидорівна, 1931 р. н., уродженка с. Юськівці

50. смт. Білогір'я Хмельницької обл.

- Боднарчук Раїса Антонівна, 1939 р. н., уродженка с. М'якоти Ізяславського р-ну Хмельницької обл., у смт. Білогір'я – з 2000 р.
- Рудюк Зіна Антонівна, 1941 р. н., уродженка с. М'якоти Ізяславського р-ну Хмельницької обл., у смт. Білогір'я – з 1966 р.
- Рудюк Лариса, 1974 р. н., уродженка смт. Білогір'я.
- Рудюк Юлія, 1993 р.н., уродженка смт. Білогір'я.
- Кардашова Ніна Максимівна, 1919 р. н., уродженка с. Шуньки Білогірського р-ну Хмельницької обл., у смт. Білогір'я – з 1936 р.

51. с. Водички Білогірського р-ну Хмельницької обл.

- Федоскіна Тетяна Григорівна, 1924 р. н., уродженка с. Сушівці Білогірського р-ну, у 1941-1943 рр. була вивезена на примусові роботи в Німеччині, у 1945-1965 рр. проживала в Казахстані, у с. Водички – з 1982 р., освіта – 4 класи.

52. с. Мокроволя Білогірського р-ну Хмельницької обл.

- Ворона Володимир, 1968 р. н., уродженець смт. Теофіполь Хмельницької обл.
- Іващук Євгенія Лук'янівна, 1932 р. н., уродженка с. Мокроволя.
- Юрчук Ганна Григорівна, 1938 р. н., уродженка с. Мокроволя.

53. с. Левківка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

- Коломієць Катерина Павлівна, 1961 р. н., уродженка с. Коськів Шепетівського р-ну Хмельницької обл., освіта – вища.

54. с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

- Бачук Ганна Сергіївна, 1937 р. н., уродженка с. Сербинівка, освіта – 7 класів.
- Бачук Григорій Сергійович, 1940 р. н., уродженець с. Сербинівка.
- Заїка Анастасія Гаврилівна, 1943 р. н., уродженка с. Сербинівка, освіта – 11 класів.
- Заїка Людмила Олексіївна, 1982 р. н., уродженка с. Сербинівка.

55. с. Слобода Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

- Ланова Ядвіга Іванівна, 1936 р. н., уродженка в с. Мшанець Старосинявського району Хмельницької області у с. Слобода з 1965 р., освіта – середня спеціальна.
- Пастушенко Марія Олександрівна, 1928 р. н., уродженка м. Старокостянтинова, у с. Слобода з 1949 р., без освіти.

56. с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

- Демчишин Марія Петрівна, 1932 р. н., уродженка с. Старий Остропіль, освіта – 5 класів.

Додаток В. Ілюстрації

В. 1. Обереги від нечистої сили

В. 1. 1. Знаки хреста, намальовані крейдою на Водохреще на дверях пивниці (с. Новоставці Гощанського р-ну Рівненської обл.).
Світлина Х. Журавель (8. 07. 2009 р.).

В. 1. 2. Хрест на дверях хліва, намальований крейдою у день Богоявлення 2009 р., та підкова, прибита до них у 1948 р. (с. Угольці Гощанського р-ну Рівненської обл.).
Світлина А. Кривенко (14. 07. 2009 р.).

В. 1. 3. Хрест, намальований крейдою на вхідних дверях оселі на Водохреще (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.).
Світлина А. Кривенко (12. 07. 2014 р.).

В. 1. 4. Крейдяний хрест на криниці (с. Левківка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.).

Світлина А. Кривенко (14. 07. 2014 р.).

В. 1. 5. Три хрести, випалені страсною свічкою у Чистий четвер на балці вхідних дверей хати (с. Новоставці Гощанського р-ну Рівненської обл.).

Світлина А. Кривенко (8. 07. 2009 р.).

А. 1. 6. Хрест, вирізьблений на сволоку хати під час її будівництва у 1960-х рр. (с. Слобода Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.)

Світлина А. Кривенко (12. 07. 2014 р.).

В. 1. 7. Дерев'яний хрест-оберіг на порозі хліва (с. Зозулинці Хмельницького р-ну Вінницької обл.).

Світлина А. Кривенко (8. 07. 2014 р.).

В. 1. 8. Освячена вербова гілка на стіні за іконою (с. Піски Горохівського р-ну Волинської обл.).

Світлина А. Кривенко (13. 07. 2010 р.).

В. 1. 9. Освячена вербова гілка та віник (новочасний оберіг) на стіні (с. Крученець Черняхівського р-ну Житомирської обл.)
Світлина А. Кривенко (3. 07. 2013 р.).

В. 1. 10. Освячена вербова гілка на підвіконні (с. Пустовійти Хмільницького р-ну Вінницької обл.)
Світлина А. Кривенко (8. 07.2014 р.).

А. 1. 11. Підкова і осячена вербова гілка над порогом хліва (с. Морозівка Хмельницького р-ну Вінницької обл.)
Світлина А. Кривенко (4. 07. 2014 р.).

В. 1. 12. Осячене татарське зілля на стіні під іконою (с. Зозулинці Хмельницького р-ну Вінницької обл.)
Світлина А. Кривенко (8. 07. 2014 р.).

В. 2. Демонологічні образи обрядового рядження

В. 2. 1. Ряджений чортом. Купальське свято у с. Зозулинцях Хмельницького р-ну Вінницької (липень 1988 р.).

Світлина з родинного архіву Задорожнюк Ніли Сергіївни.

В. 2. 2. Ряджені в чорта, лісовика, водяника. Купальське свято у с. Зозулинцях Хмельницького р-ну Вінницької (липень 1988 р.).

Світлина з родинного архіву Задорожнюк Ніли Сергіївни.

В. 3. Поминальні звичаї

В. 3. 1. Поминальна трапеза на цвинтарі у Провідну неділю (с. Морозівці Хмельницького р-ну Вінницької обл., квітень 1997 р.)

Світлина з родинного архіву Плахотнюка Івана Ілліча.

В. 3. 2. Поминальна трапеза на цвинтарі у Провідну неділю (с. Морозівці Хмельницького р-ну Вінницької обл., квітень 1997 р.)

Світлина з родинного архіву Плахотнюка Івана Ілліча.

